

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A t i r a t o k

KULTÚRÁK
TALÁLKOZÁSA

KAPITÁNY ÁGNES
KAPITÁNY GÁBOR

MÓDOR

Kapitány Ágnes
Kapitány Gábor

Kultúrák találkozási

—
kultúraváltás

STUDY ON CULTURAL CONTACTS —
BY CAPTAIN ÁGNES

1971. június 15. nyitányon 20
1971. június 15. nyitányon 20

1971. június 15. nyitányon 20

ÁTIRATOK

Felelős szerkesztő
Varga Tímea

Sorozatszerkesztő
Miszlivetz Ferenc

© Kapitány Ágnes, 1996

© Kapitány Gábor, 1996

Kapitány Ágnes

Kapitány Gábor

**KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA —
KULTÚRAVÁLTÁS**

SAVARIA UNIVERSITY PRESS

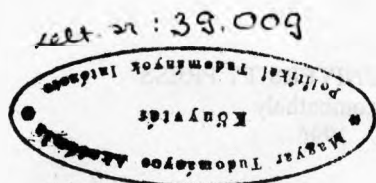
Szombathely

1996

TARTALOM

BEVEZETÉSÜL: A PROBLÉMA	5
A KUTATÁS KÉRDÉSFELVETÉSE	13
A KULTURÁLIS „MÁSSÁG” ÖSSZETEVŐIRŐL (AZ INTERJÚ TEMATIKÁJA)	17
EREDMÉNYEK I. AZ INDIVIDUALIZÁCIÓ ÖSSZETEVŐI	21
EREDMÉNYEK II. ERDÉLY—MAGYARORSZÁG	27
EREDMÉNYEK III. MAGYARORSZÁG—AMERIKA	55
EREDMÉNYEK IV. APPARÁTUS—VÁLLALKOZÁS	131
EREDMÉNYEK V. VÉLEKEDŐK ÉS VÉLEMÉNYEK. A VÉLEMÉNYEK SZERKEZETI SAJÁTOSÁGAI	189
KITEKINTÉSÜL	217
KAPCSOLÓDÓ MŰVEK AJÁNLÓ BIBLIOGRÁFIÁJA	219

Helysz.: 28.361

1. BEVEZETÉSÜL: A PROBLÉMA¹

Valamennyien részesei vagyunk valamilyen kultúrának, s kultúrák, szubkultúrák sokaságának — minél bonyolultabb a társadalom, annál többnek egyszerre. A nemzeti keret megszabta „társadalom” kultúráját szokás leginkább meghatározó kulturális keretnek tekinteni, de az értékrendszer, a világkép, a tulajdonforma, a munkamegosztásbeli hely, a településfajta, a nemzedéki vagy nemi hovatartozás, a vallás/világnézet, a (regionális) „kultúrkör” mentén a nemzetnél is tágabb kulturális nagycsoportok körvonalazhatók, miközben egyszersmind tagjai vagyunk a nemzetnél kisebb kulturális egységeknek is: intézményeknek és hobbycsoportoknak, lakóhelyi közösségeknek és családoknak, társaságoknak és azonos szokásrendű vagy azonos ízlésű, hasonló műveltségű emberek csoportjának, és így tovább: mindez meghatározott és leírható kulturális sajátosságokkal ruház fel bennünket.

Ezek a kultúrák, részkultúrák, szubkultúrák éppen azért írhatók körül, hogy különböznek egymástól, esetenként ütköznek egymással; két ember, aki valamely szempontból közös kultúrához tartozik, más tekintetben két, egymástól élesen különböző kultúra képviselőjeként kerülhet szembe; ugyanakkor a kultúrák közötti határok átjárhatók, s közöttük rengeteg átmeneti forma, keveredés jön létre, az egyes emberek maguk is átmozoghatnak az egyik kultúrából a másikba. *A kultúrák*

¹ Az első 4 fejezet és az összefoglalás, valamint az 5. fejezet gerince megjelent a Sík Endre és Tóth Judit szerkesztette 'Táborlakók, diaszpórák, politikák' c. kötetben (MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatóközpont Évkönyve, Bp. 1996. 67–90. old.) és részben a Kultúra és Közösség 1995. számában 57–73. old.

sajátosságai talán éppen a találkozási-ütközési pontokon, és az átlépések folyamataiban a legszembeütőbbek; ezek a találkozások és ezek az átalakulások mindenestre különösen alkalmasak a kultúrák sajátosságainak tanulmányozására.

Kultúrák találkozása sokféleképpen mehet végbe. Történhet úgy, hogy az *egyén*, valamely kultúra részese, felkerekedik és átvándorol egy más kultúrájú környezetbe: ekkor ő egyenlőtlen helyzetben találkozik egy fogadó kultúrával, ez a helyzet az egyén számára az alkalmazkodás, a bezárkózás, az elmenekülés alternatíváit kínálja, a fogadó kultúra pedig ez esetben úgy szembesül egy másik kultúrával, hogy nem tudhatja még különválasztani ezen idegen kultúra sajátosságait az újonnan jött egyén személyes sajátosságaitól. Némileg módosul a helyzet, amikor az egyéni *migráció csoportossá válik*, s már nem csak egy egyén, hanem egy kulturális kisebbség szembesül a fogadó kultúrával. (Egyfelől az újonnanjött kisebbség kulturális sajátosságai most már határozottabban körvonalazódnak, másfelől az alkalmazkodás, bezárkózás és elmenekülés alternatíváihoz hozzátársul a saját kulturális kisebbségi csoport képzésének lehetősége is, amely más értelmet ad alkalmazkodásnak, elzárkózásnak és elmenekülésnek is, és sokkal határozottabban visszahat a fogadó kultúrára is). Ismét más formája a találkozásnak, amikor nem betagozódásról van szó, hanem arról, hogy *két (vagy több) kultúra határai érintkeznek, s közöttük kapcsolatok jönnek létre*² (a kommunikációtól a kereskedelmen át a háborúig). Ilyenkor mindig valamiféle kölcsönhatás megy végbe, persze az erőviszonyok igen hamar abba az irányba hathatnak, hogy az egyik kultúra fölényhelyzetbe kerül, a

² A szomszédok találkozásain kívül e kapcsolatok sokféleképpen létrejöhetnek egyének vagy csoportok utazásaitól kezdve egész népek vándorlásáig.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

másikat (a többit) pedig kisebbségi helyzetbe kényszeríti. Akár így, akár a korábban említett kisebbségi bevándorlással, de gyakran létrejön aztán az a szituáció, hogy kultúrák *huzamosabb ideig élnek egymással érintkezve*,³ s ez az időtényező is igen fontos módosító erő, hiszen egészen más hatású a kultúrák találkozása akkor, amikor újdonságról van szó, mint amikor nemzedékek sora születik bele az „egymás mellett élésbe”, az adott társadalom *multikulturalitásának* tényei közé.⁴

A másik kultúrával, a kulturális „mással” való találkozást gyakran úgy közelítik meg, ahogy az etnocentrikus gondolkodású ősidőktől fogva ez magától értetődőnek tűnik: van egy homogén kultúra, amely egy hozzá képest idegennel találkozik. Kérdés azonban, hogy léteztek-e valaha is homogén kultúrák: jellegzetes tyúk–tojás probléma, hogy abból a pillanatból indulunk-e ki, amikor két különböző kultúra (mondjuk két ősemberhorda) találkozik, és az egyik szempontjából vett „mi” (az eredetileg is ottélők) és az „ők” (a jövevények, idegenek) szembesülése megtörténik; vagy fordítva, úgy gondoljuk, hogy nincs „első kultúra”: a sokféleség a kezdőállapot, és az egyes kultúrák, a kulturális sajátosságok, a „mi”-tudat éppen a különbözők viszonyából, különbözőségük tudatosítása által jöttek csupán létre.

3 S persze kultúrák — permanens — találkozásának formája a tartós együtt élés is, amelyből bonyolult képletek származnak; (így a valamely országban élő nemzetiség életét például sok vonatkozásban az anyanemzet, más vonatkozásokban viszont a környező társadalom sajátosságai, megint más vonatkozásban pedig sajátos helyzetének egyedi következményei határozzák meg.)

4 Az újabb kor kibővítette a kultúrák találkozásának lehetőségeit: a tömegkommunikációs média olyan multikulturális világot teremt, ahol a többi kultúra megismerése, sőt, a kultúrák integrációja is lehetséges az egyes kultúrák közti közvetlen térbeli érintkezés nélkül is.

A világban igen sok lehetőség van ma is a kultúrák találkozásának tanulmányozására. A leglátványosabbnak azok az esetek tűnnek, amikor a fejlett centrumországok képviselői találkoznak az amazóniai indiánok vagy a kalahári busmanok kultúráival, ám korántsem biztos, hogy valóban ezek a találkozások a legalkalmasabbak a jelenség vizsgálatára: ezeknek az eseteknek a feldolgozásába ugyanis a kultúrantropológusok minden ellenkező erőfeszítése dacára belevegyülhet egy másik szempont is: az emberiség saját múltjával való találkozásának élménye, a „fejlődés”, a „haladás”, a „civilizáció” szempontja. (A kutató ugyan kiindulhat abból, hogy ő egyenértékűnek tekinti a kultúrákat, sőt, személyes nosztalgiákat is kifejthet a „romlatlan”, „természeti” kultúrákkal szemben, az egyirányúságot maguk a találkozó kultúrák viszik bele a találkozásba, azáltal, hogy a „romlatlanok” és „természetiek” úgy veszik át a „civilizációk” kulturális hatásait, hogy az az integrálási kísérletek után fokozatosan vagy éppen rohamosan szétfeszíti korábbi kultúrájuk szerkezeti kereteit is; míg a másik irányban ha van is átvétel, az semmiképpen sem strukturális, legfeljebb színező.) *Ez az egyenlőtlenség, egyirányúság egyébként minden kulturális találkozásban benne rejlő lehetőség, az egyes kultúrák az esetek nagy részében magukat fejlettebbként igyekeznek elfogadtatni.*⁵

5 Amikor két egyenlőtlen helyzetű kultúra találkozik, az „erősebb” vonzása — az adaptációs folyamat végállomásaként — gyakran eredményezi a „gyengébb” beolvadását. Ilyenkor mindig megfogalmazódik a veszély, hogy valami értékes — az archaikusabb viszonyok közül jöttek magukkal hozott értékei, kultúrája — elpusztul, s ezzel a befogadó kultúra is a lehetségesnél szegényebbé válik. Szerencsére a kultúraváltás a kultúrák találkozásának csak egyik aloszata. A kultúrák találkozásának lehetséges egy olyan módja is, mikoris a találkozásnak az a következménye, hogy a különböző kultúrák értékei *szintetizálódnak*, s belőlük új minőség jön

Kultúrák találkozása kultúraváltás

A fejlettség szempontját persze meg lehet kerülni egyfajta strukturalista–funkcionalista szemlélettel. Ha például a középiskola és egyetem közti kulturális váltás sajátosságait vizsgáljuk is, nem feltétlenül szükséges, s nem is igazán célravezető ezt a „középfok”–„felsőfok” kifejezések sugallta minősítő különbségtétel kíséretében tennünk. Sokkal termékenyebb, ha abból indulunk ki, hogy szükségképpen *különböző* — szerkezetük, funkcióik különbségeiből következő — (kulturális) sajátosságai vannak a két iskolatípus világának, s ezeket valamely közös nevező mentén *egyenrangúként* lehet leírni. Ebben az esetben sem lehet eltekinteni azonban attól a tényről, hogy az egyik iskolatípusból a másikba átlépő *egyen számára* ugyanakkor a két kultúra közti váltás egy fejlődési, egymásra rétegződési folyamatba is beilleszkedik, (még akkor is, ha azt [is] hangsúlyozza, hogy az egyetemi kultúra mi mindenben jelent elszegényedést a középiskolaival szemben).

Még nagyobb körültekintést igényel az olyan kultúraváltáshoz való viszony, amely egész társadalmak kulturális átformálódását jelenti. Jelenleg Magyarországon is igen látványosan zajlik egy ilyen kultúraváltás: évtizedek óta nyomon kísérhető az az *individualizációs és modernizációs folyamat*, amely ha nem is töretlen egyenesvonalúsággal, de kétségbevonhatatlan trendként működik, s amelynek új lökést és új dimenziót adott a rendszerváltás, a „fejlett Nyugathoz csatlakozás” célját minden korábbinál inkább egyértelműsítő fordulata. Ez az individualizációs és modernizációs trend⁶ tény. Ér-

létre. Ilyen szintetizálódás a történelemben többször létrejött, de az igazi szintézis viszonylag ritka; feltételezi a (kölcsonös) tolerancia növekedését és az érdeklődés kölcsonösségét egymás sajátos nézőpontja, az ebben megnyilvánuló értékek iránt.

⁶ Nem bocsájtjuk bele az „individualizáció” és főként a „modernizáció” értelmezése körül oly sok vihart kavart vitákba:

telmezése azonban korántsem egyértelmű. Lehet fukuyamai egyoldalúsággal a történelem kikerülhetetlen céljának tekinteni, amely felé minden kultúrának mozognia kell, s amely felé minden kultúra mozog is. E szemlélet ellenpontjaként lehet e folyamatot a természetes-egészséges kultúrákat, értékeket, életvilágokat leromboló, pusztító fejleményként is értelmezni, amely ellen a fenyegetett más típusú kultúráknak védekezniük kell. Lehet a leegyszerűsített marxi modell szerint kikerülhetetlen, de átmeneti jelenségnek tekinteni: eszerint az emberiségnek át kell esni az individualizációnak és az ipusztriális modernizációnak a mai centrumországokban már végbement ismeretes fázisain, hogy majd valaha eljusson egy olyan társadalomba, amelyben e fejlemények negatívumain is túl lehet majd lépni. Végül létezhet a folyamatnak olyan értékelése is, amely azt pusztán tényként kezeli, s feltételezi, hogy *a történelemben mindig kihívások, s ezek megválaszolására alternatívák léteznek, amelyek közül csak egyik az az alternatíva, amelyet ezek az individualizációs és modernizációs trendek képviselnek, vagyis léteznek, létezhetnek*

individualizáción a továbbiakban azt a — többhelyütt megindult, de — klasszikusan Európában végbement, majd onnan szétterjedt folyamatot értjük, amely az egyént „leválasztja a közösség köldökzsinórjáról”, a hagyományos „Gemeinschaft” típusú közösségeket „Gesellschaft” típusú közösségekkel, illetve a pénzközösséggel váltja fel; a közösség korábbi elsődleges értékvoltát fellazítva önértékké teszi az egyén önérvényesítését, személyes boldogulását és autonómiáját; az ember világát pedig, — a makrokozmoszt éppúgy mint a mikrokozmoszt — szintén tárgyi individualitásokká, fogalmi monászokká „individualizálja”. „Modernizációnak” azt az individualizációtól elválaszthatatlanul végbemenő — s történelmileg is ugyanonnan kiinduló — folyamatot tekintjük, amelynek főbb jellemzői az ipusztrializáció, a piacgazdaság, a tőkeviszony domináns helyzetbe kerülése, a célracionális gondolkodásnak ezekkel a változásokkal összefonódó előretörése, a termelés állandó bővítése és az ezzel összefüggő haladásideológia.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

*más, ezekkel a folyamatokkal legalábbis egyenértékű lehetőségek is.*⁷

Az utóbbi értékelésmód szellemében javasoljuk értelmezni 1993 és 1995 között végzett vizsgálatunk alábbiakban bemutatandó eredményeit.

⁷ Most nem is szólva arról, hogy ezek az individualizációs és modernizációs folyamatok maguk is igen sokfélék, másképpen zajlanak és mást jelentenek mondjuk a Távol-Keleten és Közép-Európában, Latin-Amerikában vagy Afrikában. (E sokféleség nagyon fontos és tanulmányozandó tény akkor is, ha mi itt a továbbiakban nagyrészt a folyamatok közös elemeire helyezzük a súlyt).

[Faint, illegible title text]

[The main body of the page contains several paragraphs of extremely faint, illegible text. The text is too light to be transcribed accurately.]

2. A KUTATÁS KÉRDÉSFELVETÉSE

Kutatásunk abból indult ki, hogy az *individualizáció* folyamata kiválóan vizsgálható azokban a helyzetekben, amikor egyes egyének vagy csoportok olyan teljes vagy részleges kultúraváltást hajtanak végre, amelynek során a kibocsátó és a fogadó kultúra különbségei nagymértékben éppen a kultúrák individualizáltságának eltéréseiként értelmezhetők. (Egy kevésbé individualizáltabb kultúrából egy individualizáltabbba kerülő ember esetében ugyanaz a folyamat, amely egy társadalom belső fejlődésében végbemegy, sarkítottabban és felgyorsulva figyelhető meg.) Az egyének ilyenkor a régi és az új konfliktusában, drámai sűrítésben élik meg a két kultúra szembesülését, és saját belső konfliktusukként a kultúraváltás egyes mozzanatait. Így másfelől ezek a helyzetek a *kultúraváltás* általános törvényszerűségeinek, antropológiai, szociálpszichológiai mikromechanizmusainak tanulmányozásához is ideális terepnek tekinthetők.

A különböző kultúrák találkozása során lehet az egész kulturális közösség is a találkozás (egyik) alanya, s az egyes ember ilyenkor nagyrészt kulturális közösségének részeként viselkedik; a mindennapi életben azonban általában egyének találkoznak egymással, s a kultúrák szembesülése egyéni képviselőiken keresztül, illetve azok belső konfliktusaiban zajlik. (A találkozás alanya ilyenkor nem „a” kultúra, hanem az egyén). Ilyen kulturális konfliktusok gyakran figyelhetőek meg különböző kulturális talajból származottak úgynevezett „*vegyes házasságaiban*”; eltérő szokásrendű *szomszédok* egymás mellé kerülésekor; bármilyen *csoport létrejöttekor*, amelybe kulturálisan különböző területekről verbuválódnak a tagok; és ez történik gyakorta az egyének *radikális életformaváltáskor* is, amikor például valaki hosz-

szabb időre egy, az övétől jelentősen különböző kultúrába csöppen; sőt, még egy kultúrán belül is, ha valaki egy *jelentősen különböző értékek szerint működő területre kerül át*, (például értelmiségiből politikus vagy segédmunkás, apparatcsikból vállalkozó vagy újságíró lesz).

„Értékváltás—kultúraváltás” című, az OTKA támogatásával (T-6865 sz.) folytatott kutatásunkban három olyan csoportot választottunk az individualizáció és a kultúraváltás együttes vizsgálatára, amely tagjainak életében ilyen radikális életformaváltás ment végbe.

a.] *Erdélyből Magyarországra áttelepült és legalább 1 éve itt élő, és*

b.] *hosszabb ideig, legalább 1 évig (ösztöndíjjal, előadóként, munkavállalóként) az USA-ban tartózkodott, de onnan visszatért értelmiségiek körében vizsgáltuk az eltérő individualizáltságú kultúrák (Erdély–Magyarország, illetve Magyarország–U.S.A.) szembeállításának élményét és hatásait.*

c.] *Kutatásunk harmadik csoportját egy másfajta kultúraváltás résztvevői, a kormányzati és pártapparátusból a vállalkozói szférába átment, és legalább 1 éve ott tevékenykedő értelmiségiek képezték: a kultúraváltás — a másik két csoporthoz hasonlóan — végső soron az ő esetükben is egy individualizáltabb (és a korábban megszokottól több ponton és szerkezetileg eltérő) kultúrába való átlépést jelentett.*⁸

⁸ Természetesen e csoport kultúraváltása némileg eltérő: egészen más dolog úgy váltani, hogy átvándorlunk egy másik, a mi megjelenésünk előtt is adott sajátosságokkal bíró világba; mint úgy, ha megszokott világunk változik körülöttünk. Közös vonás viszont, hogy mindegyik esetben kemény konfliktusok és adaptációs nehézségek adódhatnak az egyén számára. (Az apparátusból érkezett csoport esetében továbbá a kultúraváltás nyilvánvalóan nem csak – és az esetek nagy részében nem is elsősorban – individualizáló-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

A három csoport tagjaival⁹ készített többórás (3–12 óras) strukturált mélyinterjúk segítségével igyekeztünk feltárni a kérdezettek „fogadó társadalom”-képét, a kultúrák találkozása — a korábbi életük során bennük belsővé vált „kibocsátó kultúra” és a fogadó társadalom kultúrájának találkozása — (illetve esetenként a kultúraváltás)¹⁰ kiváltotta élményeiket.

Az interjúk azon a feltételezésen alapultak, hogy *aki egy, az általa korábban megszokotthoz képest jelentősen más sajátosságokkal bíró és éppen az individualizáltság mértékében attól mindenképpen eltérő kultúrával találkozik, és annak közegében huzamosabb időt eltölt, akárhogy is viszonylik ehhez a kultúrához, mindenképpen szembesülésre kényszerül: a megismert új fényben megismerhetőbb egyedül-lehetségesnek, egyedül-jónak vélni azt a kultúrát, amelybe beleszüle-*

dást, hanem politikai és ideológiai váltást is jelent, ennek vizsgálata azonban jelen kutatásunknak nem tárgya.)

⁹ Mindhárom csoportban 30–30 interjút terveztünk, ezt azonban — mivel a kapott kutatási támogatás az igényelnél szűkebbnek bizonyult — némileg csökkenteni kellett: végül a három csoport mindegyikében 15 és 20 közötti interjú készült el. Ez a populáció csekély, arra azonban mindenképpen elegendő, hogy az interjúk alapján ellenőrizhető hipotézisek legyenek megfogalmazhatóak az individualizációs kultúraváltás természetéről is.

¹⁰ Az Amerikából hazatérők csoportja — s ez némileg a többiekétől eltérővé teszi az ő véleményeik szerkezetét is — a külső szemlélő helyzetéből ítéli meg a fogadó kultúrát, s akár vonzó, akár taszító vonásait hangsúlyozzák, *a körülményekhez való adaptálódás náluk megőrizheti ideiglenességét*, s így nem is kell olyan mélységben végbemennie. Kultúraváltás az ő esetükben csak kivételesen mutatható ki; azoknál, akik az Amerikában tapasztaltak hatására gyökeresen átformálják értékrendjüket, életfelfogásukat, gyakorlatukat. A másik két csoport azonban életgyakorlatában valóban kultúra *váltást* él meg, s csak ketten-hárman nyilatkoznak úgy, hogy ezt a váltást nem viszik végig, és esetleg visszatérnek kibocsátó kultúrájuk közegébe.

tett; (de persze e szembesülésben mindig adva van az a lehetőség is, hogy megerősödjék a saját kultúra egyedül-jó voltának hitében, s az idegent mint furcsát, természetellenest, rosszat utasítsa el). A szembesülés, a két kultúra *valamilyen* egymásra vonatkoztatása azonban elkerülhetetlen. Értelmiségi mintát választottunk, ami az átlagosnál erősebb reflexiós magatartást, helyzet-elemzési és értékelési tudatosságot ígért, ám ebből persze az is következik, hogy a kapott eredmények — a vélemények, az élmények, a reakciók — természetesen egészen mások lehetnének nem-értelmiségi csoportok esetében, az eredmények értelmezésénél ezt mindenképpen figyelembe kell venni.

Mindenesetre ami a szembesülés bármelyik fajtája esetén bekövetkezik, az a „*másság*” tapasztalata: annak érzékelése, hogy az élet milyen sok területén lehet más-hogy élni, gondolkozni, cselekedni, mint ahogy azt mi magunk tesszük. Ez a tapasztalat mindenképpen megjelent és hangot kapott mindhárom vizsgált csoport esetében. Ha tehát arra voltunk kíváncsiak, hogy az individualizáltabb kultúrával való találkozás — és ahol végbement: a kultúraváltás — milyen mozzanatokból tevődik össze, akkor az interjút annak végiggondolásával kellett felépíteni, hogy *mi minden is játszhat egyáltalán szerepet abban, hogy a különböző kultúrájú embereknek akár egyetlen napjuk is oly különböző?* Mi minden játszhat szerepet két különböző individualizáltságú kultúra felépítésében? Mi minden játszhat szerepet a kultúraváltás folyamatában?

3. A KULTURÁLIS „MÁSSÁG” ÖSSZETEVŐIRŐL (AZ INTERJÚ TEMATIKÁJA)

Az egyik legszembetűnőbb különbség-terület lehet a *tárgyi kultúrák*, a tárgyi környezet különbsége. Van, amikor pusztán a tárgyi környezet olyan egyértelműen utal a kultúra különbségére, hogy az egymáshoz közeledés a környezet teljes megváltoztatását igényli.¹¹

Szintén szembetűnő lehet a *mozgástér* és a *térkihasználás* különbözősége. Kultúránként nagyon változó az, hogy az emberek ott mit tekintenek tágasságnak, kellő, illő távolságnak; hogy egy térben otthonosan mozognak, vagy elveszettnek érzik magukat.

A következő megkülönböztető jegy az *időháztartás*. Egészen eltérő lehet a különböző kultúrákban, hogy mi minden fér egy napba, milyen tevékenységre mennyi időt fordítanak. A munka–pihenés ritmusa, aránya oly mértékben különböző lehet, hogy az egyik kultúra neveltje a másikat elviselhetetlenül lassúnak, vagy túlzottan gyorsnak (lustának vagy esztelenül kapkodónak) érzékelheti.¹²

Külső szemnek különösek lehetnek a *legelemibb szokások* is: aki nem ismer egy funkciót, egészen félre is értelmezheti. Az eltérő mindennapi szokások az egyes kultúrák legszembetűnőbb vonásai közé tartoznak.

¹¹ Különbség lehet az adott kultúrában rendelkezésre álló tárgyak *hozzáuk való kötődésben*. (Olyan társadalmakban például, ahol a gyakori lakásváltoztatás az életforma természetes velejárója, többnyire a tárgyakhoz való kötődés is kisebb.)

¹² Közismertek azok a különbségek is, amelyek alapján más napszakot talál az aktív ébrenlétre, illetve a pihenésre megfelelő időnek például egy *északi* és egy *mediterrán* ország lakója.

Kulturális különbség, és az eltérő kultúrákban nevelkedettek között ütközés forrása lehet, hogy az adott kultúrában *mikor milyen segítséget, szolgáltatást lehet, illik igénybe venni*. Hogy idegen moshatja-e az ember szennyesét, hogy fodrász nyírja-e a haját; sőt, még az orvos igénybevétele is problémát jelenthet (sok esetben például a férfi, még ha orvos is, nem vizsgálhat meg ruhátlan asszonyt). Az egészségkultúrában különben is igen nagy különbségek vannak: mi számít betegségnek, mikor kell orvost hívni, és egyáltalán hogyan gyógyítsunk valakit, hiszen itt a sámántól a természetgyógyászon át a klinikai személyzetig eléggé sokféle megoldás igénybevehető.

Természetesen jelentős különbségek lehetnek az *emberi kapcsolatok* terén. Ki számít a családhoz, mit jelent a családhoz tartozás, mit jelent a barátság, mi a szerepe a szomszédoknak, kik az ellenségek, milyen kapcsolatok jellemzőek a munkahelyi együttműködés során stb.?

A családon belül milyen a szerepmegosztás, hogyan, milyen elvekkkel és szemlélettel nevelnek gyereket; milyen jellemzői vannak gyerekeik viselkedésének?

Az emberi kapcsolatok működésében meghatározó a *kommunikáció*, s igen nagy eltérések lehetnek a kommunikáció módjában is. Hogy egyáltalán mikor lehet megszólalni? Hogy milyen közegben milyen stílust használnak? Hogy miről lehet, illik egyáltalán beszélni? Hogy mi számít hírnek és az honnan származik? Jellemzőek lehetnek a pletykák, a rémhírek; hogy mennyi és milyen *metakommunikáció*, a beszédet kísérő gesztus, mimika engedélyezett?

Az emberi kapcsolatok köréhez tartozik az is: miből lehet *konfliktus* az adott kultúrában és hogyan kezelik ezeket a konfliktusokat? (Ehhez persze azt is látni kell, hogy például mi számít az adott kultúrában sértésnek, hiszen ha ezt nem ismerjük, végtelen-akaratlan is heves reakciókat vonhatunk magunkra.)

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Eltérően alakul az is, hogy egy kultúrában hol húzódnak a *privát szféra*, az *intimitás*, illetve a *nyilvánosság* határai. (Van, ahol a szexualitás nem tartozik az intim szférához, másutt a jövedelem is teljes mértékben oda tartozik. Van, ahol a betegségről nem illik nyilvánosan beszélni, van, ahol az iskolai ellenőrző könyv elképzelhetetlen beavatkozás lenne az egyén szabadságába. Van, ahol nem szokás rákérdezni a másik vallására, másutt ez természetes, viszont botrányosnak érzik, ha az ember valamely lelki problémájával hozakodik elő.)

Mindebből következően nagyok lehetnek a különbségek abban is, hogy *hol, mikor, mi számít illőnek* vagy illetlennek? Mik a tabuk?

Látványosan különbözőek lehetnek a *nemi szerepek*. Ami az egyik kultúrában férfiatlannak számít, az másutt éppenhogy férfias; amit itt nőietlennek, nőhöz nem illőnek ítélnék, az amott teljesen elfogadott.

A *vallás, a hiedelmek* szintén meghatározó szerepet játszanak egy kultúra mindennapjainak alakulásában. Ehhez is kapcsolódik az *ünnepek* lehetséges különbözősége. Megintcsak az, hogy *mi számít ünnepnek, hogyan kell ünnepelni*, és mit milyen rítusok vesznek körül, (ideértve a gyász szokásrendjét is).

A szűk értelemben, a művelődés értelmében vett *kultúra* szokásaiban is eltérhet, hogy kik vesznek részt benne, és egyáltalán mi számít kulturális tevékenységnek?

Különözhetnek egymástól az egyes kultúrák abban is, hogy *hogyan viszonyulnak a társadalom belső tagolódásához*, aatomhoz és egyéb egyenlőtlenségekhez.

Egyáltalán: milyen csoportokra tagolódik a társadalom, azok között milyenek a viszonyok? Mi számít szegénységnek és gazdagságnak, a gazdag hogyan viseli el a szegénység létét, a szegény mennyiben tartja természetesnek mások gazdagságát?

Az is nagyon fontos, hogy az adott kultúrában *mi a hatalom*; mit, kit ismernek el az emberek fensőbbségnek, s *a fensőbbséget félik-e*, vagy éppen megvetik? A hatalom szempontjai egybeesnek-e a hatalomnak alávetettek szempontjaival?

Milyen az adott kultúrában uralkodó *világkép*? Milyen világképek vannak még jelen?

Melyek a lehangsúlyozottabb *értékek*?

Végül — bár persze nem merítettük ki teljesen a kultúrák közti különbségek forrásait — különbözhet az is, hogy az egyes kultúrákban *mi irányítja az egyének céljait, ambícióit*? Miről gondolja úgy, hogy el kell érnie; mi számít sikernek? (Ha az ember ambíciói egészen mások, mint a környezetéi, akár örültnek is tarthatják olyan törekvései miatt, amelyeket egy másik közeg viszont tiszteletben részesít; s másfelől nagy csalódások forrása lehet, ha valakinek az egyik környezetben magasra értékelt eredményességét egy másik kultúra talajáról semmisnek minősítik.)

Mindezekkel szembeesül, aki egy másik kultúrával találkozik, s ami ebből más, mint az övé, arról el kell döntenie: vonzza-e vagy taszítja; beépíti-e saját életgyakorlatába, vagy *idegenkedve* elfordul tőle? Ezekre a szempontokra fűztük fel tehát interjúkérdéseinket. Mi tűnt fel — átkerülve egy másik kultúra közegébe — a tárgyi környezet, az időháztartás, az emberi kapcsolatok, az uralkodó értékek stb. különbségeiből; miben bizonyult másnak az új, mint a régi?

4. EREDMÉNYEK I. AZ INDIVIDUALIZÁCIÓ ÖSSZETEVŐI

Az interjúkból képet kapunk arról, hogy milyenek látják a kérdezettek kibocsátó kultúrájuk és a fogadó kultúra különbségeit. Ebben a képben együtt lesznek jelen az objektív különbségek a szubjektív megítélésekkel. Nekünk azonban nem az a célunk, hogy Erdély és Magyarország kulturális különbségeit, vagy az U.S.A. kulturális sajátosságait leírjuk: bennünket ebben az esetben éppen az érdekel, ami az objektív és szubjektív tényezők együtthatása által a kérdezettek *tudatában* lecsapódik. Mit vesznek ők észre, mi számít az ő szemükben fontos különbségnek: milyen polgárosulási, individualizációs folyamatok mutathatók ki azok *szemléletében*, akikkel — illetve akik körül — ezek a folyamatok megtörténnek? (Ebben a képben természetesen megjelennek az „objektív” tényezők is — például az individualizáció, a modernizáció, a polgárosulás jellegzetes *intézményi* velejárói —, de a leghangsúlyosabb az, hogy mit emelnek ki a megkérdezettek, mely életterületeken érzik ők a legjelentősebbeknek a különbségeket; ha változtatnak, az élet mely elemeit változtatják első sorban? Vagyis: az életgyakorlat és a tudat mely elemeiben, mely mikromechanizmusokban érhetőek tetten a keresett változások?)

Egy idegen kultúra különbségei nyilvánvalóan azokon a pontokon a legszembetűnőbbek, ahol érzékelhető (látható, tárgyi jelekben megnyilvánuló) különbségekről van szó, (pl.: Amerikában fából építik a házakat); de ott élhetők át a legmélyebben, ahol az ember szocializációjának érzelmileg legérintettebb elemeibe ütköznek. („Ezek nem segítenek az embernek, mert ők úgy gondolják, hogy azzal betolakodnak a privát szférájába”). A

„más”-t ott érzékeljük a legdrámaiban, ahol az valóban nagyon „más”, mint amit gyerekkorunkban természetesként magunkévá tettünk, s ha elindulunk a kultúraváltás útján, éppen ezeken az elemeken a legnehezebb változtatnunk. (A kultúraváltás éppen akkor mondható sikeresnek, ha ezekben is végbement a változás).

Amikor egy kevésbé individualizált kultúra tagjai egy individualizáltabb kultúrával találkoznak, a különbségek legdrámaiban — s ez magától értetődő — ebben az esetben is olyan jelenségekkel kapcsolatban tűnnek szembe, amelyeket egészen másképpen értékel a kibocsátó, „közösségibb” kultúra. (S ezek a különbségek lényegében ugyanazok például az Erdély–Magyarország viszonyításban, mint Magyarország [vagy Kelet-Európa] és Amerika szembeállításakor.)

- *Nagyobb az egyének - önállósága,*
 - *öntudata,*
 - *kommunikációs képessége;*
- *kisebb a tekintélytisztelet;*
- *sokkal kevésbé érzékelhető a közösségi szolidaritás működése;*
- *sokkal több dolgot tekintenek a „privacy” részének, „magánügynek”;*
- *a házasságok sokkal inkább érdekkapcsolatok, mindkét fél elsősorban a maga személyes érdekeit igyekszik érvényesíteni benne;*
- *a nők emancipáltabbak;*
- *személytelenebbek és formálisabbak az emberek közti érintkezés formái;*
- *kevesbé meleg a szülő—gyermek viszony;*
- *a gyereknevelésben a mindent megengedő, 'laissez faire' elv uralkodik; stb.*

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Mindezek a különbség-megfigyelések arról szólnak, hogy az (individualizáltabb) fogadó társadalmak értékrendszere átalakult: *amit korábban a közösség primátusa alapján alakítottak (az egyént szolidaritásra, tekinthetyszre, alkalmazkodásra, erős függésre nevelve), azt most egyénközpontúan (az egyén önérvényesítése köré szervezeten, az egyént korai önállóságra szoktatva) teszik.* Jól jelzi a váltást egyes fogalmak értéktartalmának módosulása is — a fogalmak, kategóriák átértelmezése mindig alkalmas indikátora a változásoknak — míg a hagyományos értékrendszerű kultúrában az „*érdekkapcsolat*” például negatív kicsengésű fogalom, s a szocializáció során nemkívánatos, önző, bűnös magatartásként igyekeznek távortartani az ilyen kapcsolatok kialakításától az egyént; addig a kultúra individualizációjával ez az értéktartalom is metamorfózison megy át, és az „*érdekkapcsolat*” célszerű, természetes magatartásként bekerül a választható, esetenként egyenesen ajánlatos minták körébe. (E változást — miként a többi, felsorolt változást is — van aki felszabadulásként, s van, aki erkölcsi lesüllyedésként éli meg; ez azonban már az egyének különböző reakciója csupán, s nem változtat azon, hogy a társadalom individualizációjával e magatartási, döntési, nevelési, gesztusokbeli változások, átértékelések tömegesen megfigyelhetőek).

Hasonló élességgel érzékelik a különbséget az individualizáltabb kultúrával találkozó egy másik jelenségcsoport tekintetében is. Megállapítják, hogy a fogadó társadalmakban:

- *az egyének állandó megmérettetésnek vannak kitéve;*
- *sokkal nagyobb* - *a munkaintenzitás;*
- *a tempó;*
- *a mindennapi stressz;*

- az értékelési rendszerben (a teljesítménymotiváció kialakításában) a „magas jutalom—nagy büntetés” elve érvényesül;
- nem szokás gyengeséget mutatni;
- a betegség is a lemaradás veszélyéhez kötődik;
- az emberek ritkán segítenek egymásnak, mert azt a magánügyekbe való beavatkozásnak, az önérzet megsértésének érzékelik; már kis kortól arra nevelik az egyént, hogy önmaga igyekezzék boldogulni;
- a nemek között is állandó harc, párbaj folyik; stb.

Mindezen jelenségek a verseny meghatározó szerepére utalnak az individualizáltabb kultúrákban. *Verseny és individualizáció persze egymással is szorosan összefügg: ahol az individuális önérvényesítés az egyéni boldogulás fő módja, ott a társadalom szerkezeti alapja éppen az individuumok versenye.* (Vannak olyan jelenségek, amelyekben el sem lehet választani, hogy az individuum-elv, vagy a verseny-elv uralja őket: ilyen például az a sokak által említett tény, hogy az individualizáltabb kultúrákban a gyerek nevelése során arra figyelnek az iskolában [is], hogy *a gyerek miben jó, mi az, amit tud*, (s nem arra hogy mi az, amit nem). Ez a gyerekek öntudatát, individuum-tudatát nagyban megerősíti, ugyanakkor elindítja a versenyben: neked ebben és ebben jónak — azaz másnál jobbnak — kell lenned, győznöd kell.)

A más kultúrából jöttek az individuum-elvűségen és a versenyszellemen kívül számos más sajátosságát is érzékelik az individualizáltabb társadalmaknak. Az individualizációval, a közösség meghatározó tekintélyének halványulásával párhuzamosan a teljes személyiséggel szolgált *tekintélykövetés is visszaszorul.* A pénz, (az új közösségképző erő) válik a legfőbb értékmérővé; a minél nagyobb gazdagság megszerzése az egyik legfőbb

Kultúrák találkozása kultúraváltás

céllá. A pénzviszonyok mindent áthatnak; mindent megfizetnek, a baráti szívességet is. A szegények és gazdagok különbségei sokkal szélsőségesebbek. Az egyes rétegek „kasztként” különülnek el egymástól, szembetűnő a *szegregáció*. A fizetőképes kereslet számára óriási az *árukínálat*. Az „idő - pénz” jelszó nevében az emberek *időbeosztása* minuciózussá, egymásra szánt idejük kiszámítottá válik. A (rideg és/de praktikus) *célszerűség* hat át mindent. A munka élesen elválik a szórakozástól, a magánélettől, a nem-munkától. Az iskola gyakorlatias, az „életre” nevel; háttérbe szorul a klasszikus kultúra. Igen erős a *specializáció*. A politika nem hatja át az emberi élet nagyobb részét. Többen azt hangsúlyozzák, hogy az emberek a külsőségek tekintetében sokkal többfélék, ám gondolkodásukban uniformizáltabbak. E jelenségek olyan, az individualizáltabb és modernizáltabb társadalmakra jellemző eszmények megnyilvánulásai, mint a *célracionalitás*, a *pragmatizmus*, a *piacgazdaság uralma*. (És mindezek megintcsak megjelennek az Erdélyből Magyarországra jöttek megfigyeléseiben éppúgy, mint a Magyarországról az U.S.A.-ba látogatókéban, tehát az individualizációs és modernizációs folyamat általános velejáróinak tekinthetők; amely folyamat viszont úgy tűnik, valóban folyamatként, folyamatos változásként megy végbe, hiszen *ugyanaz a változás érzékelhető mindegyik lépcsőfokon: az erdélyi a maga kibocsátó kultúrájával szemben ugyanazokat a tulajdonságokat fedezi fel az anyaországi magyarokban, amelyeket azok önmagukból hiányolnak — az amerikaiakhoz képest.*)

Nem véletlen, hogy az interjúalanyok ezeket és éppen ezeket az eltéréseket emelik ki. Akit egy kevésbé individualizált, kevésbé modernizált (úgy is mondhatni: közösségibb, természetközelibb) kultúra nevelt, annak számára sokkoló a kapcsolatok ridegsége, lélektelen pragmatizmusa, a pénz uralma; annak számára veszte-

ség — mert számára mindennapi eledel — a klasszikus kultúra és a politikai vélekedés szerepének csökkenése; annak számára meglepő az élet és a teendők feldarabolása, specializálása, mert az ő gyakorlatában, az ő közösség-összefogta világában éppen a diffúz gondolkodás volt a célravezető; annak számára majomkodás a külső viselkedés szabadossága, értelmetlen pazarlás az áruválasztékban megnyilvánuló túlkínálat és felháborító a gyermekek szélsőségesen megengedő nevelése; a tradicionális közösségi kultúra embere számára tűrhetetlen és érthetetlen a szolidaritáshiány, (annak a szélsőséges szegénység létében megfigyelhető formája is.) Kultúraváltóknak itt azokat nevezhetjük, akik egyszer csak elkezdik felszabadulásnak érezni a közösségről, a szoros kapcsolatokról való leszakadás folyamatát, a hierarchiák lazulását; inspiráló erőnek a versenyt; biztonságadónak az egyén köré záruló „privacy” kiszélesedését; racionálisnak az életterületek egymástól való szétválását, a munkafeladatok specializálását; ésszerű értékmérőnek a pénzt; értéknek a kényelmet, s kényelmesnek a túlkínálatot; és így tovább. (Általában azok fogadják el az értékek ilyen átrendezését, akik ha csak látenszen is, de már korábban is elégedetlenek voltak kibocsátó kultúrájukkal — legfeljebb nem volt világos a számukra, hogy mivel és miként lehetne fölcserélni —, vagy ha korábban nem voltak is elégedetlenek, most magával ragadta őket a fogadó kultúra egy-egy — számukra különösen vonzó — vonása. [Gazdagság, működésképeség stb.]])

5. EREDMÉNYEK II. ERDÉLY—MAGYARORSZÁG

Milyen különbségeket hangsúlyoznak az Erdélyből jöttek?

Az első benyomásokként leírt különbségek az *életke-retek* látványos eltérését tükrözik. A lenyűgöző választékot, és a kulturált vásárlás lehetőségét, a szolgáltatások fejlettségét, a közlekedés sokkal nagyobb szerepét, általában a szembetűnő elevenséget, amely az éjszakára is kiterjed, a jóval nagyobb higiénit — csupa olyan dolgot, amely látványosan érzékelteti a nagyobb fokú individualizáltságot, az egyén szükségleteinek figyelembevételét.

A szegénység után az itteni viszonylagos jólét nagyon feltűnő volt. Ott mindenütt a szegénység szagot éreztem. Az utcán, az üzletekben, a családban. Ha valaki megkínált valamivel, akkor úgy éreztem, hogy a szájától veszem el a falatot. Ezt itt nem kell hogy érezzem. (J. B.)

Az első tipikus élményem, amit megerősített sok áttelepült ismerősöm is, az az első kudarc, ami az első üzleti bevásárlásomat követte. Elmentem a húsboltba, és láttam kiírva, hogy tarja, és egyéb elnevezéseket. Fogalmam sem volt ezekről, hogy mi mit jelent. Legfeljebb irodalomból ismertem. A fogyasztói kultúrának ez a hiánya, amiben felnővekedtem, nagyon megrázó élményem volt. A hús odáig nekem disznóhús volt, marhahús, csirkehús. (M.F.)

Imádok metrózni. Az olyan nekem, mintha moziba mennék. Úgy hogy mindenki nagyon sajnál, hogy 40 percet utazom a munkahelyemtől hazáig vagy vissza. Én remekül szórakozom.

Élvezem a mozgólépcsőt, élvezem a villamost. Mindenkit megnézek, hallgatom a beszélgetést. szeretem azt, hogy végül is gyors és jó a közlekedés. Persze lehetne panaszkodni és lehetne jobb. De nagyon, nagyon élvezem. (Zs.N.)

Ha bemegyek akármilyen elegáns butikba, ahol ékszert, bundát árulnak, szép nyugodtan végignézem és nem nagyon hat reám. A könyvesboltokban már egy kicsit megszédülök. De az élelmiszer boltokban szabályszerűen pánik érzés vett rajtam erőt. Úgy hogy itt a nagy Batthyányban szabályszerűen edzettem magam. Tudtam, hogy nekem csak egy margarint kell vennem, vagy két kefirt, és ennek ellenére mindig szép türelmesen végigsétáltam és egyenletesen szuszogtam, mert tényleg káprázott a szemem és zúgott a fülem, nem tudom megmagyarázni ezt. És amikor kikerültem Franciaországba, ott megint elővett ez, úgy hogy ott is aztán edzettem magam. És szoktattam magam. Nem tudom, hogy valaha túl leszek-e ezen? Nem lehet olyan kicsi és vacak egy Közért, hogy engem ne kavarjon fel és ne legyen egy nagy élmény számomra. (Zs.N.)

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Az általuk kiemelt különbségek egy része a *vidék—főváros* metszetben is elemezhető: többen is úgy látják, hogy a magyarországi vidék világa jóval közelebb esik az ő otthoni világukhoz, mint Budapest. Ezt emelik ki többen az életritmus, („amikor az Isten az időt teremtette, adott nekünk belőle eleget”), a tekintélytisztelet, a kommunikációs formák vonatkozásában. Mások viszont úgy látják, a különbségek túlnyomórésze nem vidék—főváros különbség, ők éppen azt állítják, hogy a magyarországi vidék is jóval dinamikusabb, mint ami Romániában érzékelhető (jóllehet Románia többi részéhez viszonyítva meg Erdély az, amely sokkal dinamikusabb, erősebben individualizált.) Azt is megállapítják, hogy Magyarország relatív fejlettsége éppen abban is megnyilvánul, hogy itt a *falú—város különbségek jóval kisebbek, mint Erdélyben*: a főváros itt inkább húzza maga után a vidéket, a városok a falvakat, mint náluk. (Ez a mozzanat, az *urbanizálódás általánossá válása* egyébként a modernizáció fontos mutatója.)

A *jólét*, a lenyűgöző választék érzékelése összefonódik az Erdélyből jöttek szemében a többleterőfeszítések szükségességének tudomásulvételével. Egyrészt megállapítják, hogy itt nagyobb a *munkaintenzitás* (ez is modernizációs mutató), majd azt is, hogy nekik túlmunkákat is kell vállalniuk, hiszen ők itt azokkal az alapokkal sem rendelkeznek, amelyekkel az átlagos magyarországi polgár igen. A relatíve magasabb életnívóval összevetve többen a frissen érkezettek közül nem értik, hogy miért panaszkodnak mégis a magyarok,

Egy példa: a múltkor a kolléganőmmel jöttünk le a várból, ezzel a kis busszal, ami szerintem nagyon kényelmes és tiszta, és jól illik a Várhoz is, környezetbarát. A kolléganőm pedig egész úton végig azon háborgott, hogy hogyan lehet ilyen buszo-

kat közlekedtetni, aminek nincsen hátsó ajtaja. Úgy tudom, hogy szociológiai felmérések is készültek arról, hogy a magyar embereknek a túrés határa az milyen, lényegesen alacsonyabb. Nálunk évekig tartott ez a rettenetes hiánygazdaság, amikor a legalapvetőbb dolgokat nem lehetett kapni, de jellemző módon, még 89-ben is, amikor a hajnali sorban állás közben emberek beszélgettek egymással, akkor azt mondták, hogy csak rosszabb ne legyen. Hogyha morgolódott valaki, akkor gyorsan megkapta, hogy hát ha ez így nem jó neki, akkor menjen el Budapestre. (B.K.)

(bár azt is megjegyzik, hogy itt azért kevesebb a meddő beszéd és több a cselekvés, erőteljesebb a sikerorientáció, mint Erdélyben); akik már kissé régebben vannak itt, és szinte kilátástalan küzdelmet folytatnak az anyagi felzárkózásért, már jóval inkább megértőek a magyarok panaszaival szemben: ők már képesek annak tudatosítására is, hogy noha Romániához, Románia még mindig sok tekintetben változatlan hiánygazdaságához viszonyítva ez fogyasztói társadalom, mégsem a fogyasztói társadalmak csúcsa, s komoly hiányok sújtják az itteni népességet is (lakáshelyzet stb.)

Kintről, mikor kirándulni jöttünk, mindig úgy tűnt, hogy hát milyen jó élet van. Most, hogy itt élek, látom, mennyire el van szegényedve ez a társadalom, és nagyon szomorú vagyok amikor látok egy-egy nénit vagy bácsit. Vagy bárkit. Árulja az újságot. Egy-egy öreg nénit, akiről tudom, hogy nem azért árulja, mert nincs jobb dolga, hanem azért, mert nincs miből megéljen. Hát sokszor elszomorodunk. Nagyon búsu-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

lunk. Nem azért, hogy eljöttünk, hanem azért, hogy ez van. (R.J.)

A magyarországi jólét és „fogyasztói” társadalom nagyobb fokú kifejelettségéhez társítják az emberi *sikeresség anyagi javakban mérését*; a *divatozás* itt jóval hangsúlyosabb, a puritán esztétikumot visszaszorító jelenlétét; a *gyerekek anyagi elkényeztetését*.

Ezek többnyire negatív ítéletek, a föltörekvők magától értetődő puritanizmusának ítéletei, amelyek sorába kapcsolódik az a vélemény is, miszerint *az anyaországi magyarok kevésbé kemények, kevésbé felkészültek a sors nehézségeinek elviselésére, mint az erdélyiek*. (Ez az álláspont egyrészt — szubjektíve — a maga handicapjét igyekszik a morális hierarchiában értékelőnné változtatni, másrészt kifejezi azt az imént említett — objektív — sajátosságot is, hogy az alapok nélkül indulónak kétszer akkora erőt kell kifejtenie.)

Végül is életre nevelünk, amit itt én nagyon hiányolok. Nem tudom, egy budapesti gyerekre ránéz egy erdélyi paraszt és azt mondja, hogy penészvirág, és az az első kérdése, hogy hány éves vagy fiam? Azt mondja, hogy 13. Tudsz kaszálni? Nem. Nem is vagy te ember, és akkor ezzel a téma le van zárva. Ott megtanulja, hogy libapásztor, tehénpásztor, szénát kell forgatni, gyűjteni, kaszálni kell, lovat, tehenet be kell fogni és végig kell hajtani az utcán. Ha ezt nem teszi meg, akkor a mi közösségünkől ki van rekesztve. (J.B.)

Ha azzal kell az erdélyinek számot vetnie, hogy miért sikerülnek neki a dolgok olykor mégis kevésbé, az egyik magyarázó modell az, hogy a magyarok *kommun-*

nikációs készsége kifejtettebb. Már a gyerekek is lezserebbek, jobb svádájúak, felnőttesebbek.

A gyerekek viselkedésében is nagy különbség van. Az ottaniak zárkózottabbak, visszahúzódóbbak, jobban tisztelik a hierarchiát, akár a tanár-diák viszonyban, akár a családon belül. Itt közvetlenebbek, közlékenyebbek a gyerekek. Nincs meg az a távolság felnőtt és gyerek között. A gyerek itt úgy fogad, mint egy közvetlen ismerősét. (N.B.)

A gyerekek egész másképp viselkednek. Meglepő, hogy mennyire másképp. Nálunk a gyerekek amellet, hogy sajnós nincs lehetőségük a szülőknek úgy öltöztetni, mint egy gyereket, valahogy öregesen öltöztetik, sajnós nem néznek ki szépen a gyerekek. Mert ahhoz, hogy a gyerekek szépen nézzenek ki, szép ruha is kell legyen rajtuk. És amellet rendkívül félénkek. Például, ha egy gyereket, bárkit megkérdeztek volna, oda ment volna egy riporter, hogy válaszoljon, nem hiszem, hogy tudott volna válaszolni. Elszégyellte volna magát, és azt mondta volna, hogy ő nem tud válaszolni. Itt sokkal magabiztosabbak, olyan... úgy élnek bele az életbe, hát nem tudom, ez helyesen van-e mondva... hogy mondjam... ez a magabiztosság, ez jellemző. Nagyon lezszerű fogják fel az életet. (R.J.)

Tegnap egy iskola előtt mentünk el a barátommal. És az iskolaudvaron, szünet lehetett és kint voltak a gimnazisták. És elnéztük őket, és hát végül is mi 6-8 éve még

Kultúrák találkozása kultúraváltás

gimnazisták voltunk. De valami fantasztikusan más világ az, ami az akkori és a mostani iskolaudvarból áradt. Nem gondoltam még végig, szóval az biztos, hogy viselkedésből, hanghordozásból, azokból a dolgokból, amit nekik szabad és nekünk mint gimnazistáknak nem volt szabad. Szóval ezekből áradt. (M.F.)

Ennek a jobb kommunikáció-készségnek is felemlítik viszont az árát: nagyobb *felületesség, érzelmi elsivárosodás*. A negatív értékelés ez esetben is egyfelől a saját hátrány kompenzációja, ám azért több is annál: érzékelik, hogy az anyaországi kommunikáció formailag más szerkezetű, mint az általuk megszokott;

Sokszor nem értem, hogy mit mondanak. A nyelvet értem; nem ez jelent problémát számomra, hanem a tv-ben például figyelem a szöveget, és ugyanakkor nem értem, hogy miről van szó, van, ami gondolkodásbeli különbség, de hogy ez ennyire érzékelhető legyen, nem gondoltam. (J.B.)

az ügyek intézésében ezek a formák eredményesebbnek is tűnnek; nem látják át azonban, hogy e kommunikációs szerkezetek hogyan kapcsolódnak érzelmi és kulturális tartalmakhoz. (Az igazság az, hogy az általuk megfigyelt esetek egy részében vannak ilyen érzelmi és kulturális tartalmak, csak más formájúak, mint a kibocsátó kultúrában megszokottak, s ezért nem érzékelik jelenlétüket; más esetekben pedig valóban hiányoznak azok az érzelmi és kulturális tartalmak, amelyekre a kevésbé individualizált kultúráknak, mint erre azonnal visszatérünk, jóval közvetlenebb szükségük van).

A szegényebb társadalmakban a szolidaritás égetőbb szükség: ez az egyik ok, amely miatt e társadalmak

„közösségibbek” is. Az individualizáltabb társadalmak azonban nemcsak azért kevésbé közösségek, mert nincs annyira szükségük a szolidaritásra,¹³ hanem azért is, mert bennük az egyének felszabadulnak a közösség rájuk róttá mindenféle kötelezettség és kötöttség alól. Ez egyébként összefügg a jobb kommunikációképességgel is: az egyének érvényesítenie — el kell adnia magát, s ez más oldalról azt is jelenti, hogy ő lesz az aktív fél. (A közösségi társadalomban a közösség — illetve a közösséget megtestesítő tekintélyek csoportja — az aktív; az egyének, mint a közösség tagjának, hozzájuk képest passzívabbnak, magát tisztelettudóan alárendelőnek kell lennie. Ezért is érzi úgy az erdélyi nyilatkozó, hogy az ő kultúrájának képviselői kevésbé magabiztosak a kommunikációs helyzetekben.) De szükségszerű-e, hogy a fokozott individualizáció az érzelmek általános kiüresedéséhez vezessen? Ha az individualizáció olyan

¹³ Hiszen akkor is kevésbé azok, amikor szükségük lenne rá: az erdélyiek azt is szóvá teszik, hogy bár a magyar társadalom általánosan jobbmódú, Erdélyben nem mennének el szótlanul olyan szélsőséges különbségek mellett, amilyenekkel Magyarországon találkoztak.

Itt a társadalom felkínál vonzó lehetőségeket, ami által lehet gazdagnak lenni, de ugyanakkor érvényesít egy pressziót, hogy az anyagi felhalmozás irányába haladjon az ember. Mi szegények vagyunk. Ez volt az ottani felfogás. Sokan vagyunk szegények. Vannak gazdagok, de azok gyanúsak, és gyanús, tisztességtelen úton gazdagodtak meg. Tisztességes gazdag ember ott nincs. Mihelyt valaki az anyagi gazdagodás fele megy el, kiszorítja magát az értelmiségi elitből. (M.F.)

(E szélsőségek a modernizáció tökéletes útjának természetes kísérői: a társadalom egyik részének gazdagsága a társadalmakban bevallottan mások elnyomódásával jár együtt. Ezt ideologizálják meg aztán a „szabad vállalkozásnak vannak nyertesei és vesztesei” ideológiájával.)

Kultúrák találkozása kultúraváltás

egyénközpontúságot jelent, amelyben az összes többi egyén versenytárs, akkor szükségképpen. Ám ha az individualizáció csupán azt jelenti, hogy az egyén felszabadul a tekintélykövetés kényszere alól, és maga választ, miért ne lehetne szabadon választott érzelmi kötődéseiben akár gazdagabb is a közösségi társadalmak emberénél? (Az erdélyiek megfigyelése ezzel kapcsolatban mégis egybecsengeni látszik azzal, amit Hankiss Elemér a magyarországi folyamatok leírására a „negatív individualizáció” fogalmával jelölt, s ami inkább az első tendencia érzékelésére utal.)

Részben az érzelmek csökkenő szerepével függ össze az is, hogy az erdélyiek — miközben azt hangsúlyozzák, hogy az anyaországiak a világ dolgaira gyakran nagyobb rálátással, sokkal több információval rendelkeznek —, egyértelműen arról is beszámolnak, hogy Erdélyben *sokkal nagyobb a kultúra, a humán műveltség szerepe, a színház hatása; s mindezekkel is összefüggésben a humán értelmiség, a tanár, az orvos tekintélye a közösségben.*¹⁴

Ambíció: mit akarnak az emberek elérni? Itt inkább az anyagi lét szintjén akarnak elérni valamit az emberek. Tehát pénzt, családi házat, autót, nyaralót. Ott nem voltak ilyen ambíciók, talán mert elérhetetlenek voltak. Bár az átlag emberhez hozzá-

¹⁴ Van, aki megjegyzi, hogy a szaktudás megbecsülése bizonyos értelemben alacsonyabb Magyarországon; ez azzal magyarázható, hogy a közösségi kultúravédelem sokkal közvetlenebbül használja fel az értelmiségi tudását, képességeit, mint egy olyan társadalom, ahol a kulturális megrendelésnek nincs igazi alanya (illetve csak igen gyenge megrendelők vannak); többek között azért is, mert a szűkebb értelemben vett kultúra itt már nem sűríti magába azokat a — fontosságát növelő — politikai, társadalmi funkciókat, amik egy kevésbé individualizált társadalomban általában igen.

tartozott a lakás, de az nem volt ilyen probléma. Ugyanakkor számomra a szellemi szint sokkal fontosabb, és nem az anyagiak. Mikor ide jöttünk és sokat járunk színházba, az értelmiségi családok nagyon csodálkoztak rajtunk, hogy mennyit járunk színházba. Ott viszont ez természetes dolog. Az újság, a könyv, a rádió, a tv ott sokkal többet jelent. (N.B.)

Ha akármilyen kis szintársulat jött szerepelni Marosvásárhelyre, ott tényleg olyan emberek ostromolták meg a színházat, akiknek a statisztikák szerint a szociológiai elképzelések szerint nem kellene a színház tájékára se menni. (Zs.N.)

Erdélyben az értelmiségi kör, amelyikhez mi tartoztunk, az nagyon intenzíven éli meg az értelmiségi létét. Tehát mindenki járt színházba. Ha az előadás jó vagy rossz, nem sokat számít. Mindenki rengeteg szépirodalmat olvas. Ami lehet jó, lehet rossz, de szintén megbeszéljük, megtárgyaljuk. Mindenki eléggé sokat hallgat rádiót. Tehát valahogy nagyobb a befogadóképességük. Az itteniek között mindenki foglalkozik a saját kis résztudományával, vagy a kultúrának azzal a részével, ami az ő szakmájába tartozik. De nem láttam ezt az általános nagy érdeklődést. Ezt a szép vagy értékes iránti szomjat, ami szerintem nálunk jellemzi az értelmiségieket. (Zs.N.)

E jelenség megint csak sokrétű. Egyrészt nyilvánvalóan belejátszik az erdélyi magyarság sajátos kisebbségi

Kultúrák találkozása kultúraváltás

helyzete: a kultúraőrzés, az anyanyelvi kultúra¹⁵ őrzése ez esetben a nemzeti identitás őrzésével egyenértékű. (Mint ahogy az a szintén többek által említett intenzívebb hitélet is).

A város legjobb gimnáziumában tanítottam, ez nem szerénytelenség, hanem tény.

¹⁵ A nyelvvel kapcsolatos megjegyzések ebbe a speciális jelenségkörbe tartoznak: az erdélyiek azt is hangsúlyozzák, hogy ők pontosabban, ízesebben beszélnek magyarul, számukra fontosabb a jó fogalmazás. Ez megintcsak egyszerre a nemzeti identitás őrzésének jele: „nyelvében él a nemzet”; s ugyanakkor a közösségi társadalmak tekintélyelvűségének is kifejeződése. A megformálás tiszteletkifejezés, egyidejű tiszteletkifejezés a hallgatóval, (akit megtiszteltek a pontos fogalmazással), a nyelvi hagyománnyal, (amelyet tisztelve választékosan használom anyagát), és a közös nyelv által összekötött közösséggel szemben (melynek én csak képviselője vagyok, tehát tartozom „neki” azzal, hogy megfelelő formában képviselem).

Amikor egy olyan két hónapja voltunk itt, akkor szomorúan állapítottam meg, hogy néhány kliséből elő tudnánk állítani rengetek ismerősünk teljes szókészletét. Nem tudom, hogy ez a televízió miatt lenne-e? Tényleg ijesztő, hogy senki nem... nálunk törekszik mindenki színesen érdekesen fogalmazni. ... azt hiszem végül is ennek a csúcsa a Tamási Áronnak a stílusa. Hogy mi le akarjuk nyűgözni a hallgatót. Tehát mi nemcsak el akarunk mondani valamit, hanem annak formája is legyen. A lányaim mellett volt egy csikszentdomonkosi pesztonka, akit az édesapja kérésére, mert nagyon szerette a legényeket, és sokat kujtorgott, és nagyon kellett vigyázni az erkölcsait... arra biztatott az édesapja, hogy írassunk vele naplót. Amikor Emma elvonult, a naplója valahogy ott maradt nálunk. És amikor elolvastuk a volt férjemmel, el voltunk ragadtatva. Mert a kicsi, mindennapi, szürke eseményeket, amik a mi kis családukbán történtek, olyan színesen, élvezetesen, egy kicsit még fel is nagyítva mesélte el, hogy valóságos irodalmi értéke volt szerintem. (Zs.N.)

És akkor éltük azt az életformát, amit fiatal román, magyar értelmiségiként lehetett. Tehát a nemzetiségi kultúra ápolása, az oktatásban a gyerekekkel való foglalkozás. A város közművelődésében való részvétel, jött egy vándorszínház, jó-rossz előadásokra elment az ember, mert magyar volt. (B.Gy.)

Hát a nagy kérdések, azok természetesen mindig a nemzetiségünknek a létevel kapcsolatosak, hogy az egyetemi városokban mennyire lehet használni a magyar nyelvet, létezik-e olyan iskola forma, ahol még mindig lehet magyarul tanítani. Tehát ez az egyes számú nagy téma. Talán mondhatom azt, hogy értelmiségi körökben második helyen az irodalom és a színház van. Ahogy valaki megszerzett egy könyvet vagy jó folyóiratot, arról azonnal beszámolt. És hát emlékszem a Nagyvilágot húsz-huszonöt család is végigolvasta. És ez a mai napig is így van. Úgy hogy én azért viszek nagyon jó szívvel könyvet haza és azért nézem meg nagyon, hogy milyen könyvet viszek, mert tudom, hogy ez renegeteg kézen átmegy. (Zs.N.)

Az otthoni könyvtáraknak a reprezentatív funkcióját jelzi, hogy abban bizonyos könyveknek, nagy néprajzi kiadványoknak, Koós Károly könyveinek, a Szépműves Céh kiadványainak, ezeknek minden értelmiségi családban szinte kötelezően meg kell lennie. (M.F.)

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Másrészt a kultúra ilyen funkciója a közösségi társadalom velejárója is: *a humán kultúra mindig az adott közösség összekötője és szimbóluma.* (Az individualizációval így függ össze a kultúra hanyatlása: a kultúra tekintélyének csökkenése a tekintélyelv általános csökkenésével együtt). Az elidegenedettség a természettől, a „természeti”-től való elszakadás az erdélyiek szemében általában is szembetűnő sajátja az anyaországnak; ezt akárcsak az említett „elpuhultság”-ot az anyaországi életforma gyöngeségei, sorvadásai között tartják számon.

Ott bármikor, bármerre elindulhatott, szabadon vándorolhatott az ember. Itt minden be van rekesztve. Az emberek csak kitaposott úton járnak. Mikor ide költöztem, el akartam menni a közeli falvakba, völgyekbe, a dombok között. Kérdeztem, hogy hogyan lehet átmenni a szomszéd faluba. Hát busszal, kocsival válaszolták. De én az erdőn akartam átmenni. Azt ők nem tudják hogyan kell — mondták. Az idősebbek is elfelejtették, hogy valaha gyalog jártak át. (K. G.)

A kommunikáció módjában nagy különbségek vannak. Ezek nehezebben értelmezhetők. Ott az ének, a nótázás nyelvén is tudnak kommunikálni, itt ezt nem érezzük. Egymás között kevesebbet beszélnek az emberek. Ott többet beszélgetnek az emberek egymás között, és a metakommunikációs eszközök tára is gazdagabb. Elhalóban van itt az emberek ösztönös megnyilvánulása, a nem verbális kifejezési formák kezdenek kihalni. De a verbálisak is csökkennek. Ott nyelvileg is differenciáltabban

nyilvánulnak meg, igyekeznek felbontani a fogalmakat. Nem azt mondják, hogy madár, hanem azt, hogy fecske, veréb, rigó stb. Figyelnek az árnyalatokra. Itt kevésbé érezni. (N.B.)

De nagyon nagy szerepe van az összejöveteleknek. Hát amíg fiatalabbcskák voltunk, olyan 30–40 évesek — havonta volt egy-két névnap meghívásunk. Nagyon sokat kirándultunk együtt. A közös kirándulások, azok majdnem minden család életében fontos programok. Van, aki csak ilyen kis koca túrákra megy. Az első menedékházig, ahol régebben lehetett sörözni, most nem lehet. Az igazibbak pedig, azok komoly, nagy túrákra készülnek, heteken, hónapokon át esetleg. Térképpel is kijelölik előre, hogy hol szállnak meg, és részletesen megtervezik.

Nagy különbség az is, hogy ott sokkal többet énekelnek az emberek. Onnan jöttem rá, hogy nagyon sokat énekelek a kisunokámnak, és az énektanárnő szomszédasszonyunk azt kérdezte, hogy valamelyiketek énekszakos, hogy ennyi éneket tudtok? (Zs.N.)

Az emberi kapcsolatok Erdélyben egyértelműen intenzívebbek, de az interjúalanyok szavaiból az is kiderül, hogy a kapcsolatteremtésbe sok olyan szempont is belekeveredik, sok olyan tevékenység is átítatódik a kapcsolatteremtés technikáival (hivatali ügyintézés, szakmai tekintélykövetés, politizálás), ami Magyarországon különválk, és ebben a különvált formában sokkal eredményesebben, áttekinthetőbben és racionálisabban működik.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Ott belekerültem egy intézményi hálózatba, az értelmiségiek közötti információs csatornába. Ezek nehezen definiálható körök. A kisebbségi jelleg mellett a kisvárosi helyzet is jellemzi. Ezekhez tartozni kell. Vannak témák, amikről tudni kell. Amelyekről beszélni kell. Nagyon erős ez az informális hálózat ott. Összefügg azzal is, hogy nincs tulajdonképpen tömegtájékoztatás, mint itt, Magyarországon. Ennek következtében lényeges információk közvetítődnek ezen az informális hálózaton keresztül. A sajtótermékek ott nagyon ideologikus, politikai jellegűek. És ezt a hiányt ez az informális hálózat igyekszik pótolni. Ezen keresztül lehet olyan információkhoz jutni, amelyek számítanak. Ezek pletykák, nem a negatív értelemben. Itt beszélnek arról, hogy mi történt. Mindenki megtalálja a maga ízlése szerinti nyelvezetet. Itt nincs ráutalva az ember az információs hálózatokra olyan mértékig. Az ott a feudalizmushoz közelebb, ez itt polgárosultabb. Ott nagyon számít, hogy ki, mennyire tartozik bele ezekbe az informális hálózatokba. Itt formalizálva vannak a dolgok. A szakmai teljesítményeknek, normáknak írott szabályai vannak itt: publikáció, nyelvtudás, egyebek. Ezek a követelmények jobban formalizálva vannak. Ott például sokkal könnyebb publikálni, ha bizonyos partikra jár az ember, mint ha pusztán csak dolgozik. Ott a hétköznapi beszédtema az elithez tartozók magánélete, hogy X.Y. hányadik szeretőjénél tart és hasonló. Ez a hatalommal való viszonynak a része. Mert úgy

tudják megtartani a hatalom ellenőrzését, hogyha már formálisan nem lehet, akkor legalább ezen az informális módon megpróbálják ellenőrizni. (M.F.)

A racionalizáció csökkenti a közvetlenséget. Ez azt is jelenti, hogy a hivatalos szféra működése itt figyelmesebb, az emberi szükségletekhez inkább igazodó, ugyanakkor kevésbé személyes, kevésbé természetes.

A kórházban — már itt született a gyermek — feltűnő volt a tisztaság, a higiénia, az ellátottság. Jobban törődtek az emberekkel, figyelmesebbek a betegekkel itt. Itt meg kell ugyan fizetni az orvost és a nővért, de legalább oda figyelnek. Szolgálatkészek voltak. És még az erdélyi-volt is számított. Kedvesebbek voltak velem.

De ez az idegenség-érzés megmaradt bennem. Kedvesek voltak, de volt a kedvességben valamilyen mesterkélttség. Valami távolságtartás a magatartásukban. Felszínes az érdeklődés, az odafigyelés. Ott, ha kedvesek voltak, akkor az őszinte volt. (J.B.)

(Az egyik interjúalany előadja, hogy amikor Magyarországon üdvözlésképpen valakinek a nyakába ugrott, az azt hitte róla, hogy idióta. „És mikortól gondoltad, hogy mégsem vagyok idióta? — Amikor megtudtam, hogy erdélyi vagy.” Vagyis amikor észrevette, hogy a másik egy más kulturális kódrendszer szerint viselkedik.) A racionalizáció csökkenti a jó kapcsolatteremtő, a kedves ember értékét a sikerrel szemben. Az erdélyieknek az is feltűnik, hogy itt zártabbak az arcok, kevesebb a mimika, a testi érintés; nagyobb az emberek közti térbeli — és szimbolikus — távolság. (Az indivi-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

dualizáció szabályainak megfelelően). Ugyanakkor többen számolnak be arról, hogy a magyarok könnyebben ismerkednek, vagy arról, hogy kedvesen, segítőkészen fogadták őket Magyarországon. Ám aztán azt is hozzátesszik: egy idő után már nem foglalkoztak többet velük. Erdélyben — mondják — ez nem így van: ott a tartózkodóbb ismerkedést melegebb kapcsolat követi.

Az emberi kapcsolatokban az volt a legfeltűnőbb, hogy először itt mindenki barátságosabb, nyitottabb. De utána megmarad a három lépés távolság. Ott viszont éppen fordítva. Kezdetben távolságtartóbbak, de aztán ha megismerik alaposabban egymást, akkor elmélyül a kapcsolat, közelivé válik. Beugranak egymáshoz egy kávéra. Akár bejelentés nélkül is. Itt ez elképzelhetetlen. (K.V.)

Néhányan aztán még egy csavart belevisznek az emberi kapcsolatok jellemzésébe: „az is igaz, hogy ott a végső befogadás igen sokára történik csak meg”. Az egymásnak látszólag ellentmondó sajátosságok azonban ugyanabból a társadalomszerkezeti sajátosságból következnek. *Az individualizáltabb magyar társadalomban éppoly természetes a kapcsolatfelvétel gördülékenysége, mint az, hogy egy idő után az egyénre bizzák további érvényesülését: a paternalista támogatás nem tartozik úgy hozzá az élethez, mint Romániában.* A közösségi társadalom tovább fogja kézen az egyént, (s mert kevésbé tekinti individuumnak, kézen, vállon stb. fogja a szó szoros értelmében is: a közösség része az egyén, testestül-lelkestül); ugyanakkor éppen mert zárt közösség, valóban jóval nehezebben fogad be új, (nem a közösség testéből-lelkéből sarjadt) tagokat, mint az individualizált modern társadalom. *A közösségben megfigyelhető nagyobb közvetlenség maga is ambivalens.*

Természetesebb kapcsolat, — ugyanakkor természetesebbnek tekintett viszony benne az egyén alávétése, a hierarchiák kényszere is. Nyíltabbak az érzelemlifejezések, elevenebb az érdeklődés az egyén iránt — de nyíltabb a beavatkozás is az egyén életébe; az érzelem pedig nem csak pozitív lehet. (Egyik interjúalanyunk jellegzetes példája: a koldushoz Erdélyben érzelmileg viszonyulnak, — lehet, hogy úgy, hogy elkergetik —, Magyarországon közömbösen elmennek mellette. Vagyis: nem ritka az olyan helyzet sem, amelyben a nyílt és érzelmetli viszonyulás éppenséggel éppolyan hátrányos — esetenként embertelen — az egyén szempontjából, mint az érzelmileg semleges reakció, legfeljebb más formákban történik.) Mindebből következően az individualizáció annak szempontjából, aki a függés terhei alól szabadulni szeretne, áldás; annak szempontjából, akinek fontosak a közvetlen érzelmi visszajelzések, sorcsapás lehet.

Itt sokkal önállóbbnak érzem magam és nem is gondoltam volna hogy ilyen jól tudok önállóan boldogulni. Ott sokkal erősebb függőség vett körül, a munkahelyen, meg a családtól való függőség. (K. V.)

(A különbségeket többen az ünnepek jellegének eltéréseiben élik át szimbolikusan: sokan felháborodottan utasítják el a magyarországi ünnepek *elüzletiesedését*,¹⁶ *formalizálódását, devalválódását — kiüresedését*. A kulcsmozzanat ebben is az ünnep közösségi jellegének eltűnése.)

A kapcsolatteremtés eltérő szerkezete, tartalma, hőfoka egyben a jelrendszer és a jelek dekódolásának eltéréseivel is együtt jár.

¹⁶ Személyes és hasznos ajándék helyett — fogalmazza meg egy interjúalany — itt drága, látványos ajándékot kell venni.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

A megjelenésbeli különbségek: itt ápoltabb külsejűek az emberek. Eleinte nem tudtam megállapítani ezért, hogy ki az értelmiségi. Ott ez sokkal szembetűnőbb volt. Ma már itt is meg tudom állapítani. A határvonal az értelmiségi és a nem-értelmiségi között az öltözködés alapján, az arckifejezés alapján feltűnő. Az arc külön érdekes. Más kultúrát fejez ki az arc, itt és ott. Itt sokkal ápoltabb arcokat lehet látni, ott durvább, darabosabb, ápolatlanabb az arckifejezés. Utána viszont lehet, hogy kellemesen csalódik az ember, mikor beszélgetni kezd valakivel. Itt meg lehet, hogy éppen fordítva. Ápolt arc, és a beszédnél pedig csalódás ér valakit. (K.V.)

Mivel az erdélyi kommunikációs mintában több a gesztus, a metakommunikációs jel, az individualizáltabb kultúra jelrendszere az onnan jöttek számára sokszor üres, rosszul-, vagy félreérthető. Többen panaszkodnak arról, hogy az első időben *nehezükre esett behatárolni a fogadó társadalom tagjainak életkorát, társadalmi státuszát* (amit otthon kitűnően tudtak „olvasni”).

Tegnap az lepett meg minket, hogy egyrészt nem tudtuk megállapítani a korukat. Álltunk és gondolkodtunk rajta, hogy melyik csoport? Elsős... úgy az elsős és a negyedik között még lehetett érezni... de másodikos, harmadikosok között már nem... Tehát egyrészt a kornak a látható jelei egész mások mint amit mi otthon megtanultunk és tudunk. (M.F.)

Másrészt ahogy az individualizált tömegeket áttekinthetlenségét és jelrendszere affektivitás-hiányát jel-

lemzi egy nyilatkozó: „Itt az ember lábára rálép Jézus, és nem veszi észre, hogy Jézus az.”

A kapcsolatok ridegségét érzékelik az erdélyiek az *időbeosztás* eltéréseiben is. A kibocsátó kultúrában erősebb spontaneitással szemben a fogadó kultúrában, úgy tűnik, mindent megterveznek, „percekkel gazdálkodnak” — jegyzik meg szörnyülködve és/vagy csodálattal. A kiszámított idő, a találkozó határidőnaplóba írása sértő jelkép a közösségi kultúrából jött ember számára, jóllehet a másik számára ez csupán a vendégnek az élet rendjébe való beillesztését jelenti. Természetesen jogos az észrevétel: a naptárba írás valóban *eltárgyasítás*; ugyanakkor jogos a másik fél megközelítése is: tárgyi egységekre bontás, és beosztott idő nélkül a világ kaotikussá, racionálisan kezelhetetlenné válik. Az időkihasználás különbségei feltűnnek és furcsának tűnnek az erdélyiek szemében olyan esetekben is, amelyet nem találnak sértőnek: csodálkozva jegyzik meg például, hogy a magyarok annyira kihasználják minden percet, hogy például a metrón mindenki olvas.

Az időkihasználás a racionalizáció fontos eleme, az viszont, tudjuk, a modernizáció egyik kulcsmozzanata. Az *elemekre bontás* a gépek működésének és egyáltalán, a modern tudományos paradigmának egyik leglényegesebb sajátossága. Ugyanilyen fontos mozzanat a működési *szabályok kidolgozottsága*. Az Erdélyből jöttek gyakran figyelnek fel a magyar társadalom jogi szabályozottságára (jogállam), ami ugyan nem jelent feltétlenül kevesebb bürokráciát (sőt, a működő jogállami bürokrácia aprólékosabb és kicsinyesebb lehet),¹⁷

¹⁷ Többen panaszkodnak a magyarországi hivatali nyelv körülményessége, érthetlensége miatt.

A hivatalok működése hasonló hatással volt rám, mint a piac, vagy a mézszáros üzlet. Nem értettem egyszerűen a hivatalnak a nyelvezetét. A főelőadó,

Kultúrák találkozása kultúraváltás

viszont *működő*, kiszámíthatóbb, korrektebb bürokráciát, körülírt jogköröket, törvényességet képviselhet a korrupcióval, személyes viszonyokkal, függésekkel összekavart, a lényegi kérdésekben nem-működő bürokráciával szemben.

Függőségben voltunk, mert ugyan ők voltak a falun belül kisebbségben, hatalmi tényezők voltak, tehát a hatalom az ő kezükben volt, és akarva, nem akarva függőségbe kerültünk. De ezt, amennyire lehetett, igyekeztünk kikerülni, nem tudom, most hirtelen egy példát mondok, hogy 85-ben akkor már nem akartak útlevelet adni. És én tökéletesen tudtam azt, hogy ha elmegyek a rendőrfőnökhöz vagy a rendőrfőnök feleségéhez, és azt mondom, hogy mondja meg, hogy mit hozzak neki Magyarországról, akkor két napon belül a kezemben van az útlevel. Én ezt nem tettem meg, de ugyanakkor elküldtem a sógoromat, hogy eredd már és kérdezd meg és megmondta, hogy neki ez kell. Kaptunk útlevelet... (B.B.)

A működőképesség egyik kulcsát interjúalanyaink abban fedezik fel, hogy *a szabályok nyilvánosak*, (míg náluk állandóan változnak és senki sem ismeri őket).

segédelőadó és ehhez hasonló megszólításokat, ami nálunk egyszerűen titkárnő. Nagyon körülményesnek tűnt ez a hivatali nyelv és egyszerűen nem érttem. A hivatali nyelv ott románul van, és itt jöttem rá, hogy nekem erre nincs is magyar szókincsem, és kultúráim sem. Az otthonit ismertem, tudtam kezelni. Ha idegennek is éreztem a barbarizmus miatt. (M.F.)

A nyilvánosság eltérő határai képezik a következő különbséget a kétféle kultúra között.

Magyarországon nem tudták úgy kézben tartani a nyilvánosság működését, mint Romániában, ott abszolút rendőrállami módszerekkel történt; ezt valamelyik újságíró ismerősöm mesélte, hogy egész nap csak ültek a szerkesztőségben, mert a központi hírügynökségtől érkező jelentések, azok tulajdonképpen az egész lapot megtöltik, nem is kell írni a lapot, hanem csak be kell tördelni. (B.K.)

Van, aki megállapítja, hogy Magyarországon szembevetően erősebbek a szervezetek, különösen az érdekvédő szervezetek. A *sajtó*, azonkívül, hogy színvonala jóval magasabb, sokkal szélesebb körű nyilvánosságot biztosít. Ennek fontos összetevője, hogy itt *elválik a hír a véleményről*, s ez megerősíti az egyéni vélekedés súlyát és lehetőségeit.¹⁸ (Ez esetben is *elválik* valami valamitől: megint a racionalizáció kulcsmozzanatával, az elemekre bontással találkozunk. Mint ahogy ezt emelik ki, méltányolva a *magán-, és közélet* elválását Magyarországon; vagy amikor arra utalnak, hogy náluk a politika még mindig sokkal jobban áthat mindent,¹⁹ mint az individualizáltabb anyaországban.)

A hierarchiák sokkal nyomasztóbbak a kevésbé individualizált kultúrában (ahol a közösség tagja egyben alattvaló is);

¹⁸Miként megerősíti azt a sokkal nagyobb választék is.

¹⁹Jól látható ebből, hogy az államszocializmus „átpolitizáltsága” miképpen gyökerezett egy premodern társadalom közösségi jellegében: miként hozott létre társadalmi gyakorlatot a politikai élet centralizálásának és a premodern társadalom jellegzetes kapcsolatépítési stratégiájának „összeházasításával”.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

A hatalomhoz való viszony. Ott teljhatalmúnak érzik magukat a bármilyen pozícióban lévők. A jegykezelő a vonaton ura annak a helyzetnek, és él ezzel a lehetőséggel, hogy fölötted van. Vagy a rendőr az utcasarkon, mindent kikérdezhet. Nagyon jellemző, hogy a román hivatali nyelvezet kérő típusú nyelvezet. „Tessék szíves lenni már elintézni nekem.” Ilyen típusú formulák vannak benne. Amit nem az jellemez, hogy én nekem szükségem van valamire, és a hivatalnoknak meg az a dolga, hogy azt elintézzé. Hanem én egy kérő vagyok, aki a hivatalnokot megkéri. (M.F.)

ugyanakkor *nagyobbnak érzik a társadalom mobilitását.* A szabályozottabb modern társadalomban, s így Erdélyhez képest Magyarországon is „kaszttrendszer” rögződik, finom átmenetekkel és határokkal, a mobilitás viszont kevésbé érzékelhető. Sokkal erősebb érték a *stabilitás.*

Erdélyben, az alávetett közösségi kultúrában nagyobb a *lázado személyiségek* becsülete. Az egyén kezdeményezőképesége ott sokkal inkább a hatalom—alávetettek metszetben robbanhat ki, míg Magyarországon a dinamika az itt jóval kifejtettebb *vállalkozó* szellemen nyilvánul meg. (A lázado ugyanis a közösség hőse, az individualizált kultúra vállalkozója önmagáé.) Ez a különbség egyébként arra is utal, hogy az *erdélyi társadalom a statikusabb — bizonyos pontokon feudálisan mozdulatlan, ahogy egyik interjúalanyunk mondja (éppen azért is értékelik inkább az elmozdulást); a magyar a mozgóbb, (ezért is értékelődik fel benne a stabilitás.)*

És aki ide átkerül, függetlenül attól, hogy milyen körülmények között jött át és milyen

körülmények között érkezett meg, mindenképpen azt érzi, hogy milyen lehetőségek nyílnak meg a számára. Otthon 18–20 éves korában megkezdte az ember egy munkahelyen az életét és akkor onnan ment nyugdíjba. Az erdélyi társadalom annyira statikus, annyira kilátástalanul zárt...(Zs.N.)

Ez a munkahelyeken is érzékelhető, Magyarországon nagyobb a fluktuáció, de ez nem csak a munkahely elvesztésének veszélyét, hanem a jobb körülmények közé kerülés, az ilyen értelmű előrelépés lehetőségét is inkább magában hordja.

Az individualizáció, a modernizáció, a racionalizáció úgy működik, hogy egymást erősítő mechanizmusainak bizonyos pontokon ki kell térniük egymás elől, pontosabban olykor nem specifikus működési szabályaik dogmatikus követésétől, hanem egymástól nyerik erejüket. Jellegzetes példája ennek, hogy míg a munka megszervezésében, a közélet felépítésében a modernizáció az elemekre bontó, szabályokat állító racionalizáció, a célracionalitás érvényesítése által tör előre, más vonatkozásokban az individualizmus támogatásával nyerhet pozíciókat. Amikor például interjúalanyaink a munkahelyeket hasonlítják össze, nem a magyar, hanem a román gyakorlat jellemzőjeként említik az olyan lazításellenes intézkedéseket, mint a kávézás megtiltása a munkahelyen. Jól tudjuk azonban, hogy az egyén efféle igényeinek inkább figyelembevételre, mintsem korlátozásra hat pozitíven a munkaintenzitásra, (vagyis az individualizáltabb forma itt egyúttal a racionálisabb is). Az iskolában is a romániai gyakorlat a szabályozottabb (kötött tanrend, iskolai fegyelem); a szabadabb — az újonnan jöttek számára olykor botrányosan szabados — magyar iskolai modell mégis individualizáltabb szemé-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

lyiségeket bocsát ki, s ezáltal racionálisabbnak is bizonyul.²⁰

Ha a két kultúra által kibocsátott emberek (kulturális) antropológiai különbségeit kell meghatározniuk, interjúalanyaink érdekes szembeállításokban összegzik tapasztalataikat. Van, aki úgy fogalmaz: kibocsátó kultúrája *alkuképes* embereket nevel, a befogadó magyar kultúra *döntésképeseket*. Más szerint a két társadalom különbsége a *beosztó* és a *fogyasztó* ember különbségként jellemezhető. Megint más lényegében ugyanezt a *felhalmozó* és a *vállalkozó* különbségként határozza meg. Mindezek a megfogalmazások egy premodern *hiánygazdaság* és egy modernizálódó *piacorientált társadalom* képét idézik fel. Van, aki egyszerűen a *teljesítmény színvonal* különbségében ragadja meg az eltéréseket, az egyik kultúrát provincializálódónak, periferikusnak látja a teljesítménykényszer-uralta másikkal szemben.

Munkához való viszonyban a teljesítmény orientáltság itt sokkal keményebb. Sokkal keményebb a mezőny is. Magasabbra vannak állítva a normák, ezt főleg az egyetemen kívül tapasztaltam. A teljesítményért való küzdelem keményebb. Ez az oka annak, ez egyik legnagyobb fájdalomk, hogy otthon most már a harmadik generáció az, akik igazán meghatározhatnák a tempót,

²⁰ Az egész tervgazdaság, mint modernizációs kísérlet, a racionalizmus szellemében próbált működni, mégis irracionalitások sorát eredményezte. Nem csak azért, mert a célracionalitás gyakran megfeneklett a feudalisztikus társadalomszervezet diffúz alrendszereiben; alapvetően éppen a dogmatikusan követett racionalizáció maga az, amely — például a megfelelő mértékű individualizáció elmulasztásával — ellene hat az ésszerűségnek is, a modernizációnak is.

viszont a harmadik generáció jön már el Magyarországra, vagy még nyugatabbra. Ennek következtében kialakult egy normátlanítás, el lehet lenni, de nehéz kimozdulni ebből a provinciális viszonyból. A teljesítménykényszer itt meghatározza a munkához való viszonyt. Az ottani normátlanítás következtében viszont azzal, hogy eljöttek a versenyképes emberek, létrejön egy olyan helyzet, amelyben az elitbe olyanok kerülnek be, a tudományos és a politikai elitbe egyaránt, akik alapvetően középszerűek, vagy a mezőny ritkasága következtében elhagyják magukat és középszerűekké válnak. Például a magyar újságokban olyan írások tömkelegei jelennek meg, amelyek egy komolyabb mezőnybe nem kerülnének be. Vagy az egyetemre olyanok kerülnek be, akiknek nem lenne ott helyük. Ha nem muszáj, akkor nem dolgoznak. El lehet úgy is élni, hogy a 2 millió elitjébe bekerüljenek anélkül, hogy igazán teljesítményt nyújtanának. (M.F.)

Van, aki úgy tudja a különbséget jellemezni, hogy az ottani társadalomban hamarabb öregszenek meg (használódnak el) az emberek.

Azt hiszem itt sokkal tovább maradnak az emberek fiatalok. Nálunk a 45–50 éves, az már idős. Az itteni szomszédasszonyom, aki 76–77 éves, olyan fiatalos, olyan vidám, és ezért senki se rója meg. Nálunk azért megnézik azt, aki a saját érzése szerint fiatalosan viselkedik. A gyerekekkel is jobban éreztetik, hogy kicsik. A kamaszokkal is.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Szóval jóval nagyobb a korosztályok közötti eltérés. (Zs.N.)

Ez a relatív fiatalság, (hiszen nem a valós életkorok különbségéről, a várható élettartam eltéréséről van szó) mindig az egyén nagyobb fontosságára utal.²¹

²¹ A premodern közösségi társadalmak emberei nemcsak elhasználnak — s hamarabb lesznek öregek — a kemény munka, — s ami ezt a kemény, pusztító munkavégzést, az egyének fölállózkodását lehetővé teszi — az egyén mint egyén kisebb jelentősége miatt; de az emberek törekszenek is arra, hogy öregek: tekintélyesek, a közösség hangadói legyenek. A modern társadalomban az öregkor nagyon leértékelődik, hiszen a modernitás állandó változó-, és a változásokhoz rugalmasan alkalmazkodó képességet: fiatalságot igényel. (Egy erre utaló gondolat a másik, az Amerikában járt csoport egyik tagjától:)

...a kozmetikai szereknek, meg módszereknek betudhatóan egy amerikai 60 éves nő úgy néz ki, mint nálunk egy 40 éves. Szóval nagyon karban tudják tartani magukat. És ez fontos is. Messziről tényleg nagyon fiatalnak néz ki ...szőke, miniszoknyában van, közlől, látszik, hogy ez csak dekoráció. (M.M.)

Nagyon érdekesen ragadja meg végül a különbséget egyik interjúalanyunk, aki arról beszél, hogy őket kibocsátó kultúrájuk a *mesék világképe* szerint nevelte: a „jó tett helyébe jót várj”, a „ki mint vet, úgy arat” morálja, igazsága nevében. S bár nyilván idillizálnánk e kultúrát, ha úgy gondolnánk, hogy ez a kép a kultúra minden képviselőjét jellemzi, a szimbólum mégis pontosan ábrázolja a premodern és a modern, a közösségi és az individualizált kultúra közti átlépés határpontját, amelynek túloldalán már az individuális kultúra: az „elveszett illúziók” szabad világa áll.

6. EREDMÉNYEK III. MAGYARORSZÁG–AMERIKA

Mint korábban néhány vonatkozásban bemutattuk, a kultúraváltás, kultúra-találkozás általunk vizsgált mintáiban sok a hasonlóság. Számos, az individualizált, modernizált, racionalizált kultúrában nevelt magyar Nyugatra menvén a maga kibocsátó társadalmát éppen úgy látja kevésbé individualizáltnak, kevésbé modernnek és kevésbé racionálisnak, mint ahogy az erdélyi a magáét a magyarországihoz képest.

De persze nem egészen ugyanúgy. Hiszen nem mindegy a rajthelyzet sem; hogy ami hiányzik, mennyire hiányzik Erdélyben és mennyire Magyarországon. S nem mindegy az sem, hová érkezik a megfigyelő: Nyugat-Európa és Amerika között ha az individualizáltság, modernizáltság fokában talán nem is, formájában, módjában igen sok különbség van. S ha egy magyar Amerikába megy, véleménye nemcsak Magyarországhoz viszonyít, nemcsak a magyar kultúrát tekintheti kibocsátó kultúrájának, de viszonyít *Kelet- (Közép-) Európához*, (hiszen az ő önidentitását ez is meghatározza), és viszonyít *Európához*, lévén ő Amerikában egyszerűen európai is.

Nem foglalkozunk most részletesen azokkal az interjúalanyaink megfigyelte sajátosságokkal, amelyek Európa és Amerika eltéréséből, például a protestáns Alapító Atyák szellemiségének sajátosságaiból vagy az ország adottságaiból következnek,

Az európai számára számít az idő. Egy amerikainak nem számít, hogy tegnap ismert meg valakit vagy 16 éve, az teljesen ugyanaz. Nincs értelme az időnek. Európában egy épületnek kora van. Minden tele-

pülésnek van egy története, az ember benne érzi magát egy kontinuitásban. Én folytatok valamit, ami elkezdődött 2000 éve. Ott nincs ilyen érzése az embernek, hogy ő valaminek a folytatása lenne. 150 évvel ezelőtt ott még nem volt semmi. Ha egy ház ott repedezni kezd, elsöprik és egy másikat építenek helyette. Az idő-dimenzióknak ez a teljes hiánya szintén elviselhetetlen. (Gy.Cs.)

bár sok ilyen tűnik szembe az Amerikába érkezőnek: a biblikusság, felekezeti kötődés;

A második héten meghívtak egy presbiteriális istentiszteletre, ami kinn zajlott a természet lágy ölén. A lényege talán nem is az istentisztelet volt, hanem hogy együtt voltak, beszélgettek, jól érezték magukat, mint később kiderült, ez annyira fontos kapcsolat volt, hogy a későbbiekben belépőjegyet biztosított az egyetemre. Felnőtt férfiak szemrebbenés nélkül beszélnek a saját Isten-élményükről, megtérésükről, ami itt elképzelhetetlen dolog, mert az istenhit egészen más asszociációkkal van nálunk összekapcsolva. És azt mondják, ha valakinek ilyen problémái vannak, akkor keresse meg a lelkészt, és majd neki meggyónja. Ott tulajdonképpen nem is vallásos tapasztalatról van szó, hanem olyan társadalmi élményről, aminek a meghosszabbításában egy nemzet-élmény áll, anélkül, hogy forradalmak, harcok, elvesztett háborúk, megcsonkított határok járulnának hozzá. Ehelyett közös kulturális örökségek vannak, mint a Biblia, az alkotmányuk és a

Kultúrák találkozása kultúraváltás

himnuszuk; az élet társasági része annyira át van szöve ezzel a biblikus kultúrával, hogy ők nem is veszik észre ezt a könnyed átjárást egyikből a másikba, ami az európai számára rendkívül szokatlan. Hogy pl. valaki hirtelen leáll és elkezd imádkozni, vagy Bibliát olvasni, és magyarázni, a Kelet-Európában elterjedt szemérmességet semmibe véve, nyíltan a társalgási fecsegés hangján beszél az isten-élményéről. Az emberek még csak össze sem kulcsolják a kezüket, hanem nekiesnek az imának. Jártunk egy mormon egyház által fenntartott egyetemen, ahol a lelkész, aki pedig magát fundamentalistának tartotta, zsebre vágott kézzel, talár-palást nélkül, egyszercsak elkezdett imádkozni. A vallásosság a társadalmi viselkedés része, az asztalnál imát mond a vendéglátó. Ez nem egy elmélyült befelé forduló pietista, janzenista vallásosság, hanem a társasági magatartás része. Sajátos amerikai válfaja a szekularizált-ságnak ez a fajta vallásosság, ami ott létrejött. Az élet feldolgozta a vallási eltéréseket, abszorbeálta azokat. (T.K.)

a kitalált eredet-identitások;

Amerika időnként úgy tűnik, mint egy nagy bolondokháza. Valaki megjelenik a munkahelyén azzal, hogy én magyar vagyok, a másik azzal jön, hogy én meg svéd vagyok. Mindkettő kitalált identitás, de erről el tudnak beszélgetni. Ez a kitalált magyarság aztán önálló életre kel, eljön Magyarországra, megtetszik neki, elkezd magyarul tanulni... A virtuális magyarságukban

megnyugvást lelnek. Nem akarnak konfrontálódni azzal, hogy ez ténylegesen mit jelent. Ezt nem, mert ez túl nehéz lenne. De az identitás-igényüket ezzel a kvázi magyarsággal megoldják. Ez tulajdonképpen egy-két rokont jelent. Mitizált városneveket. Celldömölk, Kassa. Egy-két magyar szót. Kapu, daru, Pista bácsi, és beszélnek tovább angolul. Nyelvi csonkok ezek, nem is tudják sokszor, hogy mit jelent. (Gy. Cs.)

a helyi demokrácia sajátos formái; a sajátos hazafias pátosz; a nagyhatalmi mentalitás; a világ Amerikára redukálása; az autózásnak a nagy terek miatti rendkívüli szerepe; stb.).

New York az első élmény Amerikából, de mihelyt kiteszi az ember a lábát New Yorkból, akkor Amerika falu. Az alapélmény a falu, a lakatlanság. Európában azt gondolják, hogy ha New Yorkkal kezdődik Amerika, akkor a többi milyen lehet. Amerika 90–94%-ban falu. Érintetlen természetet talál az ember New York után 2 óra autóúttal, fél órán keresztül autózik, úgy hogy lakott településsel még csak nem is találkozik. Magyarországon ilyen elképzelhetetlen, de Európában is. A falusi Amerika nem azt jelenti, amit Magyarországon jelent a falu, a sziléziai barokk templom képevel, ami szervezi például a magyar alföldi falut. Amerikában a falu a maga szétszórtságában is nagy, Siracuse pl. majdnem félmillió város. Technikai felszereltsége pedig nem is vethető össze egy európai egyetemével. Csak szóhasználatban falusi, egyébként egészen más élményt ad,

Kultúrák találkozása kultúraváltás

*a természeti környezet is nagyon szép.
(T.K.)*

Inkább amerikai jellemzőnek, mintsem amerikai *sajátosságnak* tekinthetők viszont az olyan vonások, mint a pragmatizmus uralma, a szűkebb értelemben vett kultúra puritán lebecsülése, a naiv manipulálhatóság, a keep smiling, a „privacy” kultusza stb.

Ami nagyon feltűnő volt, a bankban és a patikában, hogy kötél választja el a sorban állókat a tárgyalóktól, hogy ne zavarják és ne is hallják, hogy éppen miről beszél. Itthon bemegy a patikába, és mindenki tudja, hogy mit kér, a bankban, hogy mennyi pénzt vesz ki. (É.K.)

amelyek már nem függetlenek az individualizáció, a modernizáció vizsgált tendenciáitól sem, ezekre tehát érdemes kitérnünk. (Vannak azután olyan jellemzők is, amelyek nem annyira a modernizáció, individualizáció következményei, s nem vezethetők le a speciális adottságokból sem, egyszerűen csak másképp alakultak: ilyen jellegzetességként említik többen a közbiztonság gyöngeségét, az élelem olcsóságát vagy a férfiak és nők nagyon határozott nemi identitását).

Az amerikai társadalom sajátosságát a magyarhoz (vagy a kelet-európaihoz) képest sokan ugyanabban látják, mint az erdélyiek a magyar társadalomét: nagy szélsőségek, a megfigyelők által kiemelt „kasztosodás”.

Ami elviselhetővé teszi ezeket az óriási feszültségeket az az, hogy mind térben, mind gazdaságilag ez a társadalom viharos iramban emelkedett. Az a tény, hogy minden társadalmi réteg emelkedett, mint egy mozgólépcsőn, elfedi azt a tényt, hogy a mozgólépcsőn mindenki ott helyezkedik el,

ahol rálépett, nem változtatja a helyzetét. Az emberek a helyükön maradnak, az egész mozgólépcső emelte őket, és ez elleplezi azt a tényt, hogy itt nagy feszültségek vannak.

A térbeli szétválasztottság pedig lehetővé teszi, hogy nincsenek összezárva és azért nincsenek köztük napi konfliktusok. (T.K.)

Rendkívül erős a szociális szegregáció. A lakcím, az mindent jelent. Valaki azzal lett világhírű és gazdag, hogy betérképezte szociológiai indikátorok szerint Amerikát, és ezt eladta piackutató cégeknek. A lakcím alapján mindent lehet tudni rólad. Mit fogyasztasz, milyen a társadalmi státuszod. Tökéletesen szétparcellázott világ ez. Annak alapján, hogy kik laknak benne, sárgák, feketék, zsidók stb... De vertikálisan is tagolt. Szegény sárgák, gazdag zsidók. És még ehhez a szubkultúrák is hozzájönnek, homoszexuálisok, egyebek. Ettől az egész olyan, mint egy szociális kártyavár vagy méhkaptár, méhkas. A különböző pontok, mind meghatározott karakterrel rendelkeznek. Ettől nem is város jellegű, hanem méhkas jellegű. (Gy.Cs.)

Annyira szegregált a társadalom... három nap alatt tisztában voltam többé-kevésbé a szociális viszonyokkal. Mert annyira azonos a település, annyira teljesen világosan kitűnik a település- szerkezetből, hogy milyen jövedelmi kategóriába és társadalmi csoporthoz tartozik. Nagyon egyszerűen fölismerhető. Tehát vannak régiók, és ami-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

kor elindultam lakást keresni, kb. tényleg 2 napig tartott, amíg megtanultam hogy aki 600 dollár/hónap lakbérű lakást keresett, ill. hogyan mondjam... 600 alá nem szabad elmennem, mert akkor már nem biztonságos a környék. Az ár-kategóriával le lehet írni a település szerkezetét. És teljesen világosan lehetett tudni, hogy vannak kiemelt részek, a professzori sor... meg a tehetősebbek... akik gyönyörű nagy villalakásokban laktak. Volt az ún. jó középosztálybeli környék, ahol viszonylag egyszerűbb lakások voltak, de ahol zömmel fehér emberek laktak. Középosztálybeli emberek vagy diákok, akik béreltek lakásokat. Lehetett tudni, hogy hol vannak a puerto-ricoiak... hol laknak a négerek. Lengyel negyed is volt... a szegregáció teljesen nyilvánvaló volt. És ezt mindenki tudta. (M.M.)

Kérdés, hogy a szegénység mélysége, a központi gondoskodás hiánya, a szociális rendszer gyöngesége *amerikai sajátosság-e*, vagy a következetesen végigvitt *liberalizmus* (azaz a politikai vonatkozásaiban is végigvitt individualizáció) következménye; ténynek látszik azonban, hogy a kevésbé modernizált, kevésbé individualizált országból érkező meglepődik a szegénységnek a fogadó országban tapasztalt szélsőségességén. (Néhányan az amerikai társadalomnak a magyarénál nagyobb mobilitását hangsúlyozzák. Ez ellentmondani látszik a „kasztrendszerrel” mondottaknak, és a szélsőséges szegénység meglétének is. Valójában nincs ellentmondás: a mobilitás más szférákat érint. A szélsőséges szegénység köreiből a felemelkedés, ha előfordul is, ritka; a kasztok pedig az egyének pillanatnyi helyzetét tükrözik, lezárulnak a más szinten lévők előtt, de szín-

teket lehet váltani, át lehet kerülni egyikből a másikba. A „kaszt”, (amely természetesen nem azonos a keletiek születési kasztjaival, a kifejezést itt és a továbbiakban metaforikus értelemben használjuk) bizonyos szempontból a közösségi társadalmak közösségeit helyettesítheti az individualizált kultúrában: meghatározza az egyének pillanatnyi identitását, referenciacsoportot képez körülöttük és csoportszolidaritásra készíti őket, anélkül, hogy érzelmi függőségbe hozná.²²

²² A fajgyűlölet — amelynek latens amerikai jelenlétét sokan hangsúlyozzák — (az etnocentrizmustól, vallási intoleranciától elkülöníthető, „faji” öntudatot hirdető,) a *tizenkilenc-huszedik századból ismeretes formájában* szintén az individualizált társadalom terméke. Egy olyan társadalomé, amelyet a valós közösségek helyett „kaszt”határok tagolnak, s amelyben az egyén külsődleges jegyek (gazdagság, öltözködés, lakhely, bőrszín) alapján kap egy „kaszttól” identitást. Az egyének — minél individuumközpontúbb, s ebből a szempontból minél atomizáltabb egy társadalom — annál inkább szüksége van arra, hogy valamely tágabb csoport tagjaként tekinthessen magára. Ez táplálja a szenvedélyes lokálpatriotizmust, a fanatikus klubhűséget — és a faji szegregációt is. Ha a személyiséget annak mélyrétegeiben érintő, tartalmas érzelmi függőséget kiváltó közösségek nincsenek, a külsőségek felértékelődnek: legyen egyértelmű valakiről már ránézésre is, hogy hova tartozik; az egy kasztba tartozók úgy lakjanak, úgy öltözködjének, úgy éljenek, mint a hozzájuk hasonlóak. A fajgyűlölet nem csak legszélsőségesebb, pusztító formáiban — a valóságos gyűlölködés vicssorgásában — tartja fenn magát, hanem azon kevésbé látványos hétköznapi formáiban is, ahol csak azt nem tartják természetesnek, hogy a másfajta ember ugyanott lakjék, ugyanoda járjon iskolába, ugyanott szórakozzék, ugyanolyan feladatokat kapjon, ugyanúgy boldoguljon, mint a „mieink”; s ahol irtóznak minden határátlépéstől, keveredéstől. Bár — olykor igen éles — szegregáció közösségi társadalmakban is megfigyelhető, a keveredéstől való irtózás alapvetően mégsem a közösségi társadalom sajátja, hiszen a közösség maga a keveredés, hanem az önnön határait védő individualitás paranoiája, ugyanaz a mechanizmus, amellyel a paranoiás egyén állandó kézmóssággal igyekszik megakadályozni, hogy individuális határain keresztül beléhatoljon a pi-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

És ez territoriálisan is elhatárolt. Akár úgy, hogy meghatározott városokban él, akár úgy, hogy meghatározott városrészben él. Igazság szerint ez nem téma, a szegénység és a gazdagság, nem érintkezel vele. A gazdagok, a sikeres üzletemberek, azok valahol máshol vannak, fizikailag sem tudsz velük találkozni. És a szegényekkel sem nagyon találkozol, mert ők is a saját negyedeikben élnek. Ha csak mondjuk te nem vagy social worker, vagy szocialista, vagy szociológus. (...)

Élsz a magad elővárosában, ha katolikus vagy, akkor abban az elővárosban, ha zsidó, akkor a zsidó elővárosban, ha protestáns, akkor a protestánsok által lakott elővárosban. Ilyen értelemben bezárkózol a saját törzsed közé.

És nem nagyon töprengsz azon, hogy milyenek a többiek. A többieket nem látod. Olyan módon szegregálódsz, hogy a szegény valami utcai koldus formájában jelentkezik, a gazdag meg esetleg valami TV showban megjelenő gazdasági szakember, tulajdonos formájában. A saját egzisztenciális színvonala elegendő ahhoz, hogy neki ne kelljen irigykednie ezekre a gazdagokra. Nem is olvassa pl. azokat az újságokat, amelyek ezeknek a gazdagoknak készülnek. Ez a szegregáció, ez lefojtja a társadalmi különbségeket. Nem szoktuk szeretni a szegregációt, de tulajdonképpen ez

szok, a fertőzés, a betegség, a többi ember, a rajta kívüli világ. A „faj” maga a felnövesztett individualitás.)

*is konfliktus-minimalizáló szerepet játszik
(...)*

Számtalan ilyen gettó működik. Vannak kulturális gettók. Vannak részek, ahol pl. öreg nyugdíjasok élnek. Először ez nagyon ledöbbsztő volt. Hogy belépsz egy szállodába, ami tele van öreg emberekkel. Ez kívülről nézve elég elrettentő, de aztán belegondoltam, hogy nekik végül is így megvan a maguk korosztálya, a maguk problémái, a maguk kulturális szokásai, és így létrejön egy infrastruktúra is, ami ezt táplálja. Nem kell asszimilálódni senkihez. Nem kell konfliktusba kerülni más korosztályokkal. Például az unokájával, aki őt háromnegyed évente vagy meglátogatja, vagy nem. Én most szándékosan a dolognak a jó oldalát mondom. Mert mindig ezt szokták mondani, hogy milyen borzasztó a szegregáció. Megszűnnek az emberi kapcsolatok. De ha az ember belegondol, akkor ennek nagyon sok jó oldala is van.

A gettó nem azt jelenti, hogy te ott veszélybe kerülsz, vagy hogy te ott betokosodsz, hanem, hogy az általános, a te helyzeteknek megfelelő infrastruktúra szolgál ki téged, annak a része vagy. És akkor te csatlakoztál a magad kulturális törzséhez, ami meghatározott életkort jelent, meghatározott kulturális szokásokat, életformát stb.

És akkor te bezárkózol ebbe a törzsbe, és onnét nem teszel kirándulásokat. (...) És talán elmondható, hogy ez kibírhatóvá teszi a hihetetlen dinamikáját a rendszernek, ami egyébként óriási és kibírhatóvá, elvi-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

selhetővé teszi a konfliktusokat. Ha össze lennél keverve mindenféle rendű-rangú emberrel, és mellette ezt a teljesítményt kellene nyújtanod, amit tőled a társadalom elvár, akkor ez hihetetlen konfliktusokhoz vezetne. Akkor abba belepusztulnál. A dolog nem működne. A dolog akkor működik, hogy egyfelől van egy hihetetlenül feszített verseny, másfelől pedig visszabújhatsz a saját gettódba. A dinamika tehát akkor bírható ki, ha van egy ilyen védett kulturális gettó. Településben, korban, kulturális szokásrendszerben, vallásban stb... (P.T.)

A társadalom működtetésében meghatározók a *középrétegek*, s többnyire ezek életformája a legszembeötlőbb az újonnan érkezettek, a fogadó társadalmat kívülről megítélők számára is. A megfigyelők megemlítik, hogy az alsó és felső középosztály életformája sokban nagyon hasonló, közöttük a különbségek csak fokozatiak (pl. ugyanazok a tárgyak a felső középosztály esetében jobb minőségű anyagból készülnek.) Észreveszik, hogy a középosztálybeliek között működik egy fajta finoman specifikált réteg-, ill. csoportszolidaritás, minél körülirtabb egy csoport (pl. öregdiákok, klubtagok) annál inkább. Ez a szolidaritás azonban csak a pillanatnyi kellemetlenségek elhárítására vonatkozik, mély érzelmi elkötelezettséget kiváltó segítséget semmiképpen sem jelenthet. Interjúalanyainknak feltűnik az is, hogy — megint csak a kaszthatárokat védendő — nem működik különösebb szociális lelkiismeret; bizonyos karitativitás hozzátartozik a közép-, és felsőrétegek szokásrendszeréhez, de a szegénység világával (a más kaszttokkal) való érintkezést elkerülik, és a szegénység nem is (lehet) beszédtema.

Mert a középréteg jól él, a szegények pedig túl kevesen vannak ahhoz, hogy meghallják őket. Kevesen vannak, és hadd hulljon a selejt, a szemléletbe ez is belefér. Miért zavarják a többieket ezzel? Ilyen értelemben zordabb, kegyetlenebb társadalom. (L.Zs.)

Többeknek feltűnik az is, amit valaki úgy fogalmaz, hogy az amerikai társadalomban az értelmiség mintegy *struktúráján kívüli*. A szegények, gazdagok és a középosztály mellett, azok viszonyrendszerén kívül (campusokba, művésznegyedekbe szegregáltan) léteznek.

Mi Európában nem tudjuk, hogy az egyetem milyen szerepet tölt be Amerikában. Már az egyetemek elhelyezkedésében is óriásiak a különbségek, a térbeli elhelyezkedésében. Európában valaha volt egy egyetem és köré települt a város. Az egyetem a város közepén van. Az amerikai egyetem, a Campus: kivonulás a városból. Az egyetem a saját életét éli, saját épületei, boltjai és közlekedése van. Egyetem nincs campus nélkül, iskola nincs campus nélkül, kultúra nincs campus nélkül. Ahogy Európában a város és a kultúra kulcsolódik össze, Amerikában a campus és a kultúra.

A campus kulturális élete nagyon jellegzetes, zenekara, sportegyesülete van, a pénz, a hírnév, a lokalitás és dicsőség furcsa mértékben keveredik benne, amit ahhoz lehetne hasonlítani, mintha valaki egyszerre lenne büszke arra, hogy ő Fradi szurkoló és Sárospatakon végzett. Amikor Siracuseben kivonul a kézilabda-csapat, akkor mindenki felveszi a narancssárga nyakkendőjét, zokniját, kivonul a luxus

Kultúrák találkozása kultúraváltás

*sportcsarnokba, ott üvöltözik és jól érzi magát, közben pedig komoly szakember.
(T.K.)*

Az értelmiség ilyen különválasztottsága az individualizált társadalom szembetűnő vonása a közösségi társadalmakkal összehasonlítva, mely utóbbiakban az értelmiség, a közösség összetartozását szimbolizáló kultúra letéteményeseként kulcshelyzetet tölthet be a társadalmi szerkezetben.

A „kasztrendszer” pozitív folyamánnyaként említik a Magyarországról jöttek azt, hogy a fogadó társadalomban *nemigen találkoztak státuszinkonzisztenciával*; mint egyik interjúalanyunk mondja: „ha ott valaki egyetemi tanár, akkor a fizetése nem tényérmosogató”. Másrészt a „kasztokból” összetevődő társadalom egy multikulturális, és a maga sokszínűségét értéként megélt társadalommá áll össze, amelyben megfér egymással a lakóhelyi szegregáció, és az elkülönített hátrányos helyzetű kisebbségeket támogató *pozitív diszkrimináció*.²³

Nagyon erős pl. a homoszexuális kultúra. Külső megjelenésükben is jeleket hordanak. Egy rózsaszínű háromszöget. Ami rögtön jelzi a homoszexuális hovatartozást. Tudatosítási heteket rendeznek, ahol a sajátos problémáikat tudatosítják. Mit jelent a homoszexuális, mit jelent a leszbikus

²³ Ugyanis mindkét tendenciát támogatja az individualizáció: amikor a társadalom az elzárkózók individualitására figyel, akkor ezt az elzárkózást támogatja, ennek intézményeit építi ki; ám az individualitás védelme a kisebbséget is megilleti, s amikor az ő individualitásuk, személyi jogaik felé fordul a társadalom, akkor kiépülnek a pozitív diszkrimináció intézményei is. Egy idő után a többség a maga individualitása nevében támadást intéz a kisebbségek „túlzott pátyolgatása” ellen, ez megintcsak sérti a kisebbségek személyiségi jogait, és így tovább a végtelenségig.

helyzet. Itt, Magyarországon, nálunk pl. a titkárnők ilyesfajta javaslatokkal állnak elő, hogy a homoszexuálisokat táborba kellene zárni. Ilyenekben pl., ilyen dolgokban generációkkal vannak előttünk Amerikában.

Ebből aztán nagyon speciális élethelyzetek adódnak, abszurd helyzeteket termet ez. Egy leszbikus fekete nő felvétele például az egyetemi posztra többszörösen megnöveli az esélyét, mert sokszorosan kisebbségi helyzetet old meg. Fekete nő, és ráadásul még leszbikus is. Az aspirantúrára jelentkezettek közül harmincből egy a fekete. Ezzel szemben a professzorok között kb. 25%, mert a kinevezéseknél ez a kisebbségvédelem komolyan számít. Ez egy szubkulturális színességet is eredményez. Az előrejutásban azonban már csak az érdem számít, ebből a szempontból meritokratikus a rendszer. (J.B.)

De ők komolyan gondolják sokszor, hogy ha valaki Amerikában nő, néger és AIDS-e van, akkor ez gyakorlatilag minden előnyt megkap a társadalomtól. Nekem is volt olyan élményem, hogy a diákjaim között nagyon jó tanuló, nagyon értelmes, több nyelvet beszélő, fehér amerikai fiú jelentkezett a Harvard jogi karára. És nagyon jó ajánlatokat kapott... én is írtam neki egy ajánlólevelet. A 6 ezer jelentkezőből felvettek 300-at. Ő bent volt az első 500-ban. Kész. Volt egy másik diákom, aki saját maga amerikai állampolgár, de Fülöp-szigeteki bevándorlók gyereke. A papa a Fülöp-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

szigeteken született és 15 éves korában ment át. A fiún látszik, hogy nemzetiségi. De amerikai állampolgár, nem is tud más nyelven, csak angolul. És nem volt egy igazán fényes diák. És nem volt egy nagyon okos fiú. Ő pl. egyszer kapott ugyanerről a Harvardról egy levelet, hogy mint kisebbségi vagy nemzetiségi, legyen szíves pályázzon. Vagy. Volt egy híres botrány szintén a Harvardon. A jogi karon van négy vagy öt néger professzor. De ez mind férfi. és akkor egyszer meghívtak egy nőt. Egy néger nőt vendégtanárnak egy évre. Mindenki egyet értett abban, hogy a nő csúnyán leszerepelt, szakmailag... egyszerűen gyöngé volt. De ő ennek ellenére azt kérte, hogy hosszabbítsák meg és kapjon professzori állást. Az egyetem tanácsa közölte, hogy ezt nem. Erre az történt, hogy az egyik néger férfi professzor lemondott a Harvard tanári állásáról. Ami egy igen nagy dolog. Mert akinek ez megvan, annak nem sok gondja van sem szakmailag, sem anyagilag. A fickó lemondott, mondván, hogy itt diszkrimináció folyik. Azt mondták neki, hogy nem folyik... mert a nő, ő is tudja, szakmailag gyenge. Azt mondta, hogy igen. Diszkrimináció nem azért van, mert ez a nő nem került be, hanem azért van, mert nincs női néger professzor. Ha ezt a nőt felvették volna, lehet, hogy szakmailag nem felelt volna meg, de akkor már nem lenne diszkrimináció. (A.T.)

Minden merev csoporthatárokkal tagolt társadalom hierarchikus. A beszámolók mégis bizonytalanok, ami-

kor az amerikai társadalom hierarchikus tagoltságáról beszélnek. Egyfelől azt látják, hogy a Kelet-Európában megszokott tekintélyelvű hierarchiák az individualizáció fejlettebb szintjén nem működnek — legalábbis *a mindennapi érintkezés jóval közvetlenebb a hierarchia különböző lépcsőfokain lévő emberek* (pl. tanár—diák; tiszt—katona; államelnök—állampolgár) között.

A hallgatók furcsa öltözködése és viselkedése meglepett. A lábukat a padra teszik, szakadt farmerban járnak, mezítláb jönnek az órára. Nincs a professzorok iránt olyan tisztelet ott, mint nálunk. A professzor áll, a diák ülve válaszolgat. Bejön a professzor, a diák ül tovább. Nem engedi előre az ajtónál, a liftnél sem a nőket, sem a professzorokat. Ezeket az elemi udvariasságokat ott nem tartják be. (P.M.)

Ugyanakkor nagyon is hierarchikus beavatkozásokat tapasztalnak: pl. a beosztott kutató tanulmányának a kutató főnöke akkor is társszerzője, — ott is —, ha semmi köze sincs a tanulmány létrejöttéhez, azon — az ebben az esetben tehát csöppet sem mellékes — tényen kívül, hogy ő az adott kutató hivatali előjárója. A formai egyenrangúság dacára a megfigyelők többsége szerint *a beosztott kevésbé partner, mint például a magyar társadalomban* (ez a fokozott verseny miatt van így, amire még visszatérünk). Mint valaki kiemeli: a diák tegezi a tanárt, de ettől az még nagyon keményen osztályoz.

Autoriter tanár—diák viszony nincs. A tanár állandó kontroll alatt van. A hetvenes években majdnem dialógus volt. Most óra végén vannak kérdések. A tanárt keresztneven szólítják. És ez fordítva is működik, óra után leülnek együtt kávézni. De

Kultúrák találkozása kultúraváltás

az osztályzásban nagyon kemények. Lehet, hogy jó haverok, attól még úgy megbuktatja a diákját, mint a huzat. (A.M.)

(Ugyanez „nagyban” is működik a társadalomban: az adminisztratív hierarchia a kelet-európaiak szerint igen csak nagy az Egyesült Államokban). *A kevésbé individualizált társadalom szocializáltjai tehát rokonszenvvel tapasztalják, hogy az individualizáltabb világban a hierarchiák kevésbé szabják meg a személyes érintkezést, de aztán egyesek kellemetlen meglepetésként regisztrálják, hogy azért a hierarchiák az individualizált társadalom életét is meghatározzák. (Az alábbi interjúalany például az elválasztó határokat jelentősebbnek értékeli, mint a mások által hangsúlyozott —(formális) — egyenjogúsági gesztusokat:)*

Ami az oktatásban lévő hierarchiát illeti, arról már szoltam. Ez egy nagyon merev és áthághatatlan hierarchia. Tehát nincs semmiféle átlépés a diák és a tanár között. Szó szerint nem három, hanem háromszor három lépés távolság van a két szféra között. Ez részben a kultúra személytelenségéből következik, tehát egyrészt a funkcionizáltság, a tanárnak nem az a dolga, hogy kedves legyen a diákhoz, hanem hogy leadja az anyagot. A diáknak pedig az a dolga, hogy megküzdjön a versenytársaival, és tulajdonképpen én úgy fogtam fel, hogy az egyetem nem más, mint a verseny gyakorlati terepe, ahol bemelegíthetnek a diákok, hogy aztán később mi vár rájuk kint. Na most ami a társadalom hierarchizáltságát illeti, én úgy gondolom, hogy a társadalom hierarchizáltságában a pénz adja meg a hierarchia alapkövét. És semmi

más. Tehát ha sok pénzed van, akkor nagyon magas poszton vagy a társadalom szemében. Ha kevés pénzed van, akkor sehol nem vagy a társadalom szemében. (K.F.)

A hierarchizáltságot a rendszer hívei az *olajozott működés* alapfeltételeként tartják helyesnek. Az mindenestre interjúalanyaink számára egyértelműnek látszik, hogy az amerikai társadalom mindennapi mechanizmusai valóban olajozottan, egyesek szerint túlságosan is olajozottan működnek.

Egészen máshogy állnak az élet valós és valótlan problémáihoz. A valós problémákkal kétségtelenül az amerikaiak tudnak megküzdeni, a valótlan, magyarul szellemi, erkölcsi, kulturális problémákkal azonban, nem vitás, hogy az európaiak. Ha valamit ki kell találni, vagy fantáziával kell megtoldani az eszközök hiányosságát, ha ki kell ötölni valamit, akkor nem vitás, hogy az európai van előnyben. Az amerikai számára, mivel körül van véve egy jó színvonalú technikai környezettel, ezért nincs annyira rászorulva a fantáziájára, hanem a kéznél lévő eszközökkel kívánja megoldani a problémát; számára nem fantáziálni kell, hanem csak csinálni. Nincs a fantáziálásnak helye, következésképpen fantáziálás sincs. A dolog másik fele, hogy az eszköztelenségben, szegénységben, és ebben a kifinomultabb európai kultúrában a képzelőerő és képzelőtehetség magasan túlszárnyalja azt, amit az amerikai iskolákban nyújtanak. A képzelőerőt ott a fesztelen viselkedés, ez a bizonyos laissez-faire helyettesíti,

Kultúrák találkozása kultúraváltás

és amikor ez az életkorral elmúlik, akkor minden szerszám kéznél van, tudja, hogy hova nyúljon, tudja, hogy a gyakorlati dolgokat gyakorlatilag kell megoldani, és nem áll és toporog rajta, ha jön a probléma, hogy Istenem, most mi lesz. (T.K.)

Ebben persze nemcsak a bürokrácia játszik szerepet. Többen hangsúlyozzák, hogy ebben a társadalomban a pénz diktál. Ez is egyszerre jelent egy logikus, a társadalom hétköznapjait egyértelműen működtető értékrendet, s ugyanakkor az embertelen irracionális uralmát is, (például azokban a szintén többek által emlegetett helyzetekben, amikor a balesetet szenvedett embernek először is biztosítási kártyáját nézik meg, s annak függvényében kap ilyen vagy olyan ellátást.)

Amerika a világ egyetlen olyan országa Dél-Afrikán kívül, ahol nincsen állami társadalombiztosítás, semmilyen arányban. Na most ez annyira szélsőséges helyzetet idéz elő, hogy ugye ha elütnek egy embert az utcán, és ez tényleg így van, akkor a rendőr jön legelőször. Ezt láttam is egy balesetnél. A rendőr megnézi, hogy van-e biztosítási kártyája az illetőnek, aki ott fekszik a kövön. Na most, ha nincs, akkor elviszik a szegénykórházba és X nap után kiteszik. Tényleg belehalnak az emberek abba, ha nincs annyi pénzük, hogy biztosítást fizessenek. Mert akkor az ápolás egy nagy zéró. (K.F.)

Ugyancsak a szabályozás fontos része a nagyon kifejtett jogszolgáltatás. Ha az erdélyiek Magyarországot mint jogállamot különböztették meg Romániától, a magyarországiak számára legalább ilyen mértékben szem-

betűnő, hogy Amerikában mennyi mindent terelnek jogi útra. (Például, mint valaki megjegyzi, ha a bejárónő eltör egy vázát, abból is inkább lesz per, mint veszekedés).

A jog behalózza a hétköznapi életet, minden lépése az embernek: egészségügy, lakás, tele vannak hálózva hétköznapi, polgárjogi ismeretekkel. Látogatást tettünk egy TV társaságnál, ahol nagyon kevesen vannak, de jelentős profitot és szellemi kapacitást összpontosítanak. Csodálkoztam, hogy hogyan tudnak így működni. Mikor mindössze nyolcvanvan vannak. Gondoltam, hogy biztos sofőrök és egyebek vannak, de kiderült, hogy nem. Van egy kb. 20 főből álló jogi részleg. Ez arra szolgál, hogy ami a Tv-ben elhangzik, vagy el fog hangzani, ezt a jogászok előre elolvassák, mert a Tv-ben elhangzó minden szónak iszonyú súlya van. Egy rossz szó milliárdos pereket eredményezhet, a perköltséget, a büntetést. Ezek a jogászok tanácsot adnak, hogy ezt ne így fogalmazzák meg, mert akkor ebből per lesz. Másképpen kell megfogalmazni. De azt is mondhatják, hogy OK, ebből per lesz, de meg fogjuk nyerni. Ennek a jogi szemléletnek jelentős hatása van a TV-s szakmára, a gondolkodásmódra. A kérdészi stílusukat is befolyásolja. Mint egy ilyen raszteren keresztül szűrik át azt, amit csinálnak. Mi az, ami vállalható, és mi nem. Ez egy új szakma. Más Tv-nél is találkoztam ilyen jogi részlegekkel. Ott gyakran a már folyó perek lebonyolítása volt a feladatuk. Itt viszont a preventív jogi része

volt az anyag készítésének. Magyarországon a hétköznapi viták, veszekedések lezajlanak. Kibeszélik, megpofozzák egymást, elküldik egymást a fenébe. A bíróságra az esetek kis töredéke jut. Az USA-ban a legkisebb ügyben is szeretnek bírósághoz fordulni, vagy jogi utat elindítani. A kollégám lánya pl. egyetemista, mellette takarítást vállal. Takarítás közben összetört egy viszonylag értékes vázát. A törésből veszekedés alig lett, de bírósági tárgyalás igen. Feljelentette a munkaadója a takarító vállalatot, aki kiközvetítette a lányt. A takarító vállalat természetesen a lányt, de nem egymás közt veszekedtek. Hogy miért? Talán ez a biztosabb elintézési módja. (M.A.)

Ugyanakkor a jogrendszerben nagyon nagy szerepe van a szokásjognak, ami az elidegenült bürokratizmus-sal szemben a jog valóban nagy súlyú szabályozó szerepére utal a mindennapok működtetésében. A társadalom szabályozottságát jelzi interjúalanyaink számára az is, hogy *a politika távol van az állampolgártól*. Az átpolitizált kelet-európai közélettel összehasonlítva megállapítják, hogy míg a helyi közigazgatásban nagy szerepe van az állampolgári szerveződéseknek, a nagypolitikát a választások közti időszakban — a szakmai specializáció racionalista elvének megfelelően — szinte teljesen ráhagyják a professzionalista politikusokra.

Még az értelmiségieket sem érdeklik azok a kérdések, amelyek az európai értelmiséget foglalkoztatják, nevezetesen a világpolitika. A világpolitika megjelenik, de ez független attól, amit nálunk tapasztalhatunk, a kis országok sajátossága ez. Egyébként Kelet-Európáról és a világpolitika egyéb

*eseményeiről is alapvetően sablonok élnek,
a helyi politizálás viszont sokkal élénkebb.
(T.K.)*

Ennek következménye az is, hogy — mint sokan az amerikai polgár egyik nyilvánvaló jellegzetességeként említik — az átlagpolgár teljesen kritikátlanul „bevesz” mindent, amit a (politikai) propaganda elétá-
lal.

Az amerikai társadalom tényleg nyájként viselkedik és tényleg a propaganda az hatékony, tehát ahogy például döbbenetesen eredményes volt a cigaretta elleni kampány, amit négy-öt éven keresztül csinált a kormány, a tévén és a rádióállomásokon keresztül. Az emberek tényleg leszoktak a cigarettázásról. És amit meg én kifejezetten utáltam, hogy egy nagyon masszív alkoholelleses kampány is volt. Tehát a fogadásokon a régi jó kis borok helyett jeges vizet kínáltak, amit én nem nagyon szerettem. És ebben volt is egyfajta agresszivitás, amit én nem nagyon szeretek. Tehát nem az volt a korszerű menedzser és sikerember, aki cigarettázott meg bort ivott... ez talán fontos, ez a siker kép... ez a Wall Street-i bróker fiúk... akik marha nagy üzleteket csinálnak.. és elegánsak, azok jeges vizet isznak és nem cigarettáznak.

(...) Tehát nagyon manipulálható ténylegesen az amerikai nép, hogy így mondjam. Az amerikai fogyasztó. Mert ezeket nagyon átveszik. Szóval annyira erőteljes ez a reklámhadjárat vagy kampány, hogy átveszik, és akkor bedőlnek minden ilyennek. Mikor kint voltunk, akkor ez a no

sugar, no koleszterin, ez ment. És ennek sokan bedőlnek. Hát ugye nem mindenki. Mondtam, hogy jó, engem nem érdekel... de hát mégis jó, ha annyi só, amennyi kell, rajta van. És aztán amikor egyszer egy műsorban azt hallottam a rádióban, hogy az alacsony koleszterinszint tartalmú nem tudom milyen diéta az rákot okozhat, ez volt az új fejlemény, akkor azt mondtam, jó. Szóval ezek körülbelül ilyenek. Úgy, hogy a következő években az lesz, hogy igenis a koleszterinszintet emelni kell, mert különben az ember rákos lesz. Szóval attól függően, hogy éppen mit akar eladni, azért ez nagyon benne van, persze keverve ilyen egészségügyi meg modern, nem tudom milyen felfogásokkal, természetesen, de hát azért... mindenképpen nagyon erőteljesen annak függvényében, hogy a gyártóknak mi az érdeke. (M.M.)

A huzamosabb időt ott töltött magyaroknak az amerikai társadalomról alkotott képe végül is érdekes dichotómiákat tár elénk. Úgy tűnik, hogy aki észrevételezi e társadalomban a *személyes szabadság* magas fokát, nem tudhatja ezt elválasztani a *személytelen szervezettség* rendszerétől, amely feltételül is szolgál. Aki az amerikai kultúrából érzékelhető *mozgékony*ságot dicséri, az nem választhatja ezt le az *uniformizáló* tendenciáktól.

Tizenöt óvodát körbe jártunk és az ABC-t mindegyikben tanították. Egyrészt tehát van választék, másrészt viszont nincs igazán választék. Nagyon hasonló ez a TV-hez, ahol minden TV csatorna kicsit más, de lényegét tekintve teljesen egyforma. Van

tehát 15 óvoda a telefonkönyvben, de ha az ember megnézi, akkor mind ugyanolyan. Nem mer senki egy icipicit eltérni attól, ami akkor éppen a kívánatos, nem mer újat behozni, mert fél, hogy nem kap vevőt rá. (E.K.)

(Egy konkrét példa ez utóbbi összefüggésre: nyilván nagymértékben megkönnyíti az Amerikában igen gyakori helyváltogatást az a tény, hogy bárhová megy valaki, lényegében ugyanazokkal a szabványosított feltételekkel találkozik.)

Egyszerűen itthon az egy frusztráció, hogy hogyan készülsz egy kétnapos útra. Hogy mit csomagolj az útra. Ott semmi. Egyrészt ugye vagy tudsz valamit vásárolni egy ilyen nagy szupermarketben vagy már a nagy szupermarketnek van már egy olyan szeglete is, ahol tudsz hideg vagy akár meleg kaját is enni. Ott rögtön, helyben. Vagy például ilyen, ami apróságnak tűnik, de itthon eléggé kereshetnéd. Szóval ilyen hatalmas nagy zacskókban lehet például jégkockát kapni, ha te hosszú útra mész és van egy hűtőtáskád, mert valami kaját veszel magadnak az útra, akkor minden szupermarketben tudsz hozzá fillérékért egy ekkora zsák jégkockát venni, azt bevágod a hűtőtőtáskába, ráarakod a kaját. És mire kiolvad, kidobod és a következő szupermarketben megint veszel egy olyan adag jégkockát. Szóval egyszerűen annyira leegyszerűsödnek ezek a dolgok. Mert minden arra van, hogy neked amire szükséged van, azt igenis megtaláld. És meg is találod. (Cs.M.)

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Ami az amerikai kultúra szembetűnő tudati jellegzetességeit illeti, a leggyakrabban emlegetett vonások a *protestáns pragmatizmus megnyilvánulásai*. Kiemelik a *tárgyak racionális használatát*, azt hangsúlyozván, hogy nincs tárgyfetisizmus, mint nálunk, mindent igyekeznek funkcionalitása szerint használni.

A tárgyakhoz való viszony is más. Magyarországon a tárgyak fetisizálódnak. Az iskolában is és otthon is. A gyerek ne nyúljon hozzájuk, mert elrontja. Kint a tárgyak arra valók, hogy használják. Ez persze anyagi kérdés is. Mert kint, ha elromlik valami, akkor lehet helyette venni. Magyarországon nem is merik használni. Amerikában viszont amúgy is úgy gyártják a tárgyakat, hogy ha nem használják azokat, akkor is elromlik egy pár év múlva. Ezért aztán a tárgyakat bátran használhatják a gyerekek. (F.H.)

Ennek a gyakorlatiasságnak — a Kelet-Európából jött értelmiségiek által többnyire a fogadó kultúra gyöngéjeként említett — másik oldala viszont az *összefüggések, (különösen a mögöttes összefüggések) iránti általános érzéketlenség*. Az amerikaiak — mondja néhány interjúalanyunk — az általánosításokat többnyire *túláltalánosításnak* minősítik, s ennek — és a praktikus érzékkel szemben a *fantázia leértékelésének* — is köszönhető, hogy a gyakorlati szervezésben elért sikereikkel nincsenek összhangban tudományos innovációik.

A tanulás Magyarországon szélesebb, átjárhatóbb és a szegénységből adódóan például a természettudományos területeken jobban értik a kutatók a műszereknek a mechanizmusát, és esetleg bele is tudnak

*nyúlni, vagy szükségből kénytelenek is be-
lenyúlni. Ismerik és értik azt az elvet,
ahogy egy gép működik. A találékonyság
az ész sarokba szorítottsága miatt nagyon
erősen kialakult. Ugyanakkor Magyaror-
szágon sokkal többször adódik olyan hely-
zet, amikor az ész ezen a módon sarokba
van szorítva. (F.H.)*

A kommunikációt — a kelet-európaiak minősítése szerint — *közhelyek* uralják, mivel ebben a kultúrában sértésnek számít olyasmiről beszélni, amihez a másik esetleg nem ért. A nagyfokú *specializáció* következtében az érintkezést így csak közhelytémák biztosíthatják. Mindez a dolgok *leegyszerűsítésének* kedvez, amely ellen — állapítják meg a megfigyelők — koránt sincsenek úgy felvértezve, mint a túláltalánosításokkal szemben.

Bármiről lehet beszélni, de banálisan kell beszélni róla. Maga a megkérdőjelezés elfogadhatatlan. Közhely szintűnek kell lenni, divatosnak és akkor jól megvagy. Egyébként furcsának minősül, ha valaki pl. Shakespeare-rel jön elő. Ha egy Hamlet film kapcsán arról kezdesz beszélni, hogy mik a középkor és a reneszánsz határai, az sértésszámba megy. Így beszélni. Az a tudás számít, ami az életben maradáshoz szükséges. A többi felesleges, szemét. Ezért a beszélgetések egészen a felületi szinten mozognak, ahol mindenki kompetens. Időjárásról, sportról, állatokról stb... (Gy.Cs.)

Nem nagyon szokás szenvedélyesen politizálni, nem nagyon szokás szenvedélyesen bármelyik oldalon kényes kérdésekben ál-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

lást foglalni. Különösen, ha ismeretlenekkel találkozol, mert nem tudhatod, hogy ezzel nem bántod-e meg, nem okozol-e konfliktust. (P.T.)

Az amerikai átlagpolgár e megfigyelők szerint *fegyelmesebb*; de ez a fegyelem, szembeállítva az európai drill-szocializációval, nem a függelemre épül, hanem — a viszonylag hamar az egyénre bízott — felelősség tudatára. Függségi viszonyok — mint a hierarchiákról szólván, már említettük — természetesen ebben a kultúrában is kialakulnak, de azokat másképpen értelmezik. Például a munkahelyi megfelelés igénye itt is erős: igyekeznek magukról kedvező képet kialakítani, nagy munkabírást, a céghez való hűséget mutatni, ám a mindebben való sikerességet nem a főnökök személyének való megfelelésnek tulajdonítják, hanem a személyes teljesítmény valamiféle „objektív” megméréttetésének. (Ennek kialakításában, mint később még látni fogjuk, nagy szerepe van a sajátos szocializációs modelleknek).

Az individualizáltabb amerikai társadalomban a szemléletet a *sikerorientált versenyszellem* uralja, állandó bizonyítási kényszer annak érvényre juttatására, amit az ember *tud*. A társalgási témák között is feltűnő, hogy az emberek gátlások nélkül mesélnek arról, amit tudnak és amit elértek; ezt ebben a kultúrában nem dicsekvésnek, hanem a feltétlenül szükséges önmeghatározásnak tekintik.

...tehát, ha te valamit tudsz, akkor úgyis elmondod, ha te nem mondod el, akkor te nem szerény vagy, hanem hülye vagy. (P.T.)

Ehhez tartozik az is, hogy nagyon fontosnak tartják az *egyéni vélemény* kifejtését, (ami persze a manipuláció

— szintén sokak által hangsúlyozott — erős jelenléte miatt korántsem mindig olyan nagyon „egyéni”).

A verseny egyrészt együtt jár azzal, — s ez mindenképpen feltűnik a kelet-európainak — hogy az *egyén magára van hagyva, önmaga érvényesítése az ő dolga, a segítség leértékeli.* (Mi sem mutatja ennél jobban e kultúra individualizált jellegét).

A puskázás az iskolában elképzelhetetlen. A gyerekek tesztet írnak kezdettől. De hogy lenézze a másikról, ez olyan alapbűn ott, mint a lopás. Tulajdonképpen egy szellemi terméknek az ellopása. Már egészen kicsi gyerekkorukban is ebben a szellemben nevelik őket, és ez így fokozódik az egyetemig. A férjem tanulócsoportjában pl. öten vannak. Igen nehéz otthoni feladatokat kapnak. De az ott tanulók nem dolgoznak együtt. Az, hogy a feladatokat együtt oldják meg, vagy egyik segítsen a másiknak a megoldásban, az elképzelhetetlen. Mindenki otthon maga törődik a feladatokkal, és jut, amire jut. (E.K.)

Nem ajánlanak fel segítséget maguktól, de effektív segítséget nem is lehet kérni a másiktól. Elképzelhetetlen pl., hogy valaki a gyereke továbbtanulásához segítséget kérjen valamelyik ismerősétől. Mert nem engedheti meg magának azt a helyzetet, hogy visszautasítsák, vagy hogy neki kelljen visszautasítania valakit. Ennek következtében megkerülik az egészet. Nagyon erős ez a privát szféra tiszteletben tartása, még olyan apróságokban is, mint a munkamegbeszélések. Ezek úgy zajlottak, hogy mindenki levette a köpenyét, és úgy ment be a

tanszékvezető szobájába. Nekem senki nem szólt, hogy itt más a szokás. Nekem magamnak kellett észre venni. Az volt nyilván e mögött, hogy hogyan jönnének ők ahhoz, hogy emiatt beleszóljanak az én privát szférámba. Ha meg vannak elégedve valakinek a munkájával, akkor sem dicsérik azt oly módon, hogy hát akkor számítunk továbbra is a munkádra, hanem jelzik, hogy elégedettek a munkáddal. És neked kell fölvetned azt, hogy szeretnéd ezt a munkát tovább csinálni. Az intim szféra sokkal tágabb szférát jelent, mint Magyarországon. (F.H.)

Nagyon jellemző volt, hogy nem puskáznak egymással a diákok. Azért, mert a puskázás, az egy külső forrás igénybe vételét jelenti, nem a saját képességeimet mutatom be, hanem másét. Akkor az egy egymásra utaltságot jelent. és ez már gyengeség és potenciális veszteségi lehetőség. Neki a saját tudását kell megmutatni. Ha elbukott, siri csöndben el lehet menni, de beléjük van nevelve, hogy ha csálnak, az nem reális eredmény. (L.Zs.)

A hétköznapi, praktikus érintkezés során a segítség sokféle formája működik. Helyenként terhes is, mert majd nem toladó. De a nem segítségnek is van etikettje. A tengeren a hajó SOS jeleket ad le. A másik hajó közelebb megy, de csak akkor segít, ha a másik már nem tud segíteni magán. A protestáns etika alapján a segítség a másik leértékelése is. Szegény hülye nem boldogul egyedül. A distanciához ez is hozzátar-

tozik. Nem csak elidegenedett viszonyok, de az individuumok kölcsönös tiszteletben tartása is, ami hol üvegfal, hol szigetelő anyag, hol át lehet menni rajta. De hogy mikor, melyik? Sokszor kiderül, hogy ahol át lehet nyúlni, ahol a kontaktus melegebb, ott európai rokonok vannak, vagy latinok, vagy a színesbőrűek esetén is ez másképpen működik. (M.A.)

Ha valaki — fogalmaz egy interjúalanyunk — földre hull, a többiek elfordulnak addig, amíg föltápászkodik.²⁴

A legfeltűnőbb számomra a mentalitásbeli különbség volt. Az hogy nekik miért megy és nekünk miért nem megy. Azt láttam, hogy az emberek ott sem mások. Lényegében ugyanazok, de kicsit talán még gyen-

²⁴ Ezért gyengének mutatkozni, panaszkodni ebben a kultúrában nagy hiba. Ugyanezért kap olyan hangsúlyt az egészségvédelem is: a betegség a győzelem nagyon komoly akadálya. Az individualisztikus értékrendszer testkultusza így egyszerre ok és következmény: a szemlélet alapjaihoz sorolható, mert az individuum lényegéhez tartozik testi mivolta, (a test kultusza nem véletlenül lendül fel a reneszánszban, a modern individualizáció kezdetével). S ugyanakkor szemléleti következmény is: az individualizációval kialakult verseny, az egyének versenyének következménye.

A provokáció ott egy versenyhelyzetet jelent, azt, hogy versenyre hívom ki a másikat. Ez a versengés még akkor is, ha győztesekkel és vesztesekkel jár, akkor is azt jelenti, hogy egy társasjátékot játszunk. Ez a paradigma. Ezért sokkal fejlettebb, technikailag bonyolultabb a konfliktuskezelési módjuk, az más kérdés, hogy ha ezt megpróbáljuk a hazai gyakorlatra átültetni, akkor gyermekdedségek kerülnek ki belőle. (K.T.)

Kultúrák találkozása kultúraváltás

gébbek is. Viszont a hozzáállásbeli különbség nagyon nagy. Ez leginkább a feladat-, problémamegoldás kapcsán jelentkezik. Ők úgy állnak hozzá, hogy ha adódik egy probléma, akkor azt megcsináljuk. Mi pedig úgy, hogy ezt úgysem tudjuk megcsinálni. Az amerikai azt mondja: ezt tudom hogyan kell megcsinálni, megvannak az eszközeim, ennyi időm van rá, és akkor én ezt meg is csinálom. Előfordul, hogy ők is belesülnek a dologba, de kezdettől fogva a társadalom tudatából kizárják, hogy vannak vesztesek. Aki vesztes, az nem létezik a többiek számára. Ha valaki kap egy nagy pofont és a földre kerül, akkor a többiek nem néznek oda, és neki csöndben föl kell tápáskodni. Nem is vesznek róla tudomást, ha valaki a földhöz csapódott. (L.Zs.)²⁵

Aki rosszabb körülmények között él, azt a köztételek szerint végső soron maga választotta. (Hiszen a felemelkedés marsallbotját — az itt uralkodó ideológia szerint — mindenki a zsebében hordja, ha elég tehetséges, dinamikus, kitartó). Mindebben felfedezhetők a protestáns predesztináció-tan elemei éppúgy, mint a magányos cowboy mítosza; a „struggle for life” társadalomképe éppúgy, mint a piacgazdaság elfogulatlan és érzéketlen értékítélete. A sikeresek, a felemelkedők viszont ünneplésben részesülnek, hiszen a társadalom a sikert igen magasra értékeli, s egyúttal rendszere működő-

²⁵ Ahogy az egyik interjúalany kiemeli: Amerikában „nem szokás gyengeségből nyilvánosság előtt sűrűni. Ha ilyet tapasztalnak, úgy reagálnak rá, mintha valami nagyon illetlen dolgot látnának, zavartan elfordulnak tőle”.

désének bizonyítékát is látja benne. Ezért oly nagy e kultúrában a — sokak által leírt — *sztárkultusz* is.

A sztárkultuszba persze sok más is belejátszik. Például a hírigény, amely önmaga által gerjesztve olyan információs szerkezetet alakít ki, amelyben - mint láttuk - egyre inkább *az extrémítások, a látványos hatások* bírnak hírértékkel. A látványosság szerepe azzal is összefüggésben van, hogy e kultúra — a kasztosodással kapcsolatban már érintett — jellemzője a formák felértékelése, a formai kritériumok fontossága. A siker is sokszor nem azon múlik, hogy mit teljesít az ember, hanem azon, hogy teljesítménye *jól látszik*.

...talán valamiképpen egyfajta protestáns hagyománynak egy leágazása... a munkakultúrában rendkívül fontos mutatni, hogy te dolgozol. Akkor is, ha nem dolgozol. Nem akarom a lázas semmittevés kifejezést alkalmazni, de ez valahogy egy része a történetnek. Szóval rendkívül fontos az is, hogy legyen az a látszat, hogy te a cég ügyeiért elkötelezett vagy. Rendkívül fontos ennek az imázsnak a gerjesztése. Hogy te teljesen a cég ...az lehet a NASA az űrhajókkal, vagy lehet egy egyetem, vagy egy kétszemélyes zöldséges bolt, vagy mindegy, de hogy a cég, az minden. És itt mindened a cégbe rakod be, ha nem is te vagy a tulajdonos... szóval baromi fontos ezt mutatni. És erre nagyon sok energiája megy el az embernek, hogy ezt mutogassa. (P.T.)

Ugyanis ott egy erős publikációs és szereplési kényszer van. És a tudósokat vagy a tudományos embereket nagyon aszerint ítélik meg, hogy mennyire vannak benne ebben a maffiában. Szóval, ha valaki egy

jó folyóiratban publikált már egy cikket, akkor az már ezer dollárral magasabban fizetett állást kap valahol. Akkor az már publikálhat máshol is. És lehet, hogy 15 publikációja jelenik meg két év alatt jó folyóiratokban... ha az ember jobban megnézi... az én szakmámban... hát abból egy-kettő mond esetleg valamit. De nagyon matematizálódott a közgazdaság tudomány. A mi szociológiai jellegű... tehát ami itt a mechanizmus irodalom Magyarországon ... ez egyáltalán nem létezik, le is nézik. És akkor azt hiszik, hogy mindent számszerűsíteni lehet. (Á.T.)

A látszat az interjúalanyok megfigyelései szerint a tudományos eredmények hasznosításától kezdve a gyereknevelésig sok mindenben fontosabbnak bizonyul a tartalomnál (a boldog gyerek látszata a gyerek tényleges boldogságánál; az, hogy hol publikáltak egy cikket, annál, hogy mit publikáltak stb.). A látszat uralmából — és a lehetőségek határáig fenntartani próbált „pozitív hozzáállás” dominanciájából — következik az amerikai kultúra azon — kelet-európai szemmel szintén feltűnő — sajátossága is, hogy sok esetben megóvjá magát attól, hogy kellemetlen fejlemények behatoljanak a világába. (Ezt egyik interjúalanyunk úgy fejezi ki, hogy

Fantasztikus kényelmes az életük. Olyan dolgok természetesek nekik, amik itt a milliomos számára is elérhetetlenek. Egy héten egyszer bevásárolnak. Közben szól a zene. Szürcsöli bevásárlás közben az italát. A segéd kikíséri a kocsihoz. Kiviszi a holmit. Számukra ez természetes. Fel sem tűnik nekik. De mi a célja az egészségnek? Le lehet élni úgy egy életet, hogy bedugja a

fejét a homokba Toledóban, és a homok finom szemcsés. Én nem erre vágytam. Ez pedig egy tipikus alsó középosztálybeli élet volt. (É.K.)

Egy másik interjúalany megfogalmazása szerint az e kultúra egyik alapértékének tekintett szabadság alapja nagymértékben az az *anyagi biztonság*, ami az iménti metaforabeli „homok finomságát” adja és sok mindent eltakar.

...ha valaki vállalja, hogy beszáll a versenybe, akkor nincs olyan problémája, hogy tizedikén el kell kezdenie gondolkodni, hogy mi lesz a hó végéig. Financiálisan nagyon megtervezhető az élet. Halálodig megtervezheted a biztonságodat és ez fantasztikusan felszabadító. (Gy.Cs.)

Végül a magyar megfigyelők által említett tudati sajátosságok között mindenképpen szólni kell arról is, hogy az egyébként itt sokszor tapasztalható, és többek által hangsúlyozott tolerancia ebben a kultúrában úgy látszik, nagymértékben alapszik a *kategóriába soroláson*: az embereket — a már említett kasztszemlélet szerint — besorolják valamilyen skatulyába, aztán az „*élni és élni hagyni*” elvhez igazodva elismerik az egyes skatulyák egyenlő jogát a létezéshez.

(Azt tolerálják talán éppen a legkevésbé, ha valaki nem akarja magát semmilyen skatulyába besoroltatni).

A másik, hogy az amerikai társadalomnak van egy nagyon bonyolult működési rendszere. Nem rögtön engedi rád az egész amerikai nyomást, hanem van egy zsilipelési rendszer, ami megszabja, hogy fokozatosan engedi rád ezt a nyomást. Ami megszabja, hogy hogyan asszimilál téged, ho-

gyan idomit magához. Ez egy hihetetlenül erős nyomás, de egyrészt tudatosan történik, másrészt nem követel tőled teljes önfeladást. Attól, hogy te sikeres benzinkút-tulajdonossá válsz, egyébként eredetileg a fizika tudományok kandidátusa voltál, van erre példa, élheted még a bevándorló orosz zsidó értelmiségiek életét, azt eheted, azt ihatod, azt olvashatod, amit megszoktál otthon. Ennek semmi köze ahhoz, hogy egyébként te kemény amerikai business man vagy. És megvannak a módjai ennek, hogyha te például egy üzletember vagy, de egyébként református magyar, akkor megvannak neked a helyeid, ahol te azt a református magyar voltodat gyakorolhatod, és ebben a körben mozoghatsz. És ettől még te nem leszel rosszabb amerikai. Ez is egy zsilipelési technika. Ott vannak neked a magyar, orosz, lengyel hentesek, akik a szalámitól kezdve mindent biztosítanak neked. Mert ha te attól jobban érzed magad, hogy neked a gyomrod továbbra is úgy működjön, ahogy otthon működött, és ha te igen is szereted a tarhonyát, akkor a rendelkezésedre fog állni. És erre technika van kitalálva. Ezt értem zsilipelési technikának. Tehát úgy asszimilál, hogy közben téged meghagy annak, ami. A gyereked már úgy is amerikai lesz. Neki már nem kell a tarhonya. De amíg neked szükséged van a tarhonyára, addig legyen tarhonya. És ez nem egy kérdés, hogy akkor most te hű vagy Amerikához, hogyha tarhonyát eszel, vagy sem. Ha te tarhonyát akarsz enni, akkor tedd azt, az a te magánügyed,

de a munkahelyeden úgy kell viselkedni, mint egy amerikainak. Ott a munkahelyen ő nem enged. Ennek ára van. Öt óra után viszont te olyan magyar, japán, mexikói lehetsz, amilyen csak akarsz. Ez egy nagyon lényeges történet, és ezt meg kellene tanulni Kelet-Európában is. (P.T.)

Ami mármost a mindennapi életszervezés sajátosságait illeti, a kultúra individualizáltságának és pragmatizmusának jelei ezekben is mindenütt szembetűnnek. A kelet-európaiak mércéje szerint a gyerekeket kényeztetik, (ezt részben a *laissez faire* nevelésre, részben a gyerekek kívánságainak kielégítésére értik).

Nekem túl liberális és túl szabad az amerikai gyermeknevelés. Szóval én úgy láttam az iskolában is és egyéb helyeken is, ahol én megfordultam, hogy a gyerekek mindent szabad, szóval kb. ez az alapállás és nem figyelnek oda a szülők, hogy a gyerek mit csinál. Mindent ráhagynak. Na most ez kezdődik azzal, hogy az iskolában a gyerekek - én úgy érzem -, hogy senkit és semmit nem respektálnak. Tehát ez vonatkozik a felnőttekre vagy a tanárra vagy a szülőre. És vonatkozik a saját személyes dolgaira is. Szóval keresztül taposnak egymás kabátján, abszolút nem törődnek azzal, hogy ... most a talált tárgyak dobozában tök jó dzsekik voltak, érted? És senki, a kutya nem keresi. (Cs.M.)

Ugyanakkor a gyereknevelés — mondják többen — ott nem olyan célirányos, mint (Kelet-)Európában, de ezt pontosabban úgy lehetne fogalmazni, hogy nagyon

Kultúrák találkozása kultúraváltás

is célirányosan törekszenek a gyereket individualizált, önálló felnőtté nevelni.²⁶

Vagy pl. az óvodásokat 3–4 éves korukban már elvitték az ABC-be. Minden gyerek kapott otthonról egy kis pénzt, pár dollárt, hogy azon vásárolhasson valamit. Megtanulhassa azt, hogy egy ABC-ben hogyan kell tájékozódni, hogyan kell kiválasztani valamit. És a tanár azért volt ott vele, hogy segítse őt ebben a kiválasztásban, segítse abban, hogy hogyan lehet eligazodni egy boltban. Az egész nevelésnek az egyik legfőbb célja, hogy a gyerekekkel elsajátíttassa azokat a képességeket, amelyekkel a környezetükben tájékozódni, eligazodni, boldogulni tudnak. Elmentek pl. a környék legmagasabb házának a tetejére. Oda fölmentek és onnan körülnéztek. Így látták meg azt, hogy mi minden veszi körül őket a lakókörnyezetükben. Vagy egy másik alkalommal körbe járták a környéket és utána térképet készítettek. Megtanulták, hogy hogyan kell kicsinyíteni, hogyan kell léptéket alkalmazni, magának a térkép készítésnek a gyakorlatát, és egyúttal azt is, hogy milyen módon lehet tájékozódni az embernek a környezetében. (F.H.)

Néha égnék áll a hajam, hogy mi minden van megengedve egy 2–4 éves gyereknek a normalitás határain belül. Egy európai az egyharmadát sem tekintené ennek termé-

²⁶ Az más kérdés, hogy ha nevelésen csak a közvetlen beavatkozást értjük, akkor ez nem nevelés, csak terelés, de ennek a pedagógiának éppen ez a lényege.

szetesnek. Furcsa, hogy a ráhagyó nevelés mellett a gyerekek nem sírnak. Ritkán lehet síró gyerekekkel találkozni. Ha mégis, mit lát az ember, feketék, latin-amerikaiak, ázsiaiak kezében sírnak a gyerekek. Amerikában egyetlen egyszer láttam olyat, hogy egy fehér asszony elvesztette a türelmét, és ráüvöltött a gyerekekre. A gyerekek nem fegyelmezetlenebbek ettől a ráhagyó neveléstől. Különbféle nevelési módszerekkel lehet eljutni közel hasonló felnőttkori magatartásokig. Nem igaz, hogy egy fegyelmezett gyerekkor fegyelmezett felnőttkorhoz, és egy fegyelmezetlen gyerekkor fegyelmezetlen felnőttkorhoz vezet. A ráhagyó nevelés olyan fokú önállóságot ad, amit mi abnormisnak tartanánk, és ez a fajta fegyelmező, védő-projektív nevelés ami Európában, különösen Kelet-Európában alacsonyabb iskolai végzettségű csoportoknál ma is elterjedt, és lappangva hagyományozódik szülőről szülőre, nem annyira a fegyelmezettségben produkál különbséget, hanem a függőségben és az önállóságban. Egészen kis gyerekek meglepően felnőtt viselkedésre, és felnőtt dolgok kialakítására képesek. Amerikában sokkal inkább tekintik partnernek az egészen kis gyereket is, sokkal inkább próbálnak belehelyezkedni az ő gondolatvilágába, akceptálják, hogy neki más elképzelései vannak, úgy fogadják el, ahogy van, még akkor is, ha nekik fenntartásaik vannak. Ez az európai gyakorlatban állandó nevelésbe torkollik, amiben az egyén állandó függő viszonyban igyekszik tartani a gyereket, unokáját, egy-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

szerűen azért, mert úgy érzi, hogy jó, ahogy most van, de még jobb lenne, ha másképpen csinálná a gyerek. Egy európai igazi üzenete az a gyerekei vagy unokái számára, hogy átadja ezt a kultúrát. Ezt ott nem tapasztalja az ember, hanem az önállóságot. Ami aztán később ahhoz vezet, hogy ha elmennek valahova, nekik az a természetes, hogy az első lépéstől az utolsóig mindent nekik kell megoldani, elhelyezkedés, szállás, pénzváltás. Fel sem merül, hogy számottevő segítséget kérjenek. Egy európainak az a természetes, hogy az első útja elő van készítve, be van csatornázva, hogy neki ne legyen más gondja, mint a tanulás. (...)

A segítségnyújtáson mást értenek az amerikaiak és az európaiak. Az európai odanyúl és kihúzza a slamasztikából, akár a szó szoros értelmében is. Megfogja, elviszi, odanyomja, kézbe veszi, megmutatja, karon fogja, átvezeti. Az amerikai úgy segít, hogy inkább csak információt nyújt. Meg van győződve, hogy mindent elmondott már, de az európai még mindig várja, hogy mutassák is meg neki, hogy hol van a buszmegálló. Az amerikai elmondja, hogy hogyan lehet megközelíteni a buszok indulási helyét. Először az európaiaknak nagy csalódás, hogy ez a segítség. Az amerikaiak szerint viszont, amit én igénylek, az már nem segítség, hanem kiszolgálás, és ez szerintük elképzelhetetlen. (T.K.)

...Mi a gyerekeknek a mi értékeinket akarjuk közvetíteni, talán rájuk is akarjuk erő-

*szakolni... a mi értékrendünket, és aggó-
dunk értük, hogy jaj Istenem, el ne üsse az
autó... vagy egyéb területeken is. Ott vi-
szont talán ebből adódóan, hogy végül is
nem igazán figyelnek oda, hogy mit csinál
a gyerek, egyben nagyobb önállóságra is
nevelik őket. Tehát hagyják, hogy ők ma-
guk találják ki, hogy önállóan jöjjenek,
menjenek, meg intézzék a dolgaikat.
(Cs.M.)*

Az iskola tovább erősíti a gyerek önállóságát: na-
gyon sok játékos-tapasztaló foglalkozás van, kisebb,
közvetlenebbül kezelhető csoportokban, amelyekben a
gyerekek, — mint interjúalany szüleiik beszámolnak
róla — sokkal kellemesebben érzik magukat.

*Iskola. A gyerekeknek mennyit kell megta-
nulni feltétlenül ahhoz, hogy ezzel már el-
mozduljanak? Ez az, amit az ottani iskola
elvár, ezt tudja a tanár is. Nem lesz a gye-
rekből egy Einstein. De boldogabb ember
lesz, esetleg. Itt magasra van téve a mérce.
Benne van a lehetőség, hogy talán min-
denkiből lehetne egy Einstein, és ez renge-
teg boldogtalan gyereket eredményez. Ott
az első öt évben fantasztikus az iskolarend-
szer. A gyerek megtanulja azt a legkeve-
sebbet, ami szükséges. Gondozzák a lelkét,
pátyolgatják. Ez jót tesz a gyerekeknek.
Erős, stabil személyiségek lesznek így. Nem
tud annyit, mint az itteni 10 éves gyerekek,
de ez nem is baj. (É.K.)*

*Szóval hatalmas, tágas, nagy szoba, ahol
vannak padok, amiben ülnek a gyerekek.
De ugyanakkor van egy körasztal, amihez*

Kultúrák találkozása kultúraváltás

hozzá lehet ülni, ha olyasmit dolgoznak. Középen van egy nagy hely, ahol a gyerekek reggel körben állnak vagy ülnek, és úgy kezdenek el játékosan számolni. Először végigszámolják magukat, azután külön a lányokat, külön a fiúkat. És ezen kívül nagyon érdekes dolgokat tanulnak. Az iskola elejétől fogva fel van készülve arra, hogy ennyire sok külföldi van. De én úgy hallottam, hogy ez Amerika más területein is így van, ahol nem ennyire megszokott a sok idegenajkú gyerek. Mindenképpen próbálnak segíteni. A gyerekek segítőkészek, a tanárok segítőkészek, türelmesek. (Cs.M.)

Ehhez járul az a pedagógiai alapelv, amely döntően a pozitív megerősítés technikájára épít: az amerikai iskolát a „porossal” szembeállítva az Amerikát jártak egyik legeggyöntetűbb benyomása az, — amire fentebb már utaltunk — hogy „itt nem az számít, hogy mit nem tudsz, hanem az, hogy mit tudsz”; ergo a gyerekek felszabadultabbak és magabiztosabbak.

Nincs sorrend az osztályban. A bizonyítvány az egy személyes ügy, a tanítónéni, a gyerek, a szülő ügye. Az másra nem tartozik, más nem is tud róla. Az értesítőt nem volt szabad másnak megmutatni. Privát viszony volt ez köztünk és az iskola között. Ugyanez vonatkozik az egyetemen a zárthelyi eredményekre is. Azt sem név szerint írják ki, hanem mindenkinek volt egy azonosító kódja, és aszerint. Talán a személyiség védelme, de ez az egész oktatást átlengi. E.K.)

Az amerikai iskolákban a képességeket egyenrangúnak tekintik. Ha valaki jól rajzol,

az ugyanolyan értékű, mintha jól számol. Magyarországon a verbális tárgyak elismeretek, a többi másodrendűnek számít. Amerikában a tárgyi felkészültségre kisebb figyelmet fordítanak. A nemzetközi tájékozódás is nagyon csekély. Bőven elégnek tartják Amerika ismeretét. Külföldről alig vannak hírek és ismeretek. A magyarországi képzés univerzálisabb, jobban felkészít, a világban bárhol boldogulni tud valaki, ha túléli ezt a magyar iskolai képzést. Az amerikai sokkal praktikusabb, az életre sokkal jobban felkészít, és ezen a módon az életben is jobban tud boldogulni. A magyarországi képzés után viszont az intellektuális életben tud valaki jobban boldogulni. Bár nem biztos, hogy el tud jutni egy könyvtárba. Az amerikai biztos, hogy megtalálja a könyvtárat. (F.H.)

Az egyetemi oktatásnak az alapszínvonala gyötrelmesen alatta van annak, amit elgondol az ember. Amit elsajátítanak, az a szisztematikus munkavégzés képessége. Kap egy feladatot, és hogy lehet azt minél gyorsabban, célirányosabban megoldani. De a háttér-tudásuk az gyötrelmes. Az a professzor, aki engem is meghívott, azért hív Európából embereket, mert azoknak a háttér-tudása sokkal szélesebb körű. De azt az amerikaiak tudják jobban, hogy hogyan kell gyorsan és hatékonyan egy feladatot megoldani. Ehhez a hatékony információfeldolgozáshoz rendkívül jól értenek, Hogy hogyan lehet gyorsan kiszűrni egy információhalmazból, hogy mi a szemét és mi a lényeges

Kultúrák találkozása kultúraváltás

pont. Hogy az adott szempontból mi a hasznos és szükséges információ. (L.Zs.)

Az iskolában van egy nagy terem, amit átrendezhetnek hol tornateremmé, hol vendéglővé, hol a szülők aktivitásának terévé. A szülők rendszeres tájékoztatást kapnak a gyerek előmeneteléről. Van az iskolában egy heti dicsőségtábla, ahova felteszik a gyereket, bármiből érték el sikert. Ezt ők úgy mondják, hogy „nagyot alkotott”. Lehet, hogy egy szép faliújságot készített, hogy a távolugrásban ugrott egy nagyot, hogy megtanult 50 métert úszni. Bármivel elérheti, hogy felkerül erre a dicsőségtáblára. (F.H.)

A nevelési folyamat sajátossága az is, aminek értékelésében már megoszlik a megfigyelők véleménye, hogy a gyereket — a fenti alapelvnek megfelelően — 14–18 éves korban a szülők tudatosan eltaszítják, radikálisan „leválasztják”, hogy a maga lábára álljon.

A gyerekek lehetőségei kevésbé kötöttek mert kevésbé vannak ráutalva a szüleikre. A szülők 19 éves kor után nem támogatják a gyerekeket, elvárják, hogy akkor már megálljanak a lábukon. Ha mégsem, akkor azt selejtnek tekintik. Ha nem tud megállni a saját lábán, akkor arról le is mondnak, nincs értéke. Csak annak van értéke, aki önállóan tovább tud élni. Csodálkoztak is rajtam, hogy 27 évesen még a szüleimnél lakom. (L.Zs.)

A liberális, szorgalmas minta átadása uralkodik a felső középosztályban. Kifizeti a

gyerek tandiját a szülő, de a megélhetésére nem ad pénzt és kirúgja a lakásból 18 éves korában. Vannak olyan heti 20 órás munkák, amelyekkel a gyerek el tudja tartani magát és mellette az egyetemet is végezni tudja. Meg tud élni ezekből a munkákból. És még albérletet is tud fizetni. A gyerekeket minden szívfájdalom nélkül berakják a megőrzőbe. Utilitáriánus jellege van a családi életnek. Az amerikai wasp mentalitás szervezi, programozza az életet. (J.B.)

A nevelés nagyon erősen arra irányul, hogy fel kell készíteni arra a gyerekeket, hogy individuumként megküzdjön az életéért az emberek közti viszonylatokban. Ez az önállóságra való nevelés, ez áll a nevelésnek a centrumában. Mindent megadnak ugyan a gyerekeknek, de arra vannak dresszírozva, hogy maguknak kell megoldaniuk a problémákat. Az egész játék erre megy ki. Magyarországon a szülők túlságosan rátelepszenek a gyerekekre, sok mindent megoldanak helyettük, olyasmiket is, amit a gyerekek már rég meg tudnának oldani, Amerikában megteremtik a feltételeket a gyerekeknek az akciózáshoz. (F.H.)

A gyerekek is abban nőnek föl, hogy pénzt keresni valamilyen önálló tevékenységgel, az hasznos dolog. Tehát sokkal több gyerek jár ott például újságot kihordani, ilyen-olyan alkalmi munkákat vállalnak. Egészen természetes, nem egyszer láttuk, hogy kiülnek az utcára és rajzolgatnak és kirakják. És akkor az ott elmenő felnőttek vesznek egy-két raj-

zot. Tehát adás-vétel... alkalmi munkák vállalása. Teljesen természetes, hogy egy átlag egyetemista, mivel magas a tandíj, az munkát vállal. Egy részük az egyetemen belül, mivel az egyetem is kínál munkalehetőségeket. Például azon a helyen, ahol én dolgoztam, volt egy négyórás egyetemista. De az is lehet, hogy csak kétórás, minden nap jött kora délután és irodai munkát végzett. És ilyen rengeteg volt. Hát az egyetemi adminisztráció egy részét ilyen negyedállásosok vagy órára fizetett egyetemisták csinálták. (Cs.M.)

A nagy cezúra az 14-16 éves kor között van. Addig a teljesen megengedő nevelés folyik. Bármit csinálhat a gyerek. Falra keni a tortát, mosolyognak. A Spock alaptétele az amerikai liberális gyerekvilághoz hozzátartozik, ami a háború utáni baby-boom idején indult el. Addig nagyon szigorú autoriter nevelés volt. Ennek a reakciójaként jött létre az a liberális, permisszív, megengedő mód, amely a hatvanas évek nevelési stílusához már hozzátartozott. A kisgyerekek korban mindent megengednek. 14-16 éves kor körül aztán ez bekeményedik, és egy egészen más hang alakul ki. A gyerek is akkor kezd elszakadni. Attól fogva az életre való nevelés történik. Nem biztos persze, hogy ez a legjobb időpontban van, ez a hangnem váltás. Ekkor állandóak a veszekedések és a nőknek, a családanyáknak kell keménynek lenni. A papa inkább békítő, a nő vállalja a kemény szerepet. Ez azért furcsa, mert az anyaszerep változik, neki kell ezt a hirtelen hangvál-

tást végrehajtani, amiben a gyerekekkel azt kell érzékeltetni, hogy már nem ő a világ közepe. A tiltásnak, a bekeményítésnek is egy nagyon körvonalazatlan jellege van. A gyerekek ugyanakkor sok mindent megkap. Mert rákényszerül a család. A gyerek bekerül az iskolába, a gyerek ott sok mindent megkap. De nekik is muszáj alkalmazkodni ehhez a középosztálybeli színvonalhoz. Másrészt sok mindenben elkezdene büntetni, ha későn is. Ez a váltás volt a legmegdöbbenőbb. Hogy ezt a gyerek hogyan dolgozza fel, azt nem tudni. De valószínűleg a gyerektársadalomba való beilleszkedését, a családtól való elszakadását segíti elő ez a hangnemváltás azzal, hogy katapultálja a gyereket. A gyerekek a húszas éveiben elköltözhet a családtól, új lakást kap. Az értelmiségieknél egy ideológia is társul ehhez, hogy egyszer el kell kezdeni gonosznak lenni a gyerekekkel, különben nem szakad el a családtól. (M.A.)

Rövidesen saját lakása, saját élete lesz a fiatalnak; a további szülői segítség, ami Kelet-Európában megszokott, itt már csak extrém esetekben vehető igénybe.

Hidegek a kapcsolatok. Nincs olyan, hogy a mami izgul a fiáért. Hogy az elment Alaszkába dolgozni. Nem is foglalkozik vele. Felnevelte egy korig, addig már látta, hogy életre való. Ha életre való, akkor nem fog meghalni. Ha meg nem, akkor az selejt és nem kell vele foglalkozni. Nem izgulnak, hogy távol vannak egymástól. Telefonálnak néha, de nem divat nagy érzelmeket nyilvánítani. Sikeresnek kell lenni mindenütt.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Munkahelyen, családban. Ha valaki neki csapódik a földnek, nem megy oda senki, hogy jaj, megütötted magad. Oda se néznek. Történt valami malőr, de tessék talpra állni. (L.Zs.)

A tanárok megméretésén kívül a gyerekek önállóságra nevelését is szolgálja az, hogy az egyetemeken a diákok rendszeresen osztályozzák a tanárok teljesítményét, s bár ők is állandó megítélés alatt állnak, azzal, hogy ekképpen az ő véleményüket is fontosnak tekintik, önbizalmuk az egyenrangú polgár öntudatává érhet.

A felnőtt életben a *lakás* jelentősége jóval kisebbnek tűnik, mint nálunk. Sokan csodálkozva állapítják meg, hogy az amerikai lakások nagy része eléggé silány, kevésbé időálló anyagból épül; berendezésük pedig gyakran szedett-vedett; a gyakori költözés miatt a tárgyak (érzelmi) fontossága is kisebb, könnyebben meg is szabadulnak tőlük a *garázs-kiárusításokon*, amit viszont a megfigyelők a pragmatikus amerikai szellem megnyilvánulásaként üdvözölnek, függetlenül attól, hogy mennyire látják értelmét.

Persze Európában, és különösen Kelet-Európában a gyűjtögetésnek megvannak a történelmi okai, a szinte már irracionális háttere a háborúkat követő óriási hiányoknak. Ott a szükséges szint már jó ideje adott volt, ezért nem is alakult ki a gyűjtögetésnek az a tartalékoló módszere, mint Kelet-Európában, mert nincs az életfeltételeknek olyan zuhanásszerű változása, mint itt. A tárgyak felesleges eldobása tehát egyáltalán nem jellemző Amerikában. Inkább azzal találkoztam, hogy a még használhatóbb vagy félig használható tárgyak hasznosításra ke-

rülnek. A garage sale-ekre gondolok. A garázs nem azt jelenti, amit a magyar köznyelvben, hanem a ház elé kipakolt zsibvásárt. Magyarországon ez úgy fest, hogy amikor lomtalanítás van, oda az emberek kidobálják a holmijaikat, és ott vagy a szél viszi el, vagy a guberálók, vagy a szemetesek. Jobb kerületekben már évek óta szokásos végigjárni ezeket a lomtalanításokat, és kiválogatni belőle a még használható dolgokat. Amerikában nem dobják ki lomtalanításra, hanem eladják. Olyan fantasztikus dolgokat tudnak eladni, amiket az ember nem is ért, hogy lehet ilyen dolgokat árulni. Fél pár cipőt pl., megjavíthatatlan vasalót, elindíthatatlan porszívót, írógépet, aminek egyetlen hibája, hogy a kocsiját nem lehet mozgatni. Tehát egyértelműen nem jellemző a tárgyak eldobálása, ill. nagyon is racionálisan dobálnak el olyasmiket, amik már végképp használhatatlanok. Amiknek kis esélyük is van a hasznosításra, azt nem dobják el. Amerikában nincs az a középosztálybeli réteg, amelyik tradicionálisan évszázadok óta örökíti a régi családi holmikat. Az Amerikába érkezők többnyire minden nélkül érkeztek, ezért ott sokszor az ócska jelenti a régít. (T.K.)

Nem az van, hogy megvárja, amíg kiírja a kerület, hogy lomtalanítás lesz, hanem vagy az újságban meghirdeti vagy egyszerűen kitesz egy cédulát, hogy ekkor és ekkor nálunk ilyen Tag day lesz. És akkor az összes olyan holmit, ami neki már nem kell, azt kirakja. És oda akárki jöhet, és nagyon olcsón lehet

Kultúrák találkozása kultúraváltás

venni edényeket, de nagyon jó edényeket. Tényleg nagyon jókat. Fantasztikus... bútor, és mindent az ég adta világon lehet venni. Nagyon olcsón. És akkor ez tulajdonképpen mindenkinek jó. Mert te megszabadulsz a fölös holmidtól, ugyanakkor még pénzt is kapsz érte. Aki pedig megveszi, annak nagyon jó, mert olcsón hozzájut — de tényleg — nagyon jó dolgokhoz. (Cs.M.)

A lakás abból a szempontból is kisebb fontosságú az amerikai kultúrában, hogy nemigen érvényesül a megmutatni-vágyás európai készítése sem; ahogy az erdélyiek csodálkozva teszik szóvá, hogy Magyarországon mennyivel kevésbé szokás összejárni, mint Erdélyben, az Amerikát járt magyarok ugyanezt állapítják meg: Amerikában kevésbé szokás a vendéglátás, mert az ott-honi környezetben látott ember kiszolgáltatottabb helyzetbe kerül, vagy abba hozza vendégét, mindenestre rombolhatja azt a siker-imázst, amit mindenki törekszik kialakítani magáról.

Nem nagyon hívnak meg pl. embereket magukhoz, mert ott már sok minden kiderül, ami nem fér bele a siker-imázsba. De a társadalom elképzelhetetlen e nélkül az életre-halálra menő harcképesség nélkül. (M.A.)

„Semleges” terepen viszont, a társaságok szintjén, sok az érintkezési alkalom; mélyebb érzelmekre ilyen helyzetekben nincs szükség, s aki nem ezt keresi a többi emberhez fűződő kapcsolataiban, az e jól szervezett alkalmak közegében — van olyan interjú-alanyunk, aki ezt hangsúlyozza — nagyon kellemesen érezheti magát.

A munkába állást igen kritikus pontnak látják a Kelet-Európából jöttek, akik kibocsátó kultúrájában korábban nem volt akkora tétje a jó, biztos munkahely

megszerzésének (és megtartásának), mint amit Amerikában tapasztaltak. Számukra feltűnő, hogy milyen rákészülés, tréning, az *öneladó-kommunikáló képességek* milyen fejlesztése előzi meg itt a munkakeresést, (főleg a „fehérgalléros” hivatások területén). Igen fontos az önérvényesítés szempontjából, hogy az egyén ne mutakozzék se túl ambiciózusnak, se ambíció-nélkülinek.

Az interjú. A munkafelvételeknél, munkába állásnál ún. interjút készítenek az emberrel. Hol dolgozott eddig, miért jött el, mit tud az új helyről, ahova jön? Mi akar itt lenni pár év múlva? Erre is nagyon óvatosan kell válaszolni, mert ha valaki azt válaszolja, hogy főnök, akkor ugye tartani kell tőle, mert túl ambiciózus. Ha meg azt mondja, hogy beosztott, akkor az meg azt jelenti, hogy nincs igazán ambíciója. Tárnya ennek az interjú megbeszélésnek a fizetés, ami kölcsönös alku tárgy. Az is előfordulhat, hogy többszörös különbség van az azonos munkát végzők között. És mindez azon múlik, hogy ki milyen ügyesen tudott alkudni. Az interjúnak van egy telefoninterjú változata is. Ha máshol van a munkahely, mint ahol valaki lakik, akkor ezzel kezdődik az egész, és ha ez jól sikerül, akkor hívják be személyesen is elbeszélgetni. Aki nem tud tökéletesen angolul, vagy nem elég talpraesett, ügyes az interjúhelyzetben, az nagy hátránnyal indul. (E.K.)

Az életrajz megírását külön tanítják, hogy mi legyen benne, milyen betűkkel írja, milyen stílusban legyen, milyen kifejezéseket használjon. Rendkívül kemény munka az interjú is. Pedig a hangvétele alapján baráti

beszélgetés jellege van. De egy rossz szó, és valaki már a hatodik helyen találja magát. Technikák vannak, amelyeket kézikönyvben is tanítanak, és leírják, hogy hogyan működnek ezek az interjú helyzetek. (M.A.)

Kimondottan karrier tanácsadók működnek, amelyek az erre való képességeket alakítják ki, hogy hogyan kell egy interjú helyzetben viselkedni és megfelelni, hogyan kell egy jól, vagy hatásosan felépített önéletrajzot kidolgozni. A munka felvételénél az önéletrajznak rövidnek, célratorőnek kell lennie. Valamit ki kell emelni, hogy felhívja a figyelmet magára. Az interjúra akkor kerül sor, amikor sok jelölt közül elkezdik kiválasztani. Itt szintén valamivel fel kell hívni magára a figyelmet. Az is előfordul, hogy a munkahely meghívja egy munkaebédre, ahol okosnak, intelligensnek, szórakoztatónak, határozottnak és jól neveltnek kell lennie. És természetesen bizonyítania kell azt, hogy miért szükséges, hogy éppen ő kapja meg azt a munkát. (I. Gy.)

A teljesítménykényszer az értelmiségi munkaterületeken az európainál sokkal erősebbnek, kényszerítőbbnek érzik. Például:

Az egyetem alapképzése után a mester fokozat megszerzése után kezdődik a Ph. D. kurzus. Ennek a megtervezése és elvégzése napi 12–15 órás kemény munkát kíván. Könyvtárazást, alapszinteknek az elsajátítását, dolgozatírást, előadás tartást, bedolgozást a professzornak. Az első év végén igen kemény rostavizsga van, ahol kiszórják azokat, akik

nem bírják a terhelést. Akik maradnak és el tudják végezni ezt a Ph. D.-t, azok meghatározott állástípusba juthatnak. Utána jön a 7 évi egyetemi próbaidőszak. Ha sikerül állandósított tanári kinevezést kapni, akkor magas fizetéshez, biztos álláshoz jut valaki. Amit tehát folytat az egyetem, az a magas jutalom, vagy nagy büntetésnek a módszere. Ezzel próbálják a legnagyobb teljesítményt kihozni az emberből. Ha valaki jól teljesít, akkor magas jutalomban van része, ha nem teljesít jól, akkor nagyon mélyre zuhanhat. Aki ezt 15 éven át hajtja, vagyis az egyetemnek az éveit és utána következő fokozat-megszerzési éveket, plusz a 7 éves tanári próbaidőszakot, abba már úgy beépül ez a teljesítménykényszer, hogy az a továbbiakban is hajtja. Ilyen módon jön létre ez a munkalkoholista típusú magatartás. (I.Gy.)

A beosztott kutató a főnöktől elég nagy nyomás alatt áll. Vezető kutatóként azonban ez a nyomás már belülről működik. Folyamatos teljesítménykényszer alakul ki. Beszámolók, dolgozatok, minden héten kell valamit produkálni. Magyarországon a kutatási körülmények olyan mostohák, hogy ezek felmentést adnak a teljesítménykényszer alól. Nincs műszer, nem lehet dolgozni. Ott az elképzeléseket, az új ötleteket gyorsan elfogadják, egy rövid kipróbálási szakasz után. (F.H.)

A munka (m megszervezése) a hazainál célirányosabbnak, a munkavégzés koncentráltabbnak tűnik; az interjúalanyok az amerikaiak általános és előnyös jellemző-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

jének tekintik, hogy „mindig jól felismerik, mi hatékony, és mi nem”.

Az amerikaiak idővel való gazdálkodására a pontosság a jellemző. Nem rohannak, hogy pontosak legyenek, de természetesen épül be az életükbe, hogy pontosak. Európától keletre a megbeszélte időhöz képest egy-másfél óra késés sem egészen szokatlan. Magyarországon igyekeznek pontosak lenni, de rohannak, hogy pontosak legyenek. Amerikában nem rohannak és mégis pontosak. A munka színvonala, a gyártmányok színvonala sokkal magasabb, mint nálunk. Elromlott a táskám számozója, egy hirdetésben láttam egy helyet, ahol ilyet javítanak. Beléptem egy elegáns üzletbe, ott hátrébb kalauzoltak, a pincébe vezető lépcsőhöz, ahonnan felhívták azt az öreg kínai bácsit, aki az elegáns üzlet alatt a pincében javítja a zárat, a maga kézműves szakkultúrájával, és belőle él ez a szép elegáns bolt. Az emberek nálunk sem rosszabbak, és a munka intenzitás sem tér el lényegesen, de az anyagok minősége annyira más, hogy ettől sokkal jobb az a produktum, ami ott kerül ki a kezük alól. A teljesítménynek elvárt szintje magasabb, mint Európában, ez a fő különbség. (T.K.)

Az amerikai átlagpolgár homo oeconomicus, aki tudja, hogy mibe mennyit kell és érdemes befektetnie ahhoz, hogy az megtérüljön neki. Hogy az a képességével a leginkább összhangban legyen. És ezt olyannyira megtanulja, hogy ami megtérüléssel biztat, abba nagy energiát tud és hajlandó befek-

tetni. Ami viszont nem, azt rögtön szelektálja, mellőzi. (I.Gy.)

Van, aki szerint náluk élesen szétválik az időhúztartás a munka és a semmittevés óráira; más viszont azt állapítja meg, hogy itt a pihenés is célirányosan megtervezett „munka”.

És az étkezések szintén szakmai programokra vannak felhasználva. Tehát együtt ebédelni valakivel, az egy ugyanolyan szakmai randevú, mint ha valakinek Magyarországon azt mondom, hogy jöjjön el délelőtt vagy délután hozzám. A szakma... jelentős része... az közös ebédeken zajlik, az egyetemen is. Tehát nemcsak üzletembereknek van közös ebédjük, hanem a tanári menzán, a kollégáknak, a kutatóknak. És az ebéd is ezzel telik el. Általában úgy telik el egy nap, hogy nappal tanítasz... ebédnél szakmai megbeszéléseket folytatsz vagy kutatsz és este elmész egy szemináriumra. Tehát nagyjából azt mondom, hogy az ügy... az full time, az egész nap megy. (P.T.)

Én azt mondanám nagyon cinikusan, hogy az amerikaiak nem szórakoznak; amikor szórakoznak, akkor is munkát végeznek. Azt a munkát végzik, hogy szórakoznak. Ugyanolyan lelkesen síelnek, mint amilyen lelkesen dolgoznak nyáron, ugyanazzal a lelkesedéssel. Na most a másik eleme ennek a történetnek az, hogy egy viszonylag nagy, ilyen formális társasági élet van. Elég sok energia megy rá. Én nagyon kevés olyanon vettem részt, amin véletlenszerűen beeső gyerekek lettek volna..., ahol alkalmoszerű társadalmi

Kultúrák találkozása kultúraváltás

rétegből származó emberek lettek volna. Ezek a partik... 10–15 család, egyetemi, akadémiai kapcsolatok, szakmai kapcsolatok meghosszabbítása, a partin is szakmai fecségés folyik... (P.T.)

(A fenti két állítás nincs feltétlen ellentmondásban egymással; egyrészt a különböző rétegeknél mást jelent és máshogy is szerveződik meg a szabadidő, másrészt a semmittevés, a teljes kikapcsolás is lehet „célirányosan megtervezett” regeneráció. A lényeg, hogy az élet minden szeletében pragmatizmus uralkodik.) Láthatóan kerülnek a *párhuzamosságokat*, és nem engedik, hogy a munkavégzés szempontjai keveredjenek az élet más mozzanataival.

De az, hogy egy munkahelyen kívüli sörözésnél munka-problémákról kezdjenek beszélni, az elképzelhetetlen. Ugyancsak nem szokás lelki problémákat megbeszélni. Még baráti viszonyokban sem. Azok az értelmi-ségi beszélgetések, amelyek Magyarországon olyan megszokottak, hogy kinek mi a viszonya a munkájához, mennyire elégedett a munkájával - azok ott nem témák. Az az ő dolga. A saját munkájához neki van viszonya. És azt nem beszéli meg mással. (F.H.)

Van, aki azt figyeli meg, hogy *a munkahelyeken kevésbé érvényesülnek a nemi szerepek*, mint Magyarországon (ezt a különbséget a szexuális zaklatás elleni új keletű kampány csak fokozta); de nincs helye a munkahelyen a szűkebb értelemben vett kultúra szempontjainak sem.

A szűkebb értelemben vett *kultúra* szinte minden interjúalany — és az elterjedt nemzetkarakterológiai sztereotípiák — szerint az európainál fejletlenebb és ki-

sebb jelentőségű;²⁷ a közízlés az európai normák alsó sávjaihoz hasonló. Sokan hiányolják a *színházi kultúrát* (láttuk, hogy ez már az Erdély–Magyarország viszonylatban is csökkenni látszott);²⁸ többen említik, hogy a média a látszólagos nagy választék ellenére is csak szűk körű kínálatot nyújt,

Hiába volt 30 csatorna, szenvedtünk hogy mit nézzünk, hogy milyen műsort próbáljunk választani. Szóval ez ugyanolyan mint a kétszáz féle gabonaféle... meg nincs rá szükség. Nincs szükség húsz féle lisztre. Szóval egyszerűen vallom, hogy nincs. Az nagyon jó, ha nem egy van. Mert lehet választani. De nem hiszem, hogy kell tíz. Szóval teljesen felesleges, mert ugyanaz, csak más a címkéje. És ez általában minden területen megmutatkozik, ez a túlkínálat. Bár azt hiszem már ők is úgy vannak, hogy egy márkát megszoknak, és akkor azt használják. Teljesen mindegy neki, hogy van ötven. (M.M.)

(bár azt is elismerik, hogy a legkényesebb igény is találhat magának valót a csatornák — főleg a fizetett „réteg”-csatornák — között).

²⁷ A kultúra európai (és ázsiai) kultuszát — a pragmatizmus és a modernizáció kifejeződéseként is — itt nagymértékben a technikák helyettesíti.

²⁸ Ezzel kapcsolatban érdekes különbség egyébként, hogy míg az Erdély–Magyarország összehasonlításban a színház és a templom mint a nemzeti nyelv és kultúra őrhelye tűnik fontosabbnak Erdélyben; addig az Amerikában jártak számára az ottani színház-, és kultúrahiány *Európával* szembeesítve kerül említésre: a színház ebben a szembeesítésben nem a nyelv és a nemzeti kultúra, hanem az európaiság letéteményese és szimbóluma.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Én ilyen mogyorós értelmiségi csatornákat néztem. Iszonyú, fantasztikus, szellemi élményeim voltak ott. De hát ott meg másról szól a történet. Szóval ott nincs hirdető, ott nincs semmi, ott csont keményen megint, hát... fizetek érte, tehát ezt kell kapnom, abszolút intellektuális műsorok vannak. A filmtől kezdve a politikai elemzéseken át, a mindenféle természettudományokig. (K.F.)

A tévé jellemzői közül sokan az európai mértéket — mind nyersességében, mind a befogadókra gyakorolt hatásban — meghaladó, és a politikai befolyásolásban vagy a reklámdömpingben egyaránt megnyilvánuló manipulációt emlegetik, valamint azokat a világgép-elemeket, amelyeket a műsorok — szintén az európaiat meghaladó mértékben — sugároznak: például az erőszak áradatát, vagy a nemi szerepeknek a valóságosnál szélsőségesebb polarizáltságát, a nagyon férfias férfiak és nagyon nőies nők modelljeit. (Megemlítik a különböző kisebbségek kicentizett, minden fogyasztói réteget megcélzó szerepeltetését, és azt is, hogy ezek bemutatása mennyire nem lépheti át a fogyasztói előítéletek határait.)²⁹

²⁹ Például: valamennyi etnikai kisebbség elvárja (és ezt az elvárást ki is elégítik), hogy pozitív hősök is képviseljék őket a médiában, ugyanakkor szinte elképzelhetetlen fehér-fekete vegyes-párok ilyen szerepeltetése.

Amikor azonban ezt a tényt, a médiának az előítéletekkel szembeni opportunizmusát hangsúlyozzuk, nem mehetünk el mellett a többek által megemlített másik tény mellett sem, hogy tudniillik az amerikai demokrácia milyen eszközöket mozgósít eszményei érvényesítésére — olykor az előítéletek ellenében is:

Az amerikai gondolkodás pragmatikus, nem filozofikus. Hát nem is filozofálnak az emberek, hanem azon tűnődnek, hogy melyek azok a gyakorlatok, technikák, amelyek a demokrácia működését lehető-

Az életformát a fizetés — és az ehhez kapcsolódó említett „kaszt”-hovatartozás — determinálja. Az emberek — ezt is különbségként regisztrálják a megfigyelők — *nem töltik olyan elfoglaltságokkal az időt, nem vásárolnak olyan javakat, amit jövedelmük alapján nem „engedhetnének meg” maguknak.*

Van egy fizetési kategória, ami évi fix összeget jelent. Ennek arányában költhet. Ennek arányában bérelhet házat. Vehet autót. Költhet a nyaralásra. Ez is borzongatóan hatott számomra, hogy valakinek az élete ennyire az anyagiak függvényében zajlik. Ugyanakkor mindez stabilitást is jelent. Például a gyerekek születése után másnap már bankbetétek nyitnak a számára és gyűlik a pénz, amiből aztán majd egy jó egyetemre tudják járatni. Tudja tehát az ember, hogy meddig nyújtózhat. Aminek a következtében az ambíciók is kötöttebbek. Minket pl. többször szemrehányás ért, hogy olyan dolgokat engedünk meg magunknak, amit a fizetésünk alapján nem engedhetnénk meg. Például utazásokban, vagy komolyzenei

vé teszik. Kitalálták, hogy keverjék össze a gyereket az iskolában. Feketét a fehérekkel, és a fehéret a feketékkel, megszervezték az ingázást és kirendelték a nemzeti gárdát, ami még mindig belefér a demokráciába, mert a demokráciában az emberek egyenlők. Ez pontosan az a fajta megoldás, amit az európai gondolkodás nem tűr el, amit durva beavatkozásnak érez. Az a tény, hogy ezek a társadalmi csoportok ennyire stabilan elkülönülnek egymástól, az még ilyen durva beavatkozásokat is elbír. Mert ezek a társadalmi határok olyan erősek, hogy az ilyen mesterséges beavatkozások senkinek az identitását nem vonják kétségbe. (T.K.)

Kultúrák találkozása kultúraváltás

koncertekre jártunk, vagy operába jártunk. Előírászerű stációk vannak. Hogy mit kell venni a feleségnek a házassági évfordulóra. Melyik házassági évfordulóra mit illik venni, vagy mit kell venni. Az első gyerek születésekor házat illik venni. A második gyerek születésekor uszodát építeni. Mekkora legyen a háza, milyen legyen a medencéje. Ezt kérdezik az embertől. Ez jellemzi az embert. (É.K.)

Arról megoszlik a megítélők véleménye, hogy jó-e vagy sem, de a fogadó kultúra egyik sajátosságának tartják tehát, hogy itt az ember általában „tudja, hol a helye”, és ezt többé-kevésbé el is fogadja. Itt megint csak az amerikai életforma egy dichotómiája tárul fel: a fokozott komfortérzés, biztonságtudat és a kinek-kinek adott létforma körülhatároltságának összefüggése. A „biztonságtudat” egyébként a lét általános kereteire vonatkozik, mert azt is szinte mindenki megemlíti, hogy ebben a kultúrában sokkal erősebb a körülmények kényszere arra, hogy az ember *nap mint nap, újra meg újra megküzdjön* helyzete fenntartásáért vagy jobbításáért, a „felszínen maradásért”, mint például Magyarországon.

Funkcionális hierarchia van. Csak addig van valaki pozícióban, amíg működőképes. Ha defekt van, akkor vagy maga elmegy, vagy kirúgják. Elvárt, hogy teljesítsen azon a poszton, és ha nem teljesít, akkor nem maradhat ott, és ezt ő is tudja.

A beszélgetés az inkább csevely. De munka közben nincs arra sem igazán idő. A titkárnőre sem kell ránézni a főnökének, hogy csinálja-e a munkát. Pötyögteti a gépet, ke-

zeli a telefont, írja a leveleket, a faxot. Állandó fégyelmezetség van, mert ha valaki nem teljesít, akkor kirúgják. De ki kell építeni azokat a képességeket, amivel ennek elment tud állni. Senki nem megy a sarokba szepegni, hogy mikor fogják kirúgni. Vagy teljesít és akkor nem rúgják ki, vagy ha kirúgják, akkor fel kell állni és nincs az, hogy el lehet menni sirdogálni egy csendes sarokba. A tudat szintjén nincs más alternatíva. Nincs végzet-tudat. A „Jézusom, mi lesz?” Mobil a társadalom, el lehet menni más környezetbe, nincs bennük, hogy azért teszek valamit, mert félek, hogy kirúgnak, az rossz visszacsatolás lenne. Az van, hogy sikerülni fog. (L.Zs.)

Ez egy sikerorientált világ. Amihez hozzátartozik a karrier-álom. Az amerikai álom erre épül. 120 éve, és ma is erre épül. Hogy ha valaki fontos ügyben rosszul szerepel, az szörnyűség. Ez a sikeren való gondolkodás, ez egy élet-halál stílust eredményez. Nem szabad megengedni a sikertelenséget. Ott ez uralkodik a hétköznapi élettől a karrierig bezárólag. Nem engedheti meg magának senki a kudarcot. Mert onnéptől nem lehet tudni, hogy hol van a megállás a zuhanásban. Ez be van építve a szellemiségbe. A kompetitívitas, a versenyszellem nagyon erős. De ezeket nem lehet megmondani nyilvánosan. A fizetésekkel ugyanez a helyzet. Mindennek tétje van. Mindennek egyik oldala a siker, az ellenpólus a bukás. És a kettő között nincs létra. Vagy siker vagy bukás. Ez egy állandó vívóállást kíván. Hozzá vannak

szokva. Egymás között is ez van. A tömegkultúrából is ez árad. Annak van igaza, aki jobbat mondott, jobban odaütött. A sikertelenséget nem szabad mutatni Ezt nem mindenki tudja. Ehhez az is hozzátartozik, hogy kutatják ezt a sikert, ezt az imaget.

*De a társadalom elképzelhetetlen enélkül az életre-halálra menő harcképesség nélkül.
(M.A.)*

Az nyilvánvaló, hogy ha nem hozol presztízst, akkor nem kapsz presztízst. Ez aktív folyamat és ezt úgy fogalmaznám, hogy minden személyi szinten zajlik, individuálisan, és nincsen a rendszernek memóriája. Tehát hogy nap mint nap meg kell küzdened a pozícióért, kulcshelyzetekben mindig újra kell bizonyítanod, hogy te vagy a legjobb. Attól, hogy te tegnap voltál osztályelső, attól nem biztos, hogy ma is jó vagy. Mindig van a rendszernek egy memóriája, de az amerikai rendszer kollektív memóriája sokkal rövidebb, mint az európaié. Tehát itt nem érezheted soha biztonságban magad a babéraidon. És mindig megéri, hogy ismét bizonyíts, mert abból valami jó jön ki, hogy igenis, ma is te vagy a legjobb formában, szóval nagyon fontos, hogy formában legyél.

Bizonyára számos embernek ez a teljesítménykényszer nyomasztó, ijesztő, de azok lerakódnak a rendszer különböző szintjein, az NB 3-ban, 4-ben, 5-ben, 2-ben, tehát aki végül az NB 1-be kerül vissza, az nem elég, hogy nagyon jó edzője volt, mielőtt az egészbe beszállt volna, hanem azon is múlik,

hogy végig tudott ezen szaladni, és ily módon van megfelelő gyakorlata. (P.T.)

(Az általános keretek tehát jóval kevesebb stresszt okoznak, az önérvényesítés viszont jóval többet - ez is az individualizáltabb kultúrák jellemzője.)

Az élet mikromozzanatai nemcsak jól szervezettek, de igen aprólékos, pontos a *tájékoztatás* is, ám ez nem feltétlenül jár olyan elkényelmesedéssel, amelynek következtében az ember e tájékoztatás hiányában elveszítettnek érzi magát: az önállóságra nevelésnek következménye az is, hogy az átlagpolgár eléggé jó tájékozódóképességet fejleszt ki magában. [Ez persze csak arra vonatkozik, amire a tájékozódás igénye kiterjed. Sok megfigyelő panaszolja fel azt a közismert tényt, hogy az amerikaiak számára a világ = Amerika, és az erősen specializálódott emberek tudása, ismeretanyaga szakterületükön kívül meglehetősen szűkös. A műveltség becse, mint erről már esett szó, korántsem olyan nagy, mint Európában. Míg ott a „kulturált értelmiségi” és a „pénzcsináló” általában egymástól különváló, kétféle embertípust testesít meg, (s az utóbbi megítéléséből nem hiányzik a pejoráció sem); Amerikában a pénzcsinálást képességnek, tehetségnek ismerik el (sőt, e képesség nélkül az egyéb képességeket sem méltányolják.)]

Az elit kultúra azonos és össze van fonódva a drágasággal. 30–40 dolláros a legolcsóbb koncertjegy. Az én komolyzene-szeretetem pl. komoly kognitív disszonanciát eredményez, mert az alsó-középosztálybeli helyzetem nem tenné lehetővé azoknak a kulturális mintáknak a követését, amelyeket én itt, Magyarországon megszoktam. Ott kint ez csak az elit számára adatott meg. Az egy disszonáns benyomást eredményez Kelet-Európá-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

ról, hogy egyfelől ott van az anyagi szükség, másfelől pedig a kulturális szint, a kulturális szokások jóval magasabbak. Vitát akartunk csinálni, filmklubot. És tulajdonképpen csak a külföldieknek tudtuk megszervezni. Az amerikaiak leválasztják erről magukat. (J.B.)

Kölcsönkértem a banktól 100 ezer forintot, és hogy én mit csinálok vele, ha visszaadom időben a pénzt akkor az teljesen az én bizniszem. Neki csak az kell, hogy időben visszaadjam a megfelelő százalékkal. De hogy én közben hogy forgattam, hogy fagyaltgyárat nyitottam vagy autókereskedést nyitottam az neki teljesen mindegy. Neki, mondom, csak az a lényeges, hogy mindegy, hogy mit csinálsz, mondjuk a bolha- vagy az úrszociológiába dolgozol, a lényeg az, hogy a bolha szociológiában te jó legyél. Te írjad a fő cikket a Bolha-szociológiai Revűbe. És te tartsd az előadást a bolha-szociológiai kongresszuson. (P.T.)

Nem használható az az értelmiség fogalom, ami nálunk, mert az nem értelmiségi még, akinek van diplomája... és használja az agyát. Az még attól nem értelmiségi. Az üzletember. Vagy műszaki, vagy valami. Nagy részük nem értelmiségi, mert az értelmiségi életformából nem találtam meg jóformán semmit... tehát a filmek, könyvek stb... ezek hülyeségek. Az, hogy szereti a jó borokat az ember, meg ha elmegy külföldre, megnéz egy kolostort. (Á.T.)

Ellentmondóak a megfigyelések a fogadó kultúrának a javakkal kapcsolatos uralkodó szemléletét illetően. A kibocsátó társadaloménál magasabb fokú jólét szembe-tűnő. De van aki úgy ítéli meg, hogy a hatalmas választék a javak *pazarló* fogyasztását hozza magával, mások meg éppen azon lepődnek meg, — s utalnak például az említett garázs-kiárusításokra, a tárgyak újrahasznosítására — hogy az amerikaiak mennyire törődnek azzal, hogy ami lehet, ne menjen veszendőbe. Valószínűleg ebben az esetben is arról van szó, hogy *más* javakkal takarékoskodnak és másokat hajítanak el, mint Kelet-Európában. A *vásárlás* ebben a fogyasztói kultúrában egyértelműen kaland, program, és mindenképpen olyan élethelyzet, amelyben — a pénz mindenek feletti érték voltából következően — bárki „úrnak érezheti magát”, és úgy is bánnak vele.

Éjjel 2 órakor is vásárolnak, az üzlet nagysága, tisztasága, rendje meglepő. A pénztáros köszön. Segíthetek? — kérdezi. A végén elbúcsúzik. A pénztáros méri, csomagolja be, amit vásároltunk. Az ember vehet akár egy szem almát, két fürt szőlőt, megkérdezik tőle, hogy mibe csomagolják. Ellenőrizni lehet, hogy mit vett és mennyiért. Szombaton, vasárnap is, éjjel is nyitva vannak az üzletek. Ott az a cél, hogy üzletet csináljanak. (M.P.)

A vásárlásnál azt érzi az ember, hogy ő lehet az úr, neki pariroznak, az ő vágyait keresik, halál udvarias a kiszolgálás. Mindent a vevőért. A cserénél kicserélik, és ha a vevő drágábbat vesz helyette, akkor még ráadásul jól is jár. A reklamációnál is abszolút nyugodt a boltos, nem kiabál, nem veszekszik,

Kultúrák találkozása kultúraváltás

ha nem tud segíteni, nyugodtan ismételd, hogy sajnós, ezen nem tud segíteni. A játékoltban mindent meg lehet fogni, kipróbálni, a hófehér plüss maci ki van téve. Végighúzogadják az áruházon, nem szólnak rá a gyerekekre. De ha szólnának is, a vevőknek állna feljebb, hogy képzelik ezt? (E.K.)

A gyerekek szabadságához tartozik, hogy a játékoltban mindent le lehet venni, mindent ki lehet próbálni. Ami nagyon szép, de hát ott szanaszét van dobálva minden az ég adta világon. Rendetlenek. Kiraknak mindent. Szóval egy csomó minden kárba vész, mert ugye azt nem lehet eladni. Mint egy csatatér. Szóval minden kiszedve a dobozokból. A Barbie-k... a drága játékok... jó, az egyik oldalon jó, mert a gyerek hozzányúlhat. Ott nem kell a gyerekeknek azt mondanom, hogy mondjuk... a mieink nem vették elő, mert hozzászoktak ehhez... hogy ne nyúljanak hozzá. (Cs.M.)

Az anyagi egyenlőtlenségek és a szociális háló hiányának kompenzálására elterjedtek a karitatív akciók. Általános a fogyatékosokról való gondoskodás.

Nagyon szimpatikus volt viszont ahogy a fogyatékosokkal bánnak. Ők is ugyanolyan emberek mint mi, csak valamiben mások, ezt hangsúlyozzák. Nem kevesebbek, hanem mások. Az iskolában a gyerekek is természetesen bánnak velük. Öntudatosak a fogyatékosok is. Rámpák vannak építve, külön WC nekik. Az első áldozásnál pl. tolókosiban érkezik, túll-csodába öltöztetve, szinte elrepül a ruha, a hófehér csipkeruha, a gyerek

pedig ül a tolókcocsiban. Vagy a mongoloid idióta gyerekről láttunk egy rajzfilmet, ami bemutatta, hogy megszületik a helyes kisbaba, és észreveszik, hogy valami más benne. Vizsgálgatják és kiderül, hogy mongoloid. A szülők szomorúak, de tudomásul kell venni, hogy ő más, neki így kell örülni, őt így kell elfogadni. A cégeknél is munkát kapnak a fogyatékosok. Valószínűleg adókedvezményrel jár, ha egy cég fogyatékosot foglalkoztat. Fél napos intézetek vannak a fogyatékosok számára. Délelőtt ott vannak, délután otthon. Így a család számára is elviselhetővé teszi a terheket, és nem kell teljesen lemondani a gyerekről sem. Nem kell végérvényesen intézetbe adni. (E.K.)

A Kelet-Európából jöttek nézőpontjából a karitatívitás is érdekesen elegyedik azonban a pragmatizmussal: a leggyakoribb forma a nemes célokra való árusítás: az áruviszony sokkal természetesebb ebben a kultúrában, mint a paternalista adakozás.³⁰

Vannak egyébként, akik e kultúrát *konfrontálódó*, mások erősen *kooperatív* kultúrának nevezik. Itt a kétféle megfigyelés nyilván más területek illetve más alkalmak³¹ jellegzetességeire vonatkozik, ellentmondásuk nem feltétlenül jelenti azt, hogy az egyik álláspont torzí-

³⁰ A megfigyelők általánosnak mondják a *segítőkészséget*, amelyet ugyanakkor mindig *távolságtartónak* is érznek.

³¹ Az iskolai munkában — figyelik meg — például nem szokásos a gyerekek között az együttműködés: kemény önérvényesítő teljesítményverseny folyik közöttük. Ugyanakkor például a labdajátékokban — ahol a pragmatikus cél a csapat önérvényesítése — igen nagy szerepet tulajdonítanak a csapatszellem kialakításának.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

több volt a másikkal.³² Egyes interjúalanyainknak feltűnik, hogy ebben az erősen individualizált társadalomban milyen ádáz, az Európáinál sokkal élesebb konfliktusok zajlanak például a nemek közötti viszonyban.

Az, hogy mennyire uralkodik a nemek között ez a harc, és a konfrontációs modell, azt leginkább azzal tudnám jellemezni, hogy az egyik ismerősöm egy olasz fiú, együtt járt egy amerikai lánnyal, együtt is éltek. Egyszer csak a lány váratlanul bejelentette, hogy vége. Mindennek. A fiú próbálta megnyugtatni, közelíteni hozzá, megsímogatni. A lány üvöltött, üvöltözni kezdett, hogy erőszak, nemi erőszak, és kirohant az utcára. Európában a nemek közti konfliktus tárgyalásos módon újra és újra rendezhető. Ez az európai modell. Ezzel szemben az amerikai modellt a nemek harca jellemzi, amiben választóvonalak vannak. Eddig együtt voltunk, ettől a pillanattól idegenek vagyunk egymásnak. Tulajdonképpen a feminizmussal szemben egy hím sovinizmus áll. (J.B.)

Egy keleti parti egyetemen jelentkezett valamilyen nő munkára. Fölvették, nem vették föl, nem is tudom. Évek teltek el. Talán fölvették. És lett valami konfliktusa, x év után, valamilyen kollégával, valamilyen vezetővel, aki éppen férfi volt. És aztán valamilyen

³² Hasonló ellentmondás jelenik meg egyfelől a már említett, általánosan jó kommunikáció-készség megfigyelésében, másfelől azok véleményében, akik az átlagamerikait kommunikációképtelennek ítélik. Az első állítás nyilván a felszíni kontaktusteremtésre vonatkozik, az utóbbi pedig a lelki tartalmak közlésére, amit a kultúra parancsa szerint az egyénnek magának kell megoldania.

módon előkerültek olyan levelek, amiket ez a hapsi írt egy másik kollégának x évvel ezelőtt, amikor a nőt felvették... és az egyik hapsi a másiknak azt írta, hogy mit tudom én... felveszik azt a nőt, tudod, akit ... akinek olyan jó mellei vannak. És ebből az illető hölgy valami akkora egyetemre szóló botrányt csinált öt év után, hogy őbenne nem az intellektust nézték. A pofát nyilvánosan meghurcolták, majdnem a karrierjébe került. (P.T.)

Mások azokat a kifinomult *kompromisszumkötési taktikákat* dicsérik, amelyek a társadalom tagjaiba mélyen beivódott pragmatizmusnak köszönhetőek. Megfigyelik például, hogy ebben a sok tekintetben célratörően gyors életritmusú világban az Európában megszokottnál *lassabb* tárgyalási ceremóniákkal találkozhat az ember, amelyek felvezető szakaszának éppen a lehetséges kompromisszumok kialakítása a célja.

Emberi kapcsolatok. A témákat körülményesebben kezelik, én belevágtam rögtön a dolgok közepébe, akkor ők rendszerint visszakoztak, hogy előbb megkérdezik, hogy hogyan is vagyok, a bemelegítés hozzátartozik a beszélgetéshez, és csak a beszélgetés végén, akár említésszerűen térnek rá arra, ami a beszélgetés fő témája lenne. Egy európai ügy érzi, hogy elvesztegetett egy órát, mert mindenről volt szó, csak éppen arról nem, amiről beszélni szeretett volna, az amerikai viszont úgy, hogy ez a módja a lobbizásnak. Magyarországon úgy képzelik a lobbizást, hogy az nem a hivatali szobában, hanem az előszobában történő kijárása a dolgoknak.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Amerikában a lobbizás viszont ezt a laza és kötetlen beszélgetést jelenti, amibe bele vannak szőve a fontos dolgok, és így kitesztelve, hogy a másik hajlandó-e az együttműködésre. (T.K.)

Sokan beszélnek az amerikaiak udvariasságáról, más tekintetben (alá-, fölérendelt viszonyokban) viszont a Kelet-Európában megszokott formális udvariasság hiánya tűnik fel. A beszédmód nyiltabb, kevésbé célzó, utaló jellegű, mint Európában, illetve a közösségibb kultúrákban.

Az amerikaiaknál a társalgási viselkedés nem annyira kifinomult, nincs annyi utalás, mint ami nálunk megszokott. Másfajta mintákat követnek, az individualizmusra, az egyéni szabadságra, bátorságra, függetlenségre építve. A társalgás egyszerűbb, simább, ha mond valamit, azért mondja, mert azt akarta elmondani, nem célozgatós a társalgás. Kevésbé metakommunikálnak. A testi nyelv nincs annyira benne az angolszász kultúrában, nyíltak, egyenesek, bátrak és durvák. Ezt a benyomást keltik az európai-ban. (T.K.)

Ugyanakkor elég naivak hozzánk képest. És ezt a csavaros európai gondolkodást, ami ránk is jellemző és a franciákra, meg a németekre, azt nem, szóval... szóval mi célzásokkal szoktunk operálni sokszor. Meg egy mondattal sokszor háromféle dolgot fejezünk ki, és ez mindig attól függ, hogy ki van jelen. Tehát egy mondatot mondok 3 embernek és mind a három mást ért rajta. Itt ilyen nincs. (Á.T.)

A vitákban — mondják egyes interjúalanyaink — az amerikaiak kevésbé udvariaskodnak, de kevésbé is vesznek össze. Mivel a kapcsolatok alakítását nagymértékben a pragmatizmus irányítja, ezeket jelentősen áthatja az *érdek*.

És tulajdonképpen nem tudtam mire vélni, hogy találkozol olyan emberrel, akivel jóban vagy, köszön és megy tovább. Tehát nincs ilyen előre meg nem beszélt cseverészség. ha nem mindenki megy a dolga után. És ezt egy európai ember nehezen fogja föl, hogy esetleg még köszönni se köszön neki... Sok magyar kollégám volt, aki ezt sértésnek vette. Hogy milyen nagyképűek ezek az amerikaiak. Még köszönni se köszönnek. Pedig szerintem nem erről volt szó. Hanem a kultúránkban abszolút benne van a racionalitás... az idő felhasználása, ha neki dolga van, akkor keresztül néz rajtad és megy... Ha te megbeszéled vele, hogy találkozol ... akkor viszont abszolút kedves és barátságos. A barátságok is a célszerűségnek a szempontjait követik, a racionális szempontok... nagyon erősek.. (M.M.)

A Kelet-Európából jöttek furcsa, hogy a szomszédok szinte automatikusan barátok, ugyanakkor a barátságok nagy részének általában egy csapásra vége szakad, (mások lépnek a helyébe), ha valaki elköltözik, új élethelyzetbe kerül.

Nem biztos, hogy a barátság megmarad az egyik fél felemelkedése esetén. Ez hasonló ahhoz, ami az átköltözéskor működik. Alkalmazkodni kell az új világhoz, új kapcsolatok kellene. Számomra ez a váltás nagyon

Kultúrák találkozása kultúraváltás

furcsának tűnik. Ott viszont ez a természetes. Annak is, akitől elpártolnak, és annak is ez a természetes, aki elpártol a korábbi barátaitól. Nem is értik meg, hogy valaki miről panaszkodik. Az természetes, hogy neki ott kell gyökeret verni, az új helyen. Azt, hogy 3 év alatt valaki 6–7 lépcsővel feljebb megy, Európában rossz néven veszik, mert hogy a szociális mező mit szól a gyors emelkedéshez. Amerikában ez nincs. Ott a hatékonyság számít. (M.A.)

A magyar megfigyelők egyöntetűen felszínesnek ítélik az amerikai kapcsolatokat,³³ üresnek a beszélgetéseket,

Érdekes, hogy az emberi kapcsolataik azok nagyon szélesek, de döbbenetesen felszínesek. Szóval ott, ha egy baráti társaság összejön, a beszélgetéseknek majdnem mindig ugyanaz a témája. Ilyen primer, személyes élmények. Úgy, hogy én nagyon jó társaságba jártam ott. De 4–5 alkalom után teljesen meguntam és próbáltam menekülni onnan. Tehát a jó étel, a jó ital, és a jó környezet

³³ Ami a nemek közötti kapcsolatokat illeti, többeknek feltűnik, hogy az előrehaladott individualizáció ezeket tovább lélekteleltette; az emancipációs mozgalmak sértőnek minősítették és visszaszorították az udvarlási formákat, a formalizált minták pedig mindinkább kiszorították a valós érzelmeket. (Valaki úgy fogalmaz, hogy „shol nem mondják ennyiszor egymásnak a párok tagjai, hogy 'szeretlek', és shol nem jelent ez ennyire keveset. Semmit.”)

Hogy valaki azt mondja a másiknak, hogy szeretlek, az semmit nem jelent. Az nem azt jelenti, hogy szeretlek. Egy frászt. Az minden mást jelent. Szóval jó kedvem van, ma jó napom van. Mit tudom én. (K.F.)

ellenére is megpróbáltam távolmaradni egy-egy ilyen összejövetelről. (Á.T.)

tébolyítónak a „keep smilingot”, az állandósult álarccá vált mosolyt, formalizáltak és lélektelennek az ünnepeket; de az individualizálódás lelkes hívei között akad olyan is, aki például pozitívnak, célszerűnek tekinti az amerikai kapcsolódás és társalgás általa is kiemelt felszínességét, „mert így több emberrel lehet kommunikálni, kapcsolatba kerülni”.

Érdekes megfigyelni, hogy itt is a célszerűség a fontos. Ha elmész egy magyar társaságba, ott ennek nincsen technikája, hogy összegyűlik 12–20 ember... magyar társaságban az esetek valószínűsége alapján te úgy fogsz elmenni, hogy ott 15–20 emberből a te általad korábban ismert barátokon kívül még zömében szót sem váltasz... és ez engem pl. nagyon zavar. Mert szeretném tudni, hogy ki ül ott a másik fotelban, akit még életemben nem láttam, és csak annyi közünk van egymáshoz, hogy az ő barátja az én barátom is. De nincs technika arra, hogy oda menjek és ilyen felszínes beszélgetést provokáljak vele. Az amerikai parti rendszernek ez a csodálatos előnye, hogy tulajdonképpen mint egy információ csere... úgy funkcionál, és mindenki... nem mész úgy haza, hogy ne tudnád meg, hogy ott ki kicsoda. És akkor aki neked fontos vagy érdekel, azal tudsz kontaktálni. Tehát megvan a technika arra, hogy kapcsolatot teremts az emberekkel (M.M.)

Nyilván létjogosultságuk van azoknak a véleményeknek is, amelyek az individualizáció árnyoldalait

Kultúrák találkozása kultúraváltás

emelik ki, a közösségi társadalom érzelmi, mentálhigiénés mechanizmusainak soradását, az egyén lelki magára maradását, amelynek következményeként az amerikai kultúrát többek — a viselkedés kifelé mutatott magabiztosságának felszíne alatt — frusztrált,³⁴ elfojtásokkal teli kultúráként jellemzik.³⁵

³⁴ Van, aki a frusztráció azon összetevőjét emeli ki, amit az újabb amerikai férfigenerációkban a női emancipáció okozta átrendeződés eredményezett, a mai amerikai átlagférfit a tömegkommunikáció-teremtette hősökkel teljesen ellentétes, magabizonytalan, szorongó és kevésbé férfias jelenséggé téve; mások a laissez faire-ben nevelt „Spock”-generációkat ért sokkot látják tömeges frusztráció-forrásnak. Az mindenesetre a pragmatizmus és individualizáció árnyoldalának tűnik, hogy az amerikai átlagpolgár számára — idézhetjük megint egy interjúalanyunkat — természetesebb lelki problémáinak pszichoanalízisben való kezeltetése, mintsem hogy azokat érzelemmel áthatott kapcsolataik tartanak egyensúlyban.

A női emancipáció az rendkívül erős, a nő, mint önállóan konstruált világ. A világ női középponttal. Külön szakokat indítanak, Women Studies, amiben minden meg van írva, női szemszögből. Az egész művelődéstörténet a nő ügy szempontjából meg van írva. Ez a mindennapi viselkedésben is érződik. Nincs európai értelemben vett udvarlás. Mások a nemi viszonyok. Nagyon erősek a női és férfi homoszexuális mozgalmak. A női vonatkoztatás nagyon erős. Két oldalról is. A feminizmus és a lesbikus mozgalom oldaláról is. E fejlemények következtében a férfiak erősen destabilizálódtak. Szorongóak lettek. A nők pedig állandóan arra figyelnek, hogy milyen módon vannak kizsákmányolva. E fejlemények következtében a hagyományos identitások elbizonytalanodnak. Sodródnak a szélek felé, de ugyanakkor a hagyományos kategóriák is elfogadhatatlannak. Beleölik az életüket a pillanatba. Férfinak és nőnek lenni európai értelemben lehetetlen. (Gy. Cs.)

Szorongóak a férfiak. Rettenetesen félősek. Borzasztóan hezitálóak, és szerintem teljesen meg vannak nyomorodva, ettől a fantasztikus női egyenjogúságtól. Ami betört mint

Hát a konfliktus feloldó képességük nulla. A konfliktusokat a TV-ből tanulják. Már azt, hogy a dolgokat hogyan kell kezelni. Hogy miért nulla a konfliktuskezelő képességük, arra megint irányadó... az angol-szász és az angol kultúra maga... az egy individuális megoldást diktál. Tehát ha konfliktusod van és összeütközésbe kerülsz valakivel, akkor elsőnek neked magadnak kell belül megoldani ezt a problémát. És mindenképpen kerülj el minden személyes viszonyt, és indulati áttételt, tehát kerüld el, hogy a konfliktusnak kinyilvánított jelei legyenek. Na most én úgy gondolom, hogy ez azért van, mert

süvítő szélvész Amerikába. Kihúztuk a lábuk alól a sámlit, és Innentől kezdve... tényleg, mi az istent csináljanak.. mert ugye itt vannak ezek a fránya nők, és ezek most itt ordítanak hétszámra, hogy ők dolgoznak, meg a karrier, meg a... nem tudom mi, a férfiak teljesen tanácstalanul állnak. Ugye mert száz év alatt jól begyakorolták azt a szerepet, hogy ők keresik a dupla pénzt, a feleség otthon mosolyog csöndben. Neveli a gyerekeket. Támogatja a férje karrierjét, és valahányszor kudarc éri a férjét, akkor ő megbeszéli vele, hogy nem ő volt oka a kudarcnak, hanem a többiek. Na ez volt a feleség... most ugye... először is... nincs feleség. Nem házasodnak. Abbahagyták a házasodást. mert iszonyúan félnek tőle. (K.F.)

³⁵ A pontosság kedvéért itt is hangsúlyozni kell, hogy mindez a lelki tartalmakra, az „individuálpaszichológiára” vonatkozik. Akik azt emelik ki, hogy az amerikaiak számos esetben kisebb felelősségtudattal és ennek következtében kevesebb lelki-furdalással viszonynak a világ dolgaihoz, mint a közösségibb beágyazottságú európaiak, valószínűleg inkább a köz ügyeihez való viszonyra gondolnak. Arra, hogy a másokkal közös dolgok, mivel ezekben kevésbé involvált, az átlagos amerikai talán nem érintik annyira. Lelki magárahagyottsága következtében individuális pszichés terhei viszont nagyobbak lehetnek.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

tehetetlenül állnak egy csomó olyan helyzet előtt, ami bekövetkezik az életükben. (K.F.)

Interjúalanyaink számos különbséget észleltek, számos jelenséget értékelték, s mint a fentiekből kiderül, ugyanabból a jelenségből is több tendencia tárható fel. (Amikor például arról beszélnek, hogy az egyetemen a diákok is értéklik a tanárokat, ez egyszerre utal a megfigyelt kultúrában (a kibocsátó kultúrához képest) más-ként működő hierarchikus viszonyokra; a mindenütt, s így a tanárok között is érvényesülő verseny egy megnyilvánulási formájára; a teljesítménykényszer, az állandó megmérettetés fontosságára ebben a társadalomban; a diákoktól kért véleménynek az individuum-tudat megerősítésében játszott szerepére és így tovább.

Ha összevetjük az Erdélyből Magyarországra kerültek tapasztalatait az Amerikában jártakéval, akkor pedig végül is az is megállapítható, hogy miközben sok sajátosság egyszerűen az adott társadalmak egyedi jellemzője, létezik az *individualizációnak és a pragmatizmusra épült modernizációnak egy olyan fokozat-sora is, amelynek állomásait megfigyelve bizonyos tendenciák egyre hangsúlyozottabb kiteljesedése figyelhető meg. Az individualizáció és modernizáció előrehaladásával, interjúalanyaink véleményei alapján úgy tűnik nemcsak a jólét, a fogyasztás növekedése, az időkihasználás ésszerűsítése, a specializáció jár együtt, (mert persze ezek is együtt járnak), hanem a társadalmi szélsőségek közötti szakadék növekedése, a szűkebb értelemben vett kultúra jelentőségének fokozatos csökkenése, bizonyos kommunikációs készségek javulása, másfelől az emberi kapcsolatok tartalmi kiüresedése is; a gyermeknevelésben mindinkább nő a szabadság, a társadalmi hierarchiák nyomása egyre jobban csökken, ugyanakkor a kaszthatárok egyre meszesebbé válnak; javul a társadalmi cso-*

portok közötti kompromisszumképesség, viszont egyre növekszenek az individuális lelki terhek. Vannak olyan mozzanatok, amelyek az individualizáció első lépcsőfokain kapnak különös fontosságot (az urbanizáció, a hierarchikus viszonyok „közösségi”, azaz függőségi kényszereinek megszűnése, csökkenése, a „jogállamiság” intézményeinek fokozatos megjelenése stb.); mások inkább a „kiteljesedő” fázisban kerülnek előtérbe (például a kompromisszumkötés finom tárgyalási technikáinak kialakulása, a nemek közti viszony teljes individualizálódása-kiüresedése, az áruviszonyok behatolása az életnek a közvetlen piaccgazdaságtól távolabbi szféráiba is,³⁶ stb.)

³⁶ Érdekes, hogy a legfeltűnőbb különbségeket interjúalanyaink a társadalmi szerkezetben, az egyén létfenntartási küzdelemkényszerében, a szűkebb értelemben vett kultúra szerepének csökkenésében és főként az emberi kapcsolatok és a mentalitás sajátoságaiban érzékelik: ezek tűnnek tehát a (tovább) individualizálódás legfőbb területeinek.

7. EREDMÉNYEK IV.
APPARÁTUS—VÁLLALKOZÁS

Harmadik csoportunk több tekintetben eltért az első kettőtől. Először is ezt semmiféle országhatár-átlépés nem előzte meg: a helyzetükben beállt változás *nem nemzeti kultúrák*, különböző társadalmak eltérésén alapul, hanem egy társadalom belső átalakulásán. Másodszor: amennyiben itt is kultúraváltásról van szó, ezt nem korábbi *társadalmukból kiszakadva*, hanem azzal együtt élik meg a kultúraváltók. Az amerikai csoporttól abban is különbözik ez a minta, hogy mint az erdélyiek többsége, ők is *végleges váltásba* kezdtek (ha mindkét mintában vannak is olyanok, akik fenntartják maguknak a visszaút lehetőségét); s hogy a kultúraváltást ők is anyanyelvi közegben élik meg, nem nehezíti azt a fogadó kultúra nyelvi idegensége. Az erdélyi csoporttól viszont határozottan különböznek abban, — és ennek a továbbiakban igen nagy jelentősége lesz —, hogy *az individualizáltabb kultúrába nem egy közösségi társadalomból, hanem egy bürokratikus szervezetből lépnek át*. Ami a különböző pártállami apparátusok tagjaiból vállalkozóvá váltak csoportját mégis alkalmas kontroll-csoporttá avathatja, az az, hogy itt is egyfajta individualizációs és modernizációs trend megy végbe, s éppen mert nem keverednek bele a változás mozzanataiba például az országok eltéréseiből fakadó különbségek, meg lehet vizsgálni, hogy *mik azok a tendenciák, amelyek közösek mindhárom esetben, (s talán általában is) az individualizáció és modernizáció törvényszerű velejáróinak tekinthetők*.

A vizsgált csoport tagjai huzamosabb időt töltöttek az egymással összefonódott *KISZ-, párt-, tanácsi és állami apparátusok* különböző posztjain, majd valami-

lyen módon átkerültek a *vállalkozói szférába* (tulajdonosként, vagy vezető beosztású menedzserként.) Ha úgy tetszik, szocialista bürokratából kapitalistává váltak.

Az apparátusba kerülés másként zajlott, mást jelentett, és másfajta kultúrájú csoportokat juttatott a hatalom közelébe az államszocializmus különböző évtizedeiben. Ezek aztán — változó arányokban — egymás mellett éltek e szervezetekben egészen a rendszerváltásig. A legöregebbek még az *illegális mozgalomban* kerültek a pártba, s némileg magukhoz hasonították a negyvenes-, ötvenes évek kádereit is. Ennél a típusnál a sztálinista reflexek domináltak, a párt harcoló hadseregként való felfogása³⁷ és a szervezet fetiszizálása, az ideológia szerepének előtérbe helyezése, a magánélet alávetése a közéletnek, küldetéstudat és szolgálat, nagyon erős egalitarianizmus és szolidaritás-gondolat. (A tényleges szolidaritást azonban mindig alávetették a párt fentről-diktált irányvonalához való igazodásnak: az egyénnek ebben a felfogásban csak a rá ruházott hatalom függvényében lehetett döntési, véleményalkotási kompetenciája.) A *hatvanas években* olyan hivatásos politikusok, bürokraták, technokraták jelentek meg az apparátusokban, akik a korábnál nagyobb súlyt helyeztek az államigazgatási illetve „politikai” szakértelemre. A *hetvenes években* az apparátusba kerültek túlnyomórészt már értelmiséginek tekintették magukat, kiválasztásuknál már képzettségi szempontok, a végzettség is szerepet játszott (ez öntudatot is adott nekik az

³⁷ Igen jól illusztrálja ezt az állandósított osztályharc felfogást, (s annak bürokratikus gyakorlati megoldásait) egyik interjúalanyunk elbeszélése a nyolcvanas (!) évekből, amikor is az egyik vezető beosztású káder, miután egy gyűlés közönségét úgy szervezték meg, hogy onnan kiszorították az ott fellépni kívánó ellenzékeiket, illetve lehetetlenné tették felszólalásukat, lelkendezve állapította meg, hogy „győzelmet arattunk”.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

idősebb „kövületekkel” szemben); s miközben alkalmazkodtak a bürokratikus elvárásokhoz, többnyire céljuknak tekintették egy élhetőbb, (kellemesebb és racionálisabb) szocializmus kialakítását.

A második MSZMP-ben, az 56 utáni második MSZMP-ben a hatvanas évek közepétől kezdve egy igen jelentős, most mindegy hogy minek nevezzük, reformista, szocialista, szociáldemokrata, a korábbi ortodox marxista-leninista felfogáshoz képest egy lezserebb, egy világra jobban kitekintő, így mondjuk most, hogy szociáldemokrata felfogás jelent meg... (J.A.)

A nyolcvanas években, a bomlási időszakban került be az utolsó alcsoport, nekik már a szétesés, a hierarchiák lebomlása volt az alapélményük.

85 és 89 között tulajdonképpen csak bejártam a budapesti PB-re a fizetésemért, némi nagyképűséggel ezt lehetne mondani. Mert akkor komoly feladatokat már nem bíztak rám. Mert már valóban szétesőben volt a dolog. És az okozott lelkiismeret-furdalást, hogy én ide bejárok, és végül is nem csinállok azért semmit. (A.K.)

Ugyanakkor a nyolcvanas években bizonyos pontokon egyre inkább elmosódtak a határok egyfelől az apparátusok, másfelől a vezetők körül kiépült klientúra és „szakértők” között.

Én nem húzok ekkora cezúrát, az, hogy valaki benn volt egy apparátusban vagy csak szabadgondolkodó volt, ettől még nem úgy álltak egymással szemben, vagy ültek egymással szemben. (J.A.)

Baromi egyenletes pálya volt, mert azt az egész rövid időszakot leszámítva, amit közvetlenül az egyetem elvégzése után ifjú gyakornokként, közgazdászként a Tervhivatalban töltöttem, azt az időszakot leszámítva, gyakorlatilag végig az apparátusban dolgoztam, folyamatosan. (Ü.J.)

Nagy különbség volt az apparátus értelmiségi és nem értelmiségi rekrutációjú része között. A másik fő különbség a generációs tagolt különbség volt. Az akkori KISZ-be fiataloként bekerült emberek már nem a pártapparátus logikája szerint gondolkodtak. Képesek voltak toleranciára, a létezőhöz való viszonyulást toleránsabban művelték. Ezért a KISZ és a pártapparátus között jelentős különbség volt már a hetvenes években. És ez a különbség, ez egyúttal generációs különbséget is jelentett. A másik főbb distancia azok között volt, akik az értelmiségi, diák területekkel foglalkoztak, és azok között, akik más területekkel, ifjómunkásokkal, egyéb tömegszervezetekkel. Az egyiket, az előbbit, egy sokkal nyitottabb, toleránsabb gondolkodás jellemezte, a másodikat a hagyományos apparátusbeli gondolkodás. (J.B.)

A vizsgálatunkba bekerült csoportot az utóbbi két típus tagjai (az apparátusba a hetvenes-, illetve a nyolcvanas években bekerültek) adták; úgy is fogalmazhatunk, hogy a rendszerváltáskor ennek a két típusnak voltak meg a képességei, eszközei, dinamikája ahhoz, hogy váltsón; (s persze ők voltak azok, akik még elég fiatalok is voltak ehhez); belőlük, a harmincas-negyvenes éveikben járókból lettek elsősorban vállalkozók.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Az apparátusba bekerülésnek megvoltak a tipikus útjai.

Én A KISZ-be úgy kerültem be, hogy fiatal mérnökként a gyári ifjúsági parlamenten nagy pofával, nagy hanggal valamiféle kritikai hozzászólást tettem. Ami akkor ott, az adott területen elég nagy felzúdulást váltott ki, és ezt követően fél évre megkértek, hogy legyek szervező titkár. Ha jól emlékszem a vállalatnál felkértek, vagy felajánlották, hogy további fél évre menjek be a KISZ apparátusba. Nyilván azért ennek volt valami olyan fajta előzménye, hogy én párttag voltam. Már az egyetemen. És nyilván olyan előzménye is volt, hogy munkásőr voltam. Már az egyetem előtt. Tehát gondolom ez azért egy ilyen háttér volt. Tehát elképzelhető, így utólag gondolkozva a dolgon, hogy azért egy több diplomás értelmiségi, egy ilyen fajta mozgalmi háttérrel, aki esetleg a száját is kinyitja... mert hát elég erős kritikai attitűdjeim voltak. Ez mondjuk nem mutatott rossz képet... azt gondolom, hogy 1972 egy olyan időszak volt, amikor eléggé keresték az apparátusba a képzett embereket. Tehát gyakorlatilag azokat, akiknek lehetett visszaútjuk, akik nem voltak teljesen kiszolgáltatva az apparátusi létnek. (N.B.)

A hetvenes évektől ez többnyire úgy kezdődött, hogy egy — a párttal szemben egyébként nem ellenséges, sőt többnyire már a főiskolán, egyetemen párttag — fiatal értelmiségi kritikai, a rendszer alapjait meg nem kérdőjelező, de azt reformálni akaró megnyilvánulásokkal felhívta magára a figyelmet. Az apparátus ek-

kor nehezen visszautasítható ajánlattal fordult hozzá, megerősítve a jelöltet abban, hogy éppen azt várják tőle, amit ő is szeretne: „nekünk friss szemre, friss gondolatokra, éppen ilyen emberekre van szükségünk”. A mindennapi munka során aztán a kritika fenntartásának (az „alulról érkező jelzések” iránti nyitottságnak) és a „magasabb szempontok megkívánta kompromisszumok megkötésének” olyan egyensúlyrendszerébe vonták be őket, ahol a „magasabb szempontok” figyelembevétele, a lojalitás azért mindig domináns szempont maradt. Nagy szerepe volt a személyes függetlennek, a „kézi irányításnak”: tipikusnak bizonyul egyes elbeszélések alapján a „vaskezü”, vagy „keményvonalas” vezető, aki azonban az interjúalany sorsában pozitív szerepet játszik, támogatja az általa képviselt igazságot.

Az új helyen egy nagyon kemény vezető volt. Akit gyűlölt mindenki. Egy Mefisztó-szerű személyiség volt. Engem viszont nagyon szeretett, az első pillanattól fogva fél szavakból is megértettük egymást. Az első nap behívott magához, elém tett egy cetlit, amire szavak voltak felírva. Kiderült, hogy a téma-vizsgálatoknak a címei voltak rá felírva. És azt mondta, válassza ki magának az elvtárs. Olyan hatalma volt ennek az embernek, hogy hideglelést kaptunk tőle.

Én meg bementem hozzá és kérdeztem, hogy mi ott az a kérdőjel, mire vonatkozik. Erre ő azt válaszolta: elvtárs, azt magának kell tudni. Én meg kijöttem és elkezdtem gondolkodni, hogy most itt van az anyag, heteken keresztül száz ember dolgozott rajta, mi a fenére vonatkozhat ez a kérdőjel ott... És akkor csaptam a homlokomra, hogy jó, tényleg, mondott ő valamit. És kiderült, hogy

Kultúrák találkozása kultúraváltás

ez a kérdőjel erre vonatkozott. Hogy ezt a dolgot, ezt nem vettük figyelembe, nem építettük be. Kivettem a gépirónővel az egész anyagot, újra gépeltetem azt az oldalt... Ő behívatott, és mondta, na ugye elvtárs, így kell ezt csinálni. Örületesen kemény, mindenkiben csalódott, mindenkiben kétkedő ember volt. Velem nem tudom miért tett kivételt... egyik kollégánk otthon felejtette az íróasztala kulcsait, és 3/4 8-kor vette ezt észre. Bekopogott a főnökhöz. Abban a pillanatban kirúgta ezt az embert. Azt mondta, hogy aki fél 8-tól háromnegyed 8-ig nem veszi észre, hogy nincsenek nála azok az eszközök, amivel dolgozni tud, az nem rendelkezik azzal a morális tartással, hogy ő másokat ellenőrizhessen, hogy más emberek fölött egzakt vizsgálatokat végezhesen. (L.N.)

És beültem a párttaggyűlésre, és az egyik tanszékvezető tanár közölte, hogy ez mit keres itt? Már mint hogy egy hallgató. Hát a nagyok párttaggyűlése ugye... És akkor amíg élek, nem felejttem el, egy öreg, ősz hajú párttitkárunk volt, nagyon kemény ember. Azt mondta nekem... (ráadásul az a szépsége, hogy ez egy gépipari főiskola volt, ahol mindent imádtunk, kivéve az elektrót... Az egész iskola hülye volt elektróból...és ő elektrót tanított), na fiam, hozd csak ki a párttagkönyvedet. Hát most visszaszedi, hát ilyen nincs... és kivettem, letette maga elé és oda szólt a tanszékvezetőnek, hozd ki te is. És letette a kettőt egymás mellé, majd azt

mondta: nem látom a különbséget a kettő között. Akkor elkezdtek a taggyűlést. (K.S.)

(Ám a kézi irányítás természete abból derül ki igazán, ha ezen elbeszélések mellé odatesszük azokat is, amelyekben ugyanilyen tipikusként olyan „vaskezű” vezetők szerepelnek, akik meg éppen hogy lehetetlenné tették az igyekvő beosztott jobbító terveinek megvalósítását. A közös lényeg a *személyes beavatkozással való irányítás* — a beosztott szemszögéből: a személyes beavatkozásnak való alávetettség — meghatározó szerepe).

Illetve az egész szervezet úgy épült ki, mint afféle jó atya... mindenkin segített. Mindenkin. De abban a pillanatban, hogy az ő értékrendje szerint valaki másképp cselekedett, vagy viselkedett, akkor kegyetlenül eltápos-ta. (A.K.)

A beváló apparátusi dolgozó aztán emelkedni kezd a ranglétrán, majd átkerül egy másik apparátusba: jellegzetes ív a KISZ-párt-vállalatvezetés-magasabb pártbeosztás; vagy a párton belül a kerületi apparátus—budapesti apparátus—kerületi titkár, vagy a KISZ csúcsai után a tanácselnök-helyettes-tanácselnök-párt központi apparátusi osztályvezető vonal, (a legsikeresebbek aztán eljutnak az államtitkári, miniszteri, KB-tagi posztokig.) Ezen ívek végigjárása során szinte mindenki belekóstol az államigazgatási, irányítási feladatokba, s kapcsolatba kerülnek a gazdasági élettel is.

Négy évet „harcoltam” Angyalföldön. Általában egy kerületi titkárnak egy ilyen négy-éves ciklus járt. Ha ezt túlszolgált, akkor már túlkorosnak számított. Üresedés volt a budapesti KISZ bizottságon. A budapesti KISZ bizottság akkori agit-prop titkára a tá-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

vozó első titkár helyére avanszált. Az ő helyére kellett embereket keresni. A jelöltek a kerületi első titkárok közül kerültek ki. Nem tudom, hogy kik voltak. (J.G.)

A különböző apparátusok persze eltérő tapasztalatokkal ruházzák fel a köztük vándorlót:

Amikor átmentem a pártapparátusba dolgozni, akkor öt perc után nagyon beszartam, mert rájöttem arra, hogy amit mondok, azt meg is csinálják. Ez a KISZ-ben egyáltalán nem így volt. Ott akármit lehetett mondani, mert úgy is megsimogatták a buksi fejünket, és azt mondták, hogy jól van gyerekek, olyan kedvesek, aranyosak, okosak vagytok, majd benő a fejetek lágya és kész. És nyugodtan, mindenfajta konzekvencia nélkül lehetett bármifajta renitens álláspontot képviselni, mert úgy sem mi döntöttük el, hogy mi történjen... A kerületben ott már nagyon kellett vigyázni arra, hogy mit mond az ember, elsősorban azért, mert egyszerűen majdnem ilyen rémülten vettem észre, hogy mikor oda kerültem, viszonylag rövid idő után, hogy ha én véletlenül elejtek egy megjegyzést, hogy nekem erről ez a véleményem, az utána már mások kezében hatalmi eszközzé, hivatkozási alappá válhat akár. (Ü.I.)

A rendszerváltással bekövetkező életforma-, kultúra-, foglalkozás-váltás, a gazdasági életbe való átlépés tehát egyiküket sem éri teljesen készületlenül. Sőt, az apparátusi gyakorlatban nem kevés olyan elem van, ami a gazdaság irányító posztjain jól használható. Interjúalanyaink nagy munkabírási emberek, egy részük „munkaalkoholista”. (Rendszeres 10–12, esetenként 14–16

órás napi munkával). Ezt kívánták meg tőlük az apparátusi feladatok, és ezt kívánja meg a vállalkozás is.

Szerencsés lelkialkat vagyok. Tulajdonképpen azt kell mondanom, hogy eléggé elfogadtam a körülményeimet. És hát én azért mindig egy ilyen — hogy is mondjam — tehát a feladataimat komolyan vevő, majdnem azt mondhatom, hogy munkabuzi, ez talán kevésbé illik egy ilyen komoly interjúba, de szóval elég lelkiismeretes pacák vagyok, igyekeztem tisztességesen megcsinálni, amit kellett. Meg beiratkoztam az egyetemre, a változatosság kedvéért aztán még egyre. (N.B.)

Hozzászoktak az állandó időkénszer szorításához. Munkájuk fontos eleme volt a kapcsolattartás, az emberek szervezése éppúgy, mint az a követelmény, hogy képesek legyenek egyszerre több dolgot kézben tartani, és átlátni.

Én azt gondolom, hogy nem véletlen, hogy a késő kádárizmusban felnőtt politikai középvezetők közül sokan jó eséllyel válnak vállalkozóvá, és nem azért, amit ugye a politikai ellenfelek mondanak, hogy konvertálják a politikai tőkéjüket gazdasági tőkévé. Vagy nem csak ezért, vagy ezt némiképp másképpen kell érteni. Lehet ez egy városi párttitkár, egy gyárvezető, aki megpróbált azok között a körülmények között működni, várost fejleszteni, cipőt gyártani. És ezekből az emberekből így nem véletlenül lehet vagy lesz vállalkozó. Elsősorban azért, mert annak a parancsnak, hogy elvtársak, itt a dolgokat működtetni kell, kénytelenek voltak

Kultúrák találkozása kultúraváltás

eleget tenni, és ezen keresztül rengeteg ilyen dolgot megtanultak. Mert ugye az volt a kérdés ott is, hogy lejön a szalagról az a cipő, vagy nem jön le. Odaér az autó, vagy nem. (I.B.)

A hatalom szeszélyei olykor gyors alkalmazkodást is kikényszerítettek belőlük. Mindezek a képességek kamatoztathatók a vállalkozásban is. S nem idegen attól a hierarchiákhoz való alkalmazkodás sem: a jól működő vállalkozások — főként a nagyobb szervezetekben működők — többnyire legalább olyan szigorú belső döntési hierarchiákat alakítanak ki, mint az apparátusok.

Mindazonáltal a váltás, az átlépés nem egyetlen modellben zajlik. Említettük már, hogy van, aki *tulajdonossá* lesz, van, aki „csak” jól fizetett *menedzser* valamely privatizált cégnél. Az apparátusban magasabb beosztást elértek jobb esélyekkel lettek önálló vállalkozókká, de ez persze még inkább attól függött, hogy ki hol volt éppen a rendszerváltás időszakában: aki az apparátusból éppen akkor a vállalati szférába került, az természetesen könnyebben került be a vállalat vagyonát privatizáló kft-be, a vállalat helyén kialakuló magánvállalkozásokba is.³⁸

³⁸ Többen voltak, akik már korábban megkezdték az átállást: megélhetési gondok miatt már a hetvenes-nyolcvanas években belevágtak a kisvállalkozásba, s ott megtanulták a piacműködés, a reklám szabályait, mire van kereslet, hogyan lehet az üzletben hasznosítható kapcsolatokat szerezni. Ők tehát, miközben „főmunkaidőben” az apparátusi lét logikája szerint működtek, egyszersemind nekikezdték a vállalkozóvá válás „alulról építkező” útjának is. Mások „felülről” haladtak: a főszövegben említett módon vállalatokhoz kerültek, mint (vezető beosztású) alkalmazottak; a vállalatból kivált egy rész, mint magáncég; ebbe viszont már tulajdonosi részesedéssel vették be őket. Vagy: a cég, amelyhez kerültek, a rendszerváltással levált az államról, és valamely tulajdoni hányada az ő — vezetői — kezükbe került. Vagy: kapcsolataik

Először én jelentkeztem egy olyan cégnél, amelyik privatizációval foglalkozott, és tudtam, hogy azzal foglalkozik. Oda felvettek, rögtön... hát a második interjú után felvettek. És onnan egy fél év után kivált a vezetés egy része, és önálló céget alapított, és akkor nekem már olyan jó volt ott a reputációm, hogy engem odahívtak, hogy én is menjek el ehhez az új céghez alapítónak. Nagyon érdekes volt, mert a cégnek a maradó vezetői nekem régi kollégáim voltak, barátaim, még a minisztériumi létből, akik megelmentek, azok mind újak voltak. Tehát ott ismertem meg őket. És hát ezzel együtt úgy döntöttem, hogy elmegyek. És hát ezzel megalakítottuk a mostani cégünket. (N.B.)

Az alsóbb helyzetű beosztottak és a később mozdulók már nehezebben illeszkedtek be a vállalkozói szférába: ők lettek gyakran azok az „ejtőernyősök”, akiket az utolsó pillanatban „kihelyeztek” ugyan a gazdaságba, de ott már nem volt idejük beépülni, s az új viszonyok mint rendszeridegen elemeket, kivetették őket.

Az ún. ejtőernyős időszakban a felső vezetés jó álláshoz jutott. A vállalatoknál lévő függetlenítettek Kft-be kerültek. Egy részüknek a végzettsége is megvolt ehhez, másik részüknek nem. Azoknál most a privatizálásnál fog elválni, hogy maradhatnak-e a helyükön, vagy sem.

mozgósításával induló tőkét szerveztek össze, így új magáncéget tudtak indítani. Aztán a magáncég újabb és újabb vállalatokat, BT-eket, KFT-eket stb. alapít, ezekben újabb tulajdonosi részesedésük van, és így tovább.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Az alsóbb apparátust viszont sorsára hagyják, sőt, ez a felső vezetés tiltakozik a leghangosabban az ejtőernyősök ellen. Ők maguk — a felső szinten levők — elhelyezték egymást. A lentiekkel viszont nem törődtek. Sőt tiltakoztak az elhelyezésük ellen, gátolták az elhelyezkedésüket... 89–90-ben már azokat, akik a korábban otthagytott állásukba akartak visszamenni, azokat sem vették vissza. (J.K.)

88-ban pl. még könnyebb volt jó álláshoz jutni. Az akkori „ejtőernyősök”: osztályvezetők, ügyvezető igazgatók, minisztériumi emberek lettek. 89-ben már megbélyegzéssel fogadták az apparátusból kikerülőket. Sokan nem tudtak visszamenni a régi helyükre, ahonnét esetleg csak egy pár évvel korábban jöttek el. Mert félték őket újra alkalmazni. És olyan is előfordult, hogy takarítónők, gépirónők nem kaptak állást, akik korábban az apparátusban dolgoztak. A '90-es választás után pedig már nagyon nehéz volt elhelyezkedni. Ezek az emberek nagyon nagy lelki gyötrelmeken mentek keresztül. Hiszen a régi helyükre nem tudtak visszakerülni, és az új helyekre is nagyon nehezen kerülhettek be. Sok esetben jóval a szakképzettségük, szakértelmük alatt. (T.V.)

A megfelelő induló „helyzetten” kívül nagyon nagy szerepe volt a személyes kapcsolatoknak, a szétszpriccelt apparátusok tagjai korábbi ismeretségeikre támaszkodva is kerülhettek kedvező lehetőségek közelébe.

Kimentem egy vállalathoz, hogy egy kollégám elhelyezkedésében segítek. És a vállala-

latvezetőnek, miután elmondtam, hogy mit szeretnék tőle kérni a kollégámmal kapcsolatban, az volt az első kérdése: és veled mi van? És rögtön munkát ajánlott. Tehát tulajdonképpen azt kell mondanom, hogy az első olyan lépésem, amikor elkezdtem munkát keresni, sikeres volt. Ettől függetlenül több helyre elmentem tájékozódni. (N.B.)

A korábbi hierarchiákat azután az alkalmazkodási képesség átrendezte: vállalkozóként már korántsem biztosan a korábbi vezetők kezébe kerültek a legnagyobb vállalkozások. A tapasztalatok szerint megkönnyítette az egyén helyzetét, ha korábban lényegében apolitikus, pragmatikus végrehajtó volt: könnyebben tudott alkalmazkodni az új „irányvonalhoz”, az új idők szelleméhez.

Az apparátusnak az a része, amelyikhez én is tartoztam, szakmailag képzetesebb emberekből állt. Ellentétben azokkal a kollégákkal, akik csak végrehajtó szerepben voltak. A csak végrehajtó kollégák jól és gyorsan át tudtak programozódni, elvtelenül. Voltak olyanok is, akik föllélegeztek egy nyomás alól, hogy kikerülve az apparátusból nem kell százszor egyeztetni. Megszűnik az apparátusnak a hagyományos működése. Voltak olyanok is, a végrehajtás szintjén, akik nem bírták felvenni az új fordulatszámot. Ezek főleg a vezetők közül kerültek ki, akik nem tudtak ezen a módon alkalmazkodni. Az apparátusra ugyanakkor az volt a jellemző, hogy nem politizált. A rendszerváltás körüli 3 évet kivéve gyakorlatilag nem volt politikai szerepe. A vezetésnek igen. De magának

Kultúrák találkozása kultúraváltás

az apparátusnak nem. Az apparátus a döntéseket befolyásolni tudta, ő készítette elő a döntéseket. De nagyon képlékeny volt ez a döntésselőkészítés. A mindenkori vezetést szolgálta ki. Ugyanakkor azzal a tudattal tette ezt, hogy ő jobban ért hozzá, mint a vezetés, sőt, hogy a vezetés jön és megy, de ő marad. A vezető nem maga járt utána a dolgoknak. Hanem az apparátuson keresztül tájékozódott. Ennek következtében megerősödött az apparátusban az a fajta önbizalom, hogy mi vagyunk azok, akik értik a dolgot. Ez egy kicsit arisztokratikus távolságtartást eredményezett. Majdnem azt lehetne mondani, hogy szinte pártsemleges volt az apparátus. (T.V.)

A hivatalnoki mentalitás egyébként ha döntéshozó tulajdonosként nem is ideális, *menedzserként* — a már fentebb említett munkabírási, alkalmazkodó képesség, és a dolgok precíz összefogása által — alkalmas attitűd lehet a gazdasági sikerek eléréséhez, *a pragmatista szemlélet pedig a jó vállalkozó egyik legfőbb erénye.*

Ha összefoglaljuk tehát, mire is építenek az apparátus tagjaiból lett vállalkozók: egyrészt az apparátuslétben megszerzett vagy megerősített képességeket (munkabírási, döntésképeség, átlátó képesség, irányító-, működtető képesség, szervezőképesség, a vezetéshez való közelségükből származott magabiztosság, jó kommunikációs képesség, tárgyalóképesség, kompromisszumkészség, szabályok közti eligazodás); másrészt a nagyrészt ugyancsak ott megszerzett kapcsolatokat, (és a referenciát, az irányításban való kipróbáltságot),³⁹ vala-

³⁹ Ezt gyakran igen jelentős szellemi apportként, tőkeként értékelik..

mint a szervezeti támogatásokat (újrakezdési hitel, hivatalos szervek támogatásai) említhetjük.

... természetesen az ismeretségek tőkét jelentenek, mindig. Aki ezt tagadja, az naiv ember. Én szükségesnek tartottam ehhez hozzátenni, hogy a tudás is tőkét jelent. De ez egy másik kérdés. (N.B.)

A képességek között feltétlenül szerepe van az eddig még nem hangsúlyozott *tanulási képességnek* is: az apparátusi létben is fontos volt az önképzés meg a vállalkozás fenntartásában is hasznos: ott az újabb és újabb irányítási feladatokhoz kellett a „háttérismeretek”, itt az újabb és újabb gazdasági-, jogi feltételek, banki, pénzügyi technikák stb. kívánják meg, hogy hol ebbe, hol abba a területbe „ássa be magát” a vállalkozó.

A vizsgált csoport tagjai egyébként — éppen e képességeikkel is összefüggésben — *elkülönítik magukat a többi apparátus-rétegtől*. Beszámolóik szerint a késői Kádár-korszakban *a hatalomhoz való ambivalens viszony jellemezte őket*: a kívül is, belül is levés, a kritikai és lojális attitűd kettősségének állandósulása.

Az volt az érzésem, hogy — persze hülyeség, azt lehet mondani, hogy naivitás, bár ahhoz öreg voltam már akkor, hogy ne legyek annyira naiv — de mindenesetre azért nem volt

Mikor én otthagytam az apparátusi megbízásomat, akkor kénytelenek voltak arra kérni, hogy a sajtó privatizációs ügyekben, ha máshogy nem megy, hát akkor a saját üzleti vállalkozásom keretében ugyan már működjek közre. Mert gyakorlatilag ha én ezt nem teszem meg, akkor nem tudták volna elérni azokat az üzleti célokat, amelyek az adott időszakban nagyon fontosak, mondhatni létfontosságúak voltak. És sürgősek is. (Ü.I.)

Kultúrák találkozása kultúraváltás

jó érzés, mert sokkal több kamarilla politikát láttam, mint amennyit fel tudtam dolgozni. Sokkal több apró taktikázást, vezető, jó nevű, népszerű pártpolitikusok részéről, sokkal több taktikai játékot, színpalak mögötti játékot, mint amennyit én jó gyomorral tudok elviselni. (J.G.)

Többnyire nem érzik magukat azonosnak a „hatalommal”, azt mintegy külső szemmel elemzik, bár ugyanakkor mégis csak azt képviselik a társadalommal szemben (és a társadalom szemében).

Megjelent az apparátusosokkal szembeni tartózkodás, vagy éppen túlbecsülése a dolognak. De azért én arra is emlékszem, hogy... ma ezért igen sokan haragudnának... hogy 28 évesen hozzám egyetemi tanár, vagy éppen a tudományok doktora jött be, vagy éppen a kandidátus, aki fel akarta jelenteni a párttitkár nagydoktort, mert kevesebb pártinformációt adott neki, mint ami kellett volna. Ez egy konkrét alkalom volt... hevesen kikerem magamnak, hogy ide bejárjanak, és hevesen kikerem azt is, hogy 28 évesen milyen alapon foglaljak én állást... bár éppen az egyik följelentő ma az egyik politikai pártnak lett az egyik kiváló szakértője. Bizony a nyolcvanas években nagyon sokan ott bokáztak a lakástól kezdve mindenfajta dolgokért, ami akkor a játékszabályok szerint esetleg elintézhető volt az apparátusban. (A.K.)

Sőt, bizonyos esetekben éppen azt emelik ki, hogy ők a hatalom részeseiként tudtak cselekedni (például elősegíteni valaki egyetemi felvételét); miközben a kor-

rupcióról valamennyien elítélően nyilatkoznak, és példákkal igyekeznek illusztrálni megvesztegethetetlenségüket.

Az, hogy valakit felvegyenek az egyetemre pl. abban számtalanszor eljártam, olyan esetekben, amikor az illető elérte a felvételhez szükséges pontszámot, de helyhiány miatt nem vették fel. Hogy fellebbezéskor azt vegyék fel és ne a másikat, akinek ugyanannyi pontja van. Ebben különösebb gátlásaim nem voltak, mert az volt a véleményem, hogy így is, úgy is valamilyen szubjektív szempontrendszer alapján fogják ezt elintézni...és ha már egyszer így van, akkor miért ne? (Ü.I.)

Olyan ellenzéki, hajdani ellenzéki barátaimmal szemben, akik az SZDSZ-ben vagy adott esetben a Fideszben is megtalálhatnák, akik elmesélik az élményeiket, hogy ők pártüdülkben milyen rohadt jókat nyaraltak, én az életemben nem voltam pártüdülkben. Ugye apparátustag voltam három évig, de akkor egy ilyen abszolút kurucos ellenállással én azt mondtam, hogy én nem megyek el, és nem is voltam. (A.K.)

Majdnem mindannyian hangsúlyozzák a hivatal bürokratikus szellemétől különböző, azzal szolid reniten-ciával szembenálló egyéniségüket. Nagyon sokan említik, hogy ők kilógtak a sorból, mert nem használták az ún. apparátusnyelvet.

Szóval volt persze az előterjesztésnek egy szak-zsargonja, amit viharsebesen meg lehetett tanulni. Én speciel inkább arról voltam híres, hogy ezt nem nagyon alkalmaztam.

Én büszke voltam arra, hogy szépen tudok beszélni, ékes magyar nyelven is, nemcsak pártul. Ez igazából azt hiszem nem jelentett problémát. Sőt, nagyon sokszor előfordult, hogy különböző papírok legyártásánál azért fordultak hozzám, mert tudták rólam, hogy tudok írni. (Ü.I.)

Az apparátusban sokat kellett írni. Mondhatnám talán, hogy legendásan nem tudtam „apparátusul” írni. Képtelen voltam apparátus nyelven leírni öt mondatot. (A.K.)

Többen próbálkoztak öltözködési lázadással, amit aztán kisebb kompromisszumokkal tettek elfogadhatóvá. Majdnem mindenkinek volt valami majdnembotránya, vagy felvilágosult akciója az „öskövületek” szemlélete ellen.

Abból csináltak balhét, hogy zokni nélkül, papucsban mentem dolgozni. Nyár volt, meleg volt, engem meg nem különösebben érdekelt, és felháborodottan tiltakoztam. Akkor a Csaba azt mondta nekem, hogy figyelj, nem kell a szarból vérontást csinálni. Ha ebből elvi kérdést csinálsz, nagy hülye vagy. Az a kérdés, hogy az, amit te tartalmilag csinálni akarsz, képviselni akarsz — ha úgy tetszik — hatékonyan képviseled vagy sem. Na most, ha neked az a fontos, akkor a másodrangú dolgokban lehet kompromisszumot kötni. Inkább a zoknit vedd föl, mint a lelki nyakkendőt. (Ü.I.)

Az már a nyolcvanas évek második felére esett, amikor már rohamosan lazult fölfele a rendszer, és igazán komolyan nem tudott

senki föllépni ellenem. Hogyha valami olyat csináltam, ami eltért a szokásostól, vagy korábban abszolút deviánsnak tűnt volna. Ez akkoriban már a megfélemlített öregek részéről ilyen no-no, ejnye-ejnye alapon működött. Amivel nem azt akarom mondani, hogy nem volt szerencsém részt venni ilyen cirkuszban, de ezek nem annyira a felsőbbség részéről jöttek, mert akkor ők már régen azzal voltak elfoglalva, hogy Úr Isten, mi lesz itt. Hanem inkább mondjuk néhány idősebb, konzervatív aktivista részéről, a közvetlen környezetemből. Tehát mondjuk elég gyakran följelentettek a budapesti PB-n, és ezek mind, kivétel nélkül kerületi elvtársak voltak, akik revizionistának, árulónak, mindenfélének minősítettek, a legkülönbözőbb ügyek kapcsán. Voltak ütközéseim. Különösen azért, mert nem tettem lakatot a számra. Hanem nagyon sokszor elmondtam a mindenfajta budapesti és egyéb fórumon — ahol lehetőség volt rá —, hogy különböző dolgokról nekem mi a véleményem. Elég rossz hírem volt. (Ü.J.)

Ugyanaz a kép él bennem a minisztériumról, hogy az egy bürokratikus, túlszabályozott, meg fegyelmezett, meg abszolút nem az én világom. Arra emlékszem, hogy otthon az előző este még a zoknit is végignézttem, hogy mit vegyek föl, tehát én már a megjelenéssel is azt akartam bemutatni, hogy ha nem is teljesen komolytalan, de egy kicsit nonkonformista... Úgy akartam megfelelni, hogy meg akartam mutatni, hogy körülbelül milyen vagyok. Akkor lehet esetleg arról a

dologról beszélni, hogyha ezt a karaktert nem utasítják el rögtön.

Még arra is emlékszem, hogy mi az ördögöt vettem föl. Egy tiszta mutatós kord farmert, egy bőr zakót és egy kockás inget. Tehát nem akartam pólóban bemenni és egy rongyos farmerben, de öltönyben sem. Tehát ez volt az én első jelzésem, hogy valami ilyesmi... Meglepett, hogy egy nagyon fiatal ember, egy fiatal főosztályvezető a következőket mondta: ide figyelj drága barátom, arról van szó, hogy ez a személyzeti meg oktatási főosztály. Mindenhol vannak ezek a személyzeti vezérigazgatóhelyettesek, meg főosztályvezetők, ez az egész egy nagy kalap kaki. Ez egy hülyeség, ez a páncélszekrényes gondolkodás, meg mit tudom én mi. Dossziézás. Valamit kellene itt kezdeni, hogy a belkereskedelmi minisztériumnak az ő vállalatai felé lenne valamilyen stratégiája, amit ma humánpolitikának hívnak, vagy personal menedzsmentnek. Hogy itt valamilyen képzést, mit tudom én... valami képzési struktúrát ki lehetne dolgozni.

Bejártam a minisztériumba farmerban, azzal nem volt gond, de ha kimentünk a cégekhez, akkor öltönyben. Visszaemlékezve, egyetlen egy igazi élményem volt, hogy ugye fiatal voltam, és elmentem a körzeti orvoshoz munka után, farmerban, meg pólóban. A személyi igazolványomba meg be volt írva a foglalkozásom. És ott álltunk sorba, másfél-két órát vártam. Egy marha udvariatlan idős asszisztensnő ott dirigált bennünket, hogy álljon ide, álljon oda, jöjjön be. És egyszer beszédte a személyi igazolványt, és amikor

bent voltam az orvosnál, mutatta az orvosnak, hogy minisztériumi főelőadó. Egy pillanat alatt megváltozott a hangulat. Eszméletlen komikus volt. (A.K.)

De mindez persze nem jelentett összeférhetetlenséget a késő Kádár-korszak hivatalos elvárásaival, így a nem-azonosulás gyakori hangsúlyozása⁴⁰ ellenére szinte va-

⁴⁰ Ez a nem-azonosulási törekvés jól mutatja, hogy az államszocializmus esetében nem beszélhetünk közösségi társadalomról, a közösségi társadalom az egyén azonosulását kívánja meg. Ebből következik, hogy az államszocializmusnak nem épült ki saját kultúrája sem. Egyik interjúalanyunk arról panaszkodik, hogy bár gyermekeinek valamiféle szocialista értékrendet próbált átadni, ez nem tudott megszilárdulni, mert légüres térbe került: a vallásos emberek közösségei és az azokat összekötő kultúra bármilyen dekonjunkktúra idején is erőt tudnak adni a közösség tagjainak, és eligazító világgépet a felnövekvő nemzedéknek; a szocialista eszmének ilyen kultúrája (és ilyen közösségi élete) nem épült ki, illetve ami volt (a hajdani antikapitalista mozgalmakban), azt szétzúzta a sztálinizmus.

A baloldalnak nem volt és most sincs egységes kultúrája. Hiányzik egy életforma, ahogy a vallásos gyerekek, mikor háttérbe voltak szorítva, megkapták azt az érzést, hogy hozzájuk hasonlóak is vannak, nincsenek egyedül, az ilyen típusú családok összejárnak, összetartanak; a baloldali érzelműek, helyzetűek ezt nem tudják a gyerekeiknek megadni. Egy egyedüliség érzés van ezért bennük. Az én egyik gyerekem is például vallásos lett, a másik gyerekem pedig teljesen bekerült a fogyasztói kultúra hatókörébe. Ennek a baloldali egységes értékrendszernek, kultúrának a vonzereje, a vonzó hatása nagyon hiányzik. A gyerekeim pl. ugyan a szolidaritás, az előítélet-mentesség, a tolerancia értékeit nagyon mélyen magukba építették, és ezért állandóan ütköztek is a környezetükkel, de ennek az egységes értékrendszernek, kultúrának a hiánya miatt a család nem tudta megadni a számukra azt a háttérret, amit pl. az ugyancsak a környezetükkel ütköző, vallásos gyerekek számára meg tudott adni és

Kultúrák találkozása kultúraváltás

lamennyien „beváltak” a nyolcvanas évek apparátusai-
ban. Az azonosulás elutasítása mögött a társadalomnak
— és főleg az ő számukra is mérvadó értelmiségnek —
a hatalommal szembeni, mind erősebben tapasztalt el-
lenszenve mellett a politikai vezetésben való csalódás
áll, ami a nyolcvanas évek során egyre egyértelműbben
bekövetkezett.

*Borzasztóan undorodtam ettől a protokoll-
tól, és csak egy példát mondok, megyei PB
ülésein, ahol a megyei KISZ beszámolt a
politikai képzés helyzetéről — én ott meghí-
vottként, mint a KISZ KB munkatársa va-
lamiféle referencia voltam az ügyek eldönté-
sét tekintve — jellemző módon hátra ültem.
A megyei első titkár hívott előre az asztal-
hoz, hogy J. elvtárs, ide üljön, mert magá-
nak itt a helye.*

*Mert ezt a stílusú palit, akit én megsze-
mélyesítettem, ezt végül is az a szisztéma
nem szerette. Nem bántotta, de nem szerette.
Befogadta, oda tette, hagyta hogy dolgoz-
zon, kihasználta stb... de nem szerette. Én
soha nem tartoztam semmiféle lobbihoz. A
KISZ KB-ben volt műegyetemei lobbis, én
voltam az egyetlen, aki ki volt zárva belőle.
Ha lehet ezt így megközelíteni. De később én
a budapesti PB-n is annyira fiatalnak számí-
tottam abban a garnitúrában, hogy igazán
nem fogadott be senki. (J.A.)*

*Az gyakorta volt, hogy olyan dolgokra pró-
báltak rávenni, amivel nem értettem egyet.
Több ilyen példát tudnék mondani: már*

*ezért azok pl. ezt a kilógást könnyebben tudták vi-
selni, tartást adott a számukra. (J.K.)*

megvolt a két végzettségem, amikor minden áron be akartak iskolázni a politikai főiskolára. Határozottan tiltakoztam, egyértelműen. Mereven megmondtam, hogy szó sem lehet róla. Nem is lett róla szó, nyilvánvalóan nem is végeztem el. A másik meg, állandóan ezzel a marha munkásörsséggel frusztráltak, hogy lépjek be. Soha nem léptem be és egyáltalán nem is értettem... komikus volt... ahogy ma fogalmazom, arra kiváló volt, hogy a feleségét 2–3 napra otthagyja az ember, és nagyokat sörözzön, meg zabáljon, meg lövöldözzön... egyébként akkor viszonylag ártalmatlan szervezetnek tűnt nekem, de abszolút feleslegesnek.

Egy dolgot, azt feltétlenül elérték, hogy minden monolitikus hatalmat megutáltam. Ez nagy tanulság volt. Sokszor megkérdezték, hogy mi a fenének végzem el a szociológiát. Erre én azt szoktam válaszolni, lehet hogy csak egy mondat, de ez a mondat úgy hangzik, hogy a szociológia döbbsentett rá, hogy az életben soha nincsen fehér, és soha nincsen fekete. Csak átmenetek vannak. Az apparátus pedig arra tanított meg, hogy azért borzalmasan veszélyes egy ilyen etatiszta hatalom, mert nagyon nehezen személyesedik. Mert ha a hülye párttitkárt kirúgom, attól még a szisztéma működik. (A.K.)

Önképükben úgy egyeztetik össze a hatalomhoz való viszonyuk ambivalenciáját, hogy a csak-irányítókkal szemben határozzák meg magukat: *ők, akik a gyakorlati teendőket intézték, nem szakadtak el úgy az élettől, a társadalomtól, a realitástól, — mondják — mint egyes vezetőik; ők fiatalok, rugalmasak voltak, nem úgy, mint*

Kultúrák találkozása kultúraváltás

a gerontokrácia; ők értelmiségiek (képzettek, racionalisták, az értelmiséggel jó kapcsolatokat ápolók) voltak, nem úgy, mint a csak „politikai” érdemeikre támaszkodó „bölények”; ők eleve olyan területekkel is foglalkoztak (az értelmiséggel, a gazdasági reform újitásait kipróbáló vállalatokkal), ahol nem húzták le őket a társadalom legretrográdabb, legelmaradottabb erői.

Az értelmiségi attitűd a pártapparátuson belül a vezetőkkel szemben végigkísért pozitív és negatív értelemben egyaránt, mert mint műegyetemről jövőt a régiek egy kicsit gyanúsán néztek, az újabbak pedig büszkéek voltak rám, és sokszor azon vettem észre magam, hogy nem értik, amit mondok. Nem azért, mert én rosszul fogalmazok, hanem azért mert az a nyelvezet, amivel én a politikát kezeltem, adott esetben nem volt számukra ismert. (J.A.)

... emlékszem, egyszer elmentem egy ilyen pártaktívára, aktivista fórumra, ahol ott volt mindenki, kutatóintézet volt ez, meg volt tömve a terem. Elmondtam a dolgokat, mit szeretnénk, hogy gondolkodunk meg egyebek. És fölállt egy pasi, és közölte, hogy amit én elmondtam, az mind nagyon szép, meg nagyon jó, de miből gondolom, hogy pont az MSZMP az, amelyik alkalmas arra, hogy ezt megcsinálja. Soha nem fogom elfelejteni a kérdését. Igaza volt. Ennek a társaságnak egy jó része ma az SZDSZ-re szavaz, más része a MSZP-re. De ez egy változások iránt nagyon beoltott társaság volt. (N.B.)

Én nem voltam angyalföldi. Kispesti voltam, wekerlei. Odakerült hát általam Angyalföld-

re egy kétdiplomás szociológus, lökött ember. Angyalföld másról szólt. Szóval sokkal inkább szignifikált értékekkel, meg egyáltalán, mi a fenét kerestem én ott? Egy idő után kezdtem rosszul érezni magam... fontosabb jelzések voltak az örökös vita, meg a korlátok közé szorítás. Az első komolyabb konfrontációm az volt,... amikor kellett csinálnom egy statisztikát a pártoktatásról, és kiderült, hogy itt hosszú évek óta abszolút hazudtak. Tehát jóval magasabb létszámot jelentettek a budapesti pártbizottságnál. Én akkor azt mondtam, hogy ha ezt meg kell csinálni, a tényleges adatokat, ebből marha nagy vita lehet. Az is lett, de végül is azok az adatok mentek el, amiket én állítottam össze. ... Ott volt egy régebbi garnitúra, akik nagyon-nagyon mereven ragaszkodtak ehhez a sajátos belső hierarchiához. De mikor már mi bekerültünk, ugye a munkatársi gárda, az szinte kivétel nélkül diplomás fiatal volt. Az már egy zabolátlan, zabolázhatatlan csapat volt... (A.K.)

Ezen „életbeágyazottságuk” dacára a változást sokan úgy élték meg, mint zuhanást⁴¹ a „legzordabb valóságba”⁴².

⁴¹ Itt természetesen nem csak a kiváltságos helyzet elvesztéséről van szó, bár interjúalanyaink többsége beszámol arról is, hogy bizonyos mértékben részesedtek, — vagy ha akartak, részesedhettek — kiváltságokból, ha ezek, főleg a nyolcvanas években felemelkedő vállalkozói vagy elitértelmiségi rétegek életformájához képest már nem jelentettek is előnyöket.

Igen, erről kell beszélni, vagy lehet beszélni. Tehát ugye mint kezdő mérnök, én kerestem 1.900 forintot. Egy év után megszereztem a pedagógiai kép-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

zetséget is, tehát két diplomás voltam, és tanítottam. Kikerültem ebből a bérkorlátból, tehát ami a kezdő mérnöki bérkorlát, és mit tudom én, mondjuk kerestem 2 ezer valahány száz forintot. Mikor bekerültem a KISZ apparátusba, akkor a fizetésem néhány száz forinttal nőtt, határozottan nőtt, de ez körülbelül egy évig tartott, amíg én úgy éreztem, hogy nőtt a fizetésem. És onnantól kezdve, akár a feleséggel összevetve, aki szintén mérnök volt, de bárki mással is összevetve, szinten volt. Tehát különösebben... hát amikor én onnan kikerültem, azt hiszem akkor kerestem 3500 vagy 3700 forintot. Ami már akkor nem számított, mit tudom én, egy 3-4 éves mérnöki fizetéshez képest túlzottan magasnak. Különösen ha akkor ott előre léptem volna. Tehát anyagilag nem volt egy nagy szám. (N.B.)

⁴² A zuhanás sok esetben valóságos zuhanás: egyesek hatalmi helyzetből, — ha csak átmenetileg is — az „utcára kerültek”, munkanélkülivé váltak, úgy érezték, mindent előlről kell kezdeniük. Vezetői ambícióiktól mindennapi megélhetési gondok felé kellett fordulniok; egy uralkodó ideológia képviselőiből egy szinte üldözött ideológia vereséget szenvedett seregévé lettek; egyesek szimbolikusan is átérték a helyzetváltozást: tágas irodákból — kis, marginális helyeken lévő lyukakba kerültek; néhol a családi élet is válságba került; többen arról is beszámolnak, milyen nehéz volt gyerekeikkel megértetniük helyzetük megváltozását.

Miután én semmilyen módon nem ágyaztam meg magamnak, nem készítettem elő saját magam lépéseit, ezért különösen az első pár hónapban voltak olyan időszakok amikor a búskomorságig letört voltam. Mondok két példát. Jött át a szomszéd és hangosan elkezdett kiabálni a gyerekekkel... viccelődött vele. A gyerek szólt neki, hogy ne tessék kiabálni, mert az apukám munkanélküli és alszik. Mert ugye otthon ez volt a tréfa, hogy mit fogok csinálni. Hát nem tudom, most munkanélküli leszek. A másik, hogy szeptemberben azt kérdezi a gyerek, hogy mit kell beírni, most te micsoda vagy. Tanár vagy? - kérdezi a gyerek - Hivatalnok vagy? Mi az ördög vagy? És én nem tudtam mit felelni. Írd azt, hogy a lemondási időmet töltöm. (I.B.)

Anyagi tartalékaim nem voltak. Nagyon-nagyon jól emlékszem arra, hogy amikor elmentem az első helyre dolgozni, akkor ki-jött a mosógépszerelő és azt mondta, hogy

S mindez a degradálódás egyszerre érte őket. „Munkanélküli”-állapotuk kapcsolataik és a tudásukban, helyzetükben lévő szellemi tőke következtében persze nem hasonlítható az „átlagos” munkanélküliekéhez, általában valamennyiüknek néhány hónapon belül újból volt állása. De az is a zuhanás-élményhez tartozik, — s ez már jóval kevésbé hárítható —, hogy *korábbi tapasztalataik, tudásuk nagy részének használati értéke is semmivé vált, s ez közülük többeknél lelki válságot okozott: lesz-e még szükség rájuk egyáltalán?*

Életem egyik legszarabb két hónapja következett. Egyszerűen azért, mert június 15-tel mondtak fel nekem, két hónapi felmondási idővel. És aki nyáron megpróbált elhelyezkedni, az tudja, hogy ez egy reménytelen vállalkozás. Naponta 8-tól 11-ig állást kerestem. Olyan meleg volt, hogy senki sem fogadott.... Egy tucatnyi önéletrajzom fogyott el. Egyszerre három csatornán próbáltam állást keresni a személyes ismeretségeken kívül. Az egyik, jelentkeztem egy fejedelmű cégnél, hogy közvetítsenek ki. Tőlük végül is érkezett egy ajánlat, amit nem fogadtam el. Ez helyes volt, mert e cég már rég csődbe ment. Az apparátusi szakszervezet adott időnként címeiket. Tárgyaltam. És egy korábbi főnököm próbált segíteni. (J.G.)

Viszonylag jól alakult, mert amikor a kritikus állapot előállt, akkor elzavartam a családomat nyaralni. Tehát megpróbáltam függetleníteni tőlük, annyira, hogy amikor én itt nyűglődöm, ők nyaraljanak, és a végén találkoztunk. De azért a feleségem tudta, hogy... komoly nehézségeim vannak, hiszen valóban az volt, hogy munkanélküli segélyért kellett volna fordulni. (J.G.)

Egyikük azt mondja, hogy úgy érezte magát, mint az egyetem után, amikor el kellett indulnia az „életben”, csak akkor könnyebb volt számára az iránykijelölés.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

ez a mosógép már nem sokáig bírja... És akkor tulajdonképpen egy fél évig, háromnegyed évig tartott, míg annyit összeszedtem, hogy legyen tartalékban egy esetleges mosógép-cserére annyi, hogy ha bedöglik, rögtön vehessünk egy mosógépet. Ezt soha nem fogom elfelejteni. Mert azért azóta már sokszor visszagondoltam erre. Tehát ennyire nem volt tartalékom. (N.B.)

Ez a tapasztalat igen mélyen hatott a csoport szinte minden tagjára, és többségüknél ahhoz a konklúzióhoz vezetett, hogy a politika nem tudja megvédeni képviselőit, tehát jobban jár az, aki függetlenedik tőle; nagy részük ma elutasítja azt, hogy a közeljövőben visszatérhetne a politikába; még azok is, akik továbbra is *homo politicus*nak tartják magukat, (s még azok is, akik a hierarchiában viszonylag igen magasra jutottak), úgy akarják alakítani további életüket, hogy végleges anyagi függetlenségre tegyenek szert, ne kelljen a politikából élniük.

Azt nem határoztam el, hogy nem leszek munkanélküli, a székemhez én is kapaszkodom, viszont inkább azt határoztam el, hogy abban a pillanatban, ha valós lehetőségem lesz rá,... akkor az alkalmazotti léttől kell magam függetlenítenem. Magyarul: tőkét kell gyűjteni arra az esetre, hogy ha az ember nem bír alkalmazott lenni, akkor is megéljen valamiből. (J.B.)

Mert most úgy néz ki a helyzet, hogy ha én holnap földobom a bakancsot, akkor akár-mekkora vagyonom van pillanatnyilag, a gyerekeim egy kalap szamócát örökölnek. Mert összeomlik. Mert úgy van megkonst-

ruálva az egész, hogy nincs befejezve, és ezért baromi labilis. Tehát el szeretnék odáig jutni, hogy ez biztos legyen. Ez reális célkitűzés, azt hiszem. Na most, ha a vágyaimról kérdezel, az nem azonos, a célok, meg a vágyak, az két külön kategória. Azt hiszem, hogy túl vagyok azon, hogy vágyaim legyenek. Nekem a politika volt az életem, gyakorlatilag huszoneves koromtól erre tettem föl mindent. A történelem úgy alakult, hogy ezt elvették tőlem. Most ez egy nagyon... ez egy mélylélektanilag elemezhető kijelentés, de mégis ezt a kifejezést használom. Nem valakik vették el, hanem a helyzet. Méghozzá úgy, hogy nekem kellett... ha komolyan veszem saját magam, akkor azt mondom, hogy most pedig félre kellett állni. Tehát nem kényszerítettek, egyszerűen úgy alakult ez a kis magyar történelem, hogy ledarálta azokat, akiket ledarált, meg azokat is, akiket nem biztos, hogy le kellett volna darálni, de hát ez már csak ilyen. Innentől kezdve borzasztó nehéz arról beszélni, hogy az embernek mik a vágyai. Mert azt már biztos nem fogom soha többé csinálni, amit igazából, első szerelemként a legjobban szerettem csinálni. Ehhez képest persze lehet pótcselekvéseket produkálni. Ezeket én elég tisztességesen produkálom is, azt hiszem. És egy jó adag daske is van bennem természetesen. Hogy tudniillik meg fogom mutatni ezeknek a tetveknek, hogy egyébként az, aki korábban különböző politikai funkcióba véletlenül bekerült, talán nem is véletlenül, vagy hogy nem hivatalból kretén. Mert ha ilyen játékszabályok vannak, amilyenek most

Kultúrák találkozása kultúraváltás

vannak, az arra ösztökél, hogy bebizonyítsam saját magamnak, hogy a kedvenc játékszeremet azt el tudták venni tőlem, mert azt el lehet venni. Ebben, hogy sikeres üzletember vagyok, van némi öngazolás is vagy kompenzáció, nem tudom. Azt szoktam mondani, hogy saját magamat kínzom azzal, hogy tulajdonképpen önkéntesen kivonultam a politikából, hiszen azóta, amióta én abba hagytam a direkt politikai tevékenységet, azóta már többször hívtak vissza. Most legutóbb is a választások kapcsán. És ráadásul az a párt, amelyikhez én tartozom, még kormányra is került. Ezzel együtt úgy ítélem meg a helyzetet, hogy nem lenne helyes, ha én ismét politikai pályára lépnék. Ez az elhatározás baromi szilárd, de nem fájdalommentes, ezt meg kell mondanom. Nem fájdalommentes. Mégis ezt diktálja a józan ész. És ezt úgy szoktam fogalmazni, hogy az lehet, hogy még elő fog fordulni az én életemben, hogy a politikának fogok élni. De az többet nem fordulhat elő az én életemben, hogy a politikából fogok megélni. (Ü.I.)

A zuhanás élménye egyébként többségüknek segített a vállalkozói létbe való átlépésben: megedzette annak elfogadására, amit többen a vállalkozás egyik legfőbb sajátosságának neveznek (a paternalista pártállami szerkezettel ellentétben) tudniillik, hogy a vállalkozás *a bukás állandó kockázatát hordja magában*, s az embernek ehhez kell hozzászoknia. („A vállalkozó mindig a megsemmisülés szélén van, és nem szállhat ki sohasem.”)⁴³

⁴³ Az apparátusból sem sokan szálltak ki önként — kizáratni meg az eredetileg kissé drasztikusabban hangzó apparátusi szólás sze-

Most itt megint adódott egy lehetőség, hogy jó eséllyel egy teljesen önálló, lehet, hogy kis szemétdomb, de én vagyok rajta a kakas című kategóriában, és nem rossz anyagiakkal vigyem el a részem. És nem utolsó sorban a politikában, szakmában való visszamenetben ott maradhattam volna a nagyvállalat apparátusában, mert az is egy apparátus, és lehet, hogy előbb-utóbb még akár főtanácsos is lett volna belőlem, amit nagyon szerettem volna, csak nem tudom mi az. Itt viszont akkor én vagyok, ténylegesen magamnak csinállok egy olyan céget alkalmazotti mivoltomban... amilyenre én szeretném... (J.G.)

A kockázat ugyanakkor önbizalmat is ad. „Abból élünk, amit megtermelünk. Ez egyenes beszéd.” A siker is, a kudarc is azonnal kiderül. Az önállóság, a kockáztatás mint *játszma* sokakra felszabadítóan hat; azt a látszatot kelti, (ami a döntéseket illetően nem is látszat, hanem nagyon is igaz valóság), hogy „itt minden tőlem függ”. (Az apparátusban mindenkinek megvolt ugyan a maga területe, ahol bizonyos értelemben bizonyos dolgok szintén tőle függtek, azonban egy soklépcsős hierarchia tagjaként mégsem érezhette — még a hierarchia magas szintjén álló sem — azt a döntési autonómiát, amit a vállalkozói lét biztosít).

Nagyon-nagyon nehezen tudom belekényszeríteni magam már egy olyan hierarchiá-

rint csak az ital, a nő, vagy a pénzzel való visszaélés következtében lehetett —, de az apparátus tagjai igen gyakran éppen azzal tartották fenn lelki egyensúlyukat, hogy ha akarnák, bármikor megtehetnék, hogy kiszállnak.

ba, ahol visszaszorul a személyes szabadságom, megint visszatérek az elejére, hogy a dolgokat befolyásolni tudjam... ezt is óvatosan fogalmazom, mert az embernél képlékenyebb, nyúlósabb, alkalmazkodóbb állatfajta nincsen. (A.K.)

Ezt még megemeli a beosztottakért érzett felelősség tudata is: az új viszonyok között a beosztottak bére már nem az állam elosztó kegyéből, hanem a cég teljesítményéből adódik, s így nagymértékben éppen az ő irányítói sikerességéből is.

Ez az állandó idegfeszültség és stressz, ami abból adódik, hogy az alkalmazotti helyzet az egy biztonságot jelentett, most viszont minden nap és minden percben próbára kell tenni az embernek magát. Hogy tönkre is mehetünk. Hogy én vagyok a felelős egy ekkora cégért, 18 milliós alaptőkével rendelkező cégért, amiben van jó néhány alkalmazott, nem sok, de épp elég az egzisztenciájuk szempontjából, és hogy én vagyok felelős az ő egzisztenciájukért. Ennek a tudata irtózatosan nehéz. Ugyanis nagyon nehéz annak az állandó tudása is, hogy felelős vagyok azért, hogy ez az egész jövedelmező legyen, hogy megfelelően, gazdaságilag talpon maradjon. Hogy egész parasztosan mondjam, amíg az ember alkalmazott, addig mindig van egy ilyen szakszervezeti tudata, hogy jobb egy kicsit többet keresni, mint kevesebbet, jobb, ha holnap többet fizetnek, mint máma. Most pedig az az érzésem, hogy nagyon sokszor nem is igen merek vágyani a jövedelemre, hanem ugye nem arról van szó,

hogy kivenni a húsfazékból, hanem arról, hogy nekem kell telerakni a húsfazekat. És hogy lesz-e egyáltalán valami a húsfazékban. És erre nincsen semmi garancia. A jövő nem garantál semmit arra, hogy mi fog bekövetkezni. Az emberek azt szeretik, hogyha tudják, hogy holnap mire fognak fölkelni. De nemhogy egy ilyen típusú bizonyosság nem lehetséges ezen a helyen, mindig kihívások vannak, az a normális állapot, hogy állandóan baj van, konfliktusok vannak. És az ember bizik abban, hogy valahogy ezeket meg fogja oldani, mert az ilyen típusú problémákat valahogy meg szokta oldani, mert erre vannak emberi kapcsolatok, kapacitás. De nagyon sokszor, naponta többször jön elő, hogy Isten bizony nem tudjuk, hogy mi a megoldás. És közben hajózunk, és neveljük a gyerekeket. És beszélünk telefonon és közben állandóan az jár a fejemben, hogy nekem még fogalmam sincs arról, hogy hogyan fogjuk megoldani, és közben ezt úgy kell elképzelni, hogy ez a cég ez 3 éve stabil, a mutatói egész meglepően jók. (I.B.)

Van, aki a minden tekintetben megnövekedett bizonytalanságot élvezi. Mások mindezt kikerülhetetlen átmenetnek gondolják, s az elvesztett biztonság helyett arról álmodoznak, hogy a vállalkozás segítségével egyszer eljuthatnak még olyan állapotba, amely megszabadítja őket az állandó stressztől, és helyreállítja a biztonság tudatát.

Azt mondtam, hogy jó módú vagyok. Én úgy szeretnék gazdag ember lenni, hogy legyen annyi befektetett tőkém, amelyiknek van

Kultúrák találkozása kultúraváltás

annyi jövedelme, aminek alapján azt csinálhassam csak, amihez kedvem van. (J.G.)

Egyik interjúalanyunk a „mélyvízbe” kerülés állapotát az újszülött első két életévéhez hasonlítja, amikor mindent, „az egész világot” egyszerre kell megtanulni, aztán utána már könnyebben mennek a dolgok.

Szóval nagyon nagy stressz volt az a két hónap, amikor nem volt állásom. De ennél csak egy nagyobb stressz volt, ez az egy, az első év, amikor ügyvezető voltam. Szóval siker volt. Olyat csináltam, amit én akartam. ... Első lépésként sikerült e két legfontosabb embert fölvenni, a főkönyvelőt, meg a titkárságvezetőt. Ennyit már tudtam, hogy e nélkül... nem működik egy cég. Na de egy évig semmi nem volt. Semmi nem működött. Semmi nem úgy működött, ahogy én akartam. Ebben az egy évben nagyon közel voltam az alkoholizmushoz. Rendszeresen masszívan ittam este. És amikor erre rájöttem, hogy ez egy olyan pillanat, amikor innentől a dolgaim csak rosszabbul mehetnek, akkor elhatároztam, hogy megpróbálom másképp megszervezni az életemet. Pl. ebben az egy évben komolyan szenvedtem attól a dologtól, hogy nekem kellett ügyeket csinálni, mert nem voltak embereim. Akiiket felvettem, azok még nem tudták, hogy mit várok tőlük, mit kell csinálni. Egy év kellett, amíg beállt az a munkarend, és munkastílus, amit én csinálok, amit szeretek és amit azt hiszem egy kicsit tudok is csinálni, hogy másokat dolgoztatok. (...)

Hát az első lépés az volt, hogy a munkahely, miután tisztában voltam azzal, tisztába jöttem azzal, hogy így a munkámat nem tudom elvégezni, hogyha nem tudok koncentrálni, csak annak egy bizonyos szakában, mielőtt iszom, ezért először a munkahelyi ivást hagytam abba. Tehát napközben már nem ittam. (J.G.)

Tehát emberi, szakmai, politikai problémák is vannak, gyanakvásokkal, szakmai, pénzügyi problémák... Ez egy állandó sokszínűséget hoz az életembe. Ez egy érdekes, új világ, aminek nagyon sok pozitívuma van. Nem mondhatnám, hogy csak a fáradtság az, ami jellemzi, mert rendkívül sok érdekes dologgal jár együtt, rengeteg tapasztalati anyaggal. Én azt hiszem, hogy életem első két évében tanultam utoljára annyit, mint most, az elmúlt 3 évben. Hihetetlen, mérhetetlen mennyiségű tanulással járt együtt ez az elmúlt 3 év. (I.B.)

És itt már bent járunk a kultúraváltások alapkérdéseinek sűrűjében: mi mindenben érzékelnek váltást az apparátusok tagjaiból lett vállalkozók korábbi életformájukhoz képest? Alapélmény, hogy a korábbi „felső”, — és átfogónak érzett — látószög helyett egészen más rálátás nyílik a világra, amelyből az összmozgásnak csak *részei* látszanak ugyan, viszont *belülről*. Korábbi munkájuk bár meghatározta életüket, alapvetően (munkaköri) *beosztást* jelentett, ebben a tekintetben tért el másokétól; a jelenlegi, vállalkozói munka viszont maga is meghatározott *életmódot testesít meg*.

Eletmódjuk számos ponton igazodik az új körülményekhez. Az *időháztartást* meghatározza az állandóan

Kultúrák találkozása kultúraváltás

szükséges (gazdálkodási) készenlét, és a gazdasági érdekek miatt nélkülözhetetlen kapcsolatok állandó építésének és karbantartásának szükséglete.

Az igazi vállalkozók nagyon nagy arányban foglalkoznak kapcsolatépítésekkel. Ebből a szempontból ez... én megint nem vagyok igazi vállalkozó, mert nem járok olyan helyekre, nem járok olyan fajta fogadásokra, ahol kimondottan ez lenne a célja a dolgoknak, hogy kapcsolatokat építeni. Vagy reprezentálni. (I.B.)

Jelen kell lenni olyan körökben, ahol ezek a kapcsolatok vannak. Jelezni kell, hogy az ember létezik, megmutatni magát. A vállalkozói szférában fontos tudni azt, hogy hol a helyed. Be kell tudni mérni a saját helyedet, az új helyét, amit képviselni akarsz. Nagyságrendi különbségek vannak cégek és személyek között. Meg kell tanulni új magatartásformákat. Két irányba kell menedzserré válni. A céget kell tudni eladni és az embernek a saját személyét. A személyes garancia egyben a cég garanciája is, és fordítva. (P.F.)

E kapcsolatépítések a korábbinál sokkal szorosabbra fűzik a munkaidő és szabadidő összefonódását. Az élet meghatározó részeivé válnak a reprezentációs alkalmak, „munkaebédek”, vacsorák.

Szenvedünk. Ugyanis ezek protokoll vacsorák. Különböző cégrendezvényeken, amikor végül is olyan emberekkel kell beszélgetnem, akik igazában nem is érdekelnek és én sem érdeklém őket. De az üzlet megkoronázása-

ként vagy az üzlet megkötése érdekében, vagy egyszerűen csak vendéglátói tisztességből kell elvinni ilyen helyekre. (J.G.)

(Fontos viszont, hogy míg a korábbi, a — politikai munkához fűződő — kapcsolattartás céljából szervezett vacsorák gyakran a lakások intim közegében rendezettek, az üzleti partnert soha nem hívják lakásra: az üzleti viszonyt nem szabad ily módon keverni a priváttal. Ha a munkaidő és szabadidő közti határok jobban el is mosódnak, az „ügyek” szférája és a privátszféra viszont sokkal inkább széjjelválik: míg korábban a házasságok nagy része ideológiai egyetértést, együttgondolkodást igényelt, addig a vállalkozói létben a munka „ügyei” kívül maradnak az otthon falain, megnő az otthon rekreáló, a világot kizáró háttér-funkciója.) A művelődéshez való viszony is sokaknál megváltozik, célirányosabbá válik. Ugyanakkor a ráfordított idő mennyisége csökken.

Ha úgy nézzük, mennyi az a szabadidő, amit az ember művészetekre, vagy akár saját fizikai kedvteléseivel tölthet el, akkor azt kell hogy mondja, hogy tulajdonképpen szinte semmi. Másfelől viszont a szabadidő és a munka, a közélet és a magánélet rendkívül módon összefonódik. Ha úgy veszem, hogy színház, koncert, múzeum, akkor nagyon kevés, szinte semmi. Ha viszont úgy veszem, hogy a funkcionális művelődés, tehát a költekezés, akkor ez már egészen másképp néz ki. Én például megengedhetem magamnak azt a luxust, hogy 20–30 napilap és folyóirat jár, és ezeket rendszeresen átnézem, tehát úgy kezdődik a nap, hogy a fontosabb napilapokat legalábbis átfutom. Megvan ennek a számomra kialakult rendszere. A híreket

Kultúrák találkozása kultúraváltás

melyikből nézem, a kommentárokat melyikből stb. Aztán ugyanehhez tartozik, hogy benne vagyok egy nagyon gazdag szellemi légkörben. Ahol emberek ajánlanak egymásnak különböző olvasnivalókat, ill. megbeszélik egymással az egészen komoly szakkérdéseket, ami szintén egy hihetetlen tudást-gazdagodást eredményez. (J. B.)

A célszerű, racionális időbeosztás, és a *mozgékony-ság*⁴⁴ nagyon fontos eleme az új életformának; ezt annál inkább is hangsúlyozni kell, mert — ha talán meglepő is — *a munka mennyiségét* interjúalanyaink korábbi, apparátusokbeli munkájukkal egyezőnek, vagy annál kevesebbnek ítélik.

A lustaság nem úgy értendő, hogy nem csinállok semmit. Hanem szívesebben csinálom mással. Általában azért, mert ők jobban is tudják. Szóval, ha valaki bejön az irodámba, azt látja, hogy én a munkanapom 40%-ában végül is nem csinállok semmit. Olvasgatok, beszélgetek. De azért, mert mások dolgoznak. (J.G.)

Azt mindenesetre többen hangsúlyozzák, hogy *családjukra* több idejük jut, mint korábban; pontosabban a családi élet *a vállalkozói életformának szervesebb része*, mint az apparátusinak, ahol a család inkább csak áldozatos háttérrel biztosított a családfőnek.

⁴⁴ Az apparátus bejáratott, lassan és huzamos ideig változatlanul működő csatornáival szemben a piac az állandó változásokra épül, és nagyon gyors reakciókat követel; taktikai jellegű gyors döntéseket egyébként az apparátusban is kellett hozniok, így nem teljesen felkészületlenek e tekintetben sem.

A vállalkozás kezdetei óta több interjúalanyunk *körülményeiben* is jelentős változások következtek be. Néhányuk üzleti imázs-megfontolásból is új, *nyugati autót* szerzett be. Többeknél - ahol a feleség is átlépett a vállalkozói szférába — az utóbbi egy-két évben jelent meg a *bejárónő*. Az *öltözködés* követelményeit majdnem mindenki említi, e követelményt sokkal erősebbnek ítélve, mint amit az apparátuslét megkívánt. (Ott, a késő Kádár-korszakban, mint láttuk, az értelmiségi jellegű, fiatalos, lezser öltözet már teljesen elfogadott volt.) Üzleti érdekből elkezdenek odafigyelni az őket körülvevő *szolgáltatások minőségére*, hiszen egy, az üzleti partner számára kellemetlen körülmény milliós üzleteket tehet tönkre. Fontossá válik, hogy az ember benne legyen olyan formális és informális *társulásokban*, jelen legyen olyan meghívásos rendezvényeken, amelyek segíthetik az üzleti életben. (Lions Club, Rotary Club, Médiahajó, Vállalkozók Báljastb.)

Mikor a cégünk nyert egy BNV nagydíjat, akkor a Gundelben 70 embernek adott fogadást a főpolgármester. Amikor a Matáv rendezte az Eurotelefon kiállítást, akkor a Vár Galéria volt kibérelve, és az egész tele volt 2 ezer emberrel. Ez a két véglet. Vagy amikor mi tartunk tájékoztatót vagy sajtófogadást, és hívunk meg erre valakit. (J.G.)

Többeknél némileg átrendeződik a baráti kör is. Említettük már, hogy a váltás az új életkörülmények mellett *új ismeretek* sokaságát is magával hozza.

Itt rengeteg új dolgot kellett megtanulnom. Lehet, hogy profánul hangzik, de ahhoz tudnám hasonlítani, mint amikor az ember szül egy gyereket, és akkor egy csomó mindent meg kell tanulni hozzá, hogy hányszor kell

Kultúrák találkozása kultúraváltás

etetni, milyen cumisüveggel, és hasonlóképpen ha valaki autót vásárol, akkor nincs mese, meg kell tanulni, hogy mi az a karburátor, hogyan kell a gyertyákat tisztítani stb... és ez egy gyermektelen, azaz bérlettel utazó ember számára nincsen. Sokirányú, új ismereteket jelent ez. (J.B.)

És ha új morált nem is kényszerít ki a kultúraváltók e csoportjából, mindenképpen azzal is jár, hogy az egyének felül kell vizsgálnia addigi mentalitását, a világhoz való addigi viszonyát.

Innentől kezdve pénzért történik, és üzleti alapon amit csinálok. Míg korábban, bár hasonló volt amit csináltam, de ingyen és önzetlenül. Ez a dolognak az egyik része. De a dolognak a másik része az az, hogy ahol dolgozom, az egy kifejezetten elegáns cég. Az egyik legdrágább is. És hát mindenfajta külső megjelenésünk, tehát az öltözködésben, a szokásokban, ha úgy tetszik, az ebéd és vacsora meghívásokban, a kezünkől kiadott munkának a színvonalában, mindenben kell, hogy látszódjon. Látszik is. (N.B.)

Fontos mentalitás-váltásnak tartják egyesek a *mérték-érzék* kialakulását, amire az államszocialista gazdaság nem adott jó előiskolát. (A jó vállalkozásnak — mondják — pontosan akkorának kell lennie, amekkorára szükség van, nem jobb az sem, ha kisebb, az sem, ha nagyobb.)

Amikor májustól decemberig én sokat gondolkodtam, hogy mibe is kezdjek, akkor leültem beszélgetni több régi barátommal, és ezek közül az egyik azt mondta, hogy ha

vállalkozni akarok, akkor nagyon figyeljek néhány dologra. Az egyik a mértéktartás, aminek mind a két iránya fontos. Az is, hogyha valaki 5 ezer darabot tud gyártani és csak ötszázat vesznek. De az is, hogyha 5 ezret tud gyártani és közben 50 ezret vennének. A másik dolgot úgy fogalmazta meg, hogy az első 3–4 évben nem szabad megbetegedni. Ebben teljesen igaza volt. Nincs mese, nincs kifogás, amikor jönnek a számlák, azt ki kell fizetni, az alkalmazottakat ki kell fizetni, nagyon szigorúak a pénzügyi törvények és szabályok. Életforma tekintetében tehát egy örökös munkaállapotot jelent ez. (J.B.)

Még általánosabb mentalitás-változást követel a világhoz való alapviszony tisztázása. Többen megfogalmazzák, hogy szembe kell nézni azzal, hogy *durva, kemény, erőszakos világ van kialakulóban*, „e világot a gazdasági érdek inkább mozgatja, mint az igazság”; ez a vad világ azonban másfelől — vélik — a gazdasági hasznosság, eredményesség, a pragmatizmus, az ésszerűbb működés lehetőségét, az erőforrásokkal és a képességekkel való pazarlás felszámolását hordja magában. *Az embernek hozzá kell szoknia a permanens konfliktushelyzethez, sőt, válságállapothoz; ahhoz, hogy ez a világ normál állapota.*⁴⁵

⁴⁵ Az államszocializmusban a konfliktusokat végsősoron mindig is megszüntetendő anomáliának tekintik, az optimális normál állapot — az ideológiai premisszákkal összhangban — az apparátusok számára egy harmonikus, konfliktusmentes világ képzetéhez köthetik.

Nem is fölöttem volt védőpajzs, inkább alattam volt védőpajzs, nem engedték, hogy leessek. Ez így nem igaz. Mert személy szerint nem volt ilyen. Mindig a

Az első menetben az ember kitermeli saját maga, olyan módon, hogy gründol, hogy éjszakázik, hogy még egy éjszakát behúz, meg még egyet. A heti hét éjszakából mondjuk nyolcat behúz. És később változik a dolog. Mert hogyha a munkatársaim nem megfelelőek, akkor helyettük is dolgozhatok, és itt mindjárt belép a napirend, vagy az életszervezésbe egy másik motívum, a követelés. Ez egy olyan határ, ahol sokan elbuknak. Akkor, amikor az egyszemélyes cégből kétszemélyes lesz, utána hirtelen bekövetkezik egy másik váltás. Amikor nagyobbá válik a cég, jönnek újabb emberek. Ilyenkor általában az a törvény, hogy a második ember fellázad az első ember ellen. Az első ember természetesen letöri a lázadást. A második ember, az addigi második ember, akivel baráti viszonyba kerül, hiszen együtt éjszakáztak, együtt dolgoztak, a második ember úgy érzi, hogy az ő vérén, az ő béréen csinálták meg a céget. Hogy őt zsáknányolták ki. Ez az élménye a második embernek mindig megvan. Na most az első embernek meg megvan a hatalma ahhoz, hogy ezt letörje. Úgy töri le, hogy egyszerűen kirúgja. (I.L.)

Az új vállalkozó, aki felelősséget érez cége, beosztottai iránt, úgy érzi magát ebben az állandó stresszhelyzetben, „mint a zsonglőr, aki egyszerre pörget egy csomó tányért egy csomó boton, s mire az egyiket meg-

rendszer, a szisztéma, a technológia biztosította, hogy ez ne fordulhasson elő. (J.A.)

pörgeti, már a másik készül leesni, és így tovább, figyelme nem lazulhat egy pillanatra sem".⁴⁶

Én egy olyan cipőgyáros vagyok, akit izgat a cipő, és nem egy személytelen befektető, akinek mindegy, hogy miből, hogy kolbászt csináltak vagy leánykereskedelmet, az a lényeg, hogy beteszek egy... ennyi pénzt a forgalomba... és abból kijön a nem tudom hányszorosa. Nekem tehát nem mindegy az, hogy mivel foglalkozom, Ezen a helyen több mint 120 ember dolgozott eddig, és az emberi kapcsolatok is nagyon érdekesen működnek ennek következtében. Össze kell kapcsolni a tőkeérdekeltséget, és ugyanakkor a szakmai színvonalat is. Van még egy harmadik elem. Ez pedig a nagyon érdekes sikerre ítélttség. Nagyon sokszor van válságos helyzet, amikor az ember azt érzi, hogy én ezt nem csinálom tovább. Hogy ezt nem is lehet tovább csinálni. És az a paradoxon, hogy amikor egy ilyen „kiszállni” érzés jön, akkor egy kicsit olyan az ember, mint ami-

⁴⁶ Ha az apparátusok tagjaiból vállalkozóvá válók csoportjából kiindulva akarjuk meghatározni a (modernizációs) individualizáció közös szabályait, azt, hogy mely tapasztalatok tűnnek a legmeghatározóbbaknak az általunk vizsgált kultúraváltásban, akkor — az eddigieket összefoglalva — a legfontosabb mozzanatokként a *bukás kockázatának meghatározó tudatát, a célszerűség, a mozgékony és keménység értékeinek belsővé tételét, a munka és szabadidő összeolvadását, a gyerekeknek — mint a perspektívikusabb jövő, a gazdagabb lehetőségek letéteményeseinek — felértékelését, és talán a gazdasági hatalmi elithez, mint egyfajta felsőbb „kaszthoz” tartozás bizonyos jeleinek elfogadását emelhetjük ki. Megkockáztatható, hogy ezek általában is kulcselemek a modernizációs individualizáció azon fázisában, ami ma Magyarországon is zajlik.*

Kultúrák találkozása kultúraváltás

kor a hegymászó megy fölfelé a falon, a jeges sziklafalon a csákánnyal. Maga elé tesz egy szöveget, abba beakasztja, fölfele húzódkodik, és akkor alulról elkezdnek neki kiabálni, hogy hagyj abba... ne csináld tovább. De ilyenkor nincs mese. Nincs választás. Vagy feljut a következő szintre, vagy lezuhan. Tehát nem lehet akárhol abbahagyni, mert a fényes siker és a kapitális bukás és botrány között nincs igazán más variáció. (I.B.)

A váltás első időszakát a többség mindenképpen megterhelőnek tartja. Az életformaváltás, értékátrendeződés túlnyomó részük számára azt is jelentette, hogy egy általuk önként vállalt, és többé-kevésbé belülről elfogadott világvélemény omlott romokba.

Május 22-én az Antall kormány felesküdt, én május 23-án beadtam a lemondásomat. Mivel az ezt megelőző időszak rendkívül feszített tempóban zajlott, szinte időm sem volt gondolkodni azon, hogyan tovább. Május 23-án tehát ott álltam, és azon gondolkodtam, hogy most mihez fogok kezdeni. ...megpróbáltam megfogalmazni a vágyaimat, követelményeimet, hogy mi az az összefüggésrendszer, amiben valamilyen folytatást el tudnék képzelni. Azt sem tudtam, hogy hol fogok dolgozni, és azt sem, hogy mit fogok dolgozni. Hogy szerkesztő leszek, tanár leszek, vállalkozóvá válok? Megpróbáltam tehát magamnak posztulátumokat kiépíteni, amelyek segítenek abban, hogy végül is hogyan tovább. Az ember nehezen megy bele olyan kompromisszumba, ami valami fonto-

sat feláldoz. Az én személyes életemben ez egy nagyon nehéz időszak volt. Iszonyú nehéz időszak volt. Nagyon belülről érintett az az összeomlás, ami itt történt, ez a szovjet kelet-európai szocializmus összeomlása. Amelyről én azt gondoltam, hogy nem kevésbé ismerem, és mégsem volt elképzelésem arról, hogy ez ilyen gyorsan... omlik össze. Ez egy nagy belső világnézeti, lelkiismereti problémává vált bennem, az én egész eddigi életem, az eszmélésem a hatvanas évekre tehető. Ez nagyon erősen erre a tradícióra épült, hogy a kint és bent, a külvilág.. Az egyik világ és a másik világ, ezért ez a fajta szemlélet ez számomra rendkívül erősen személyesen megélt probléma volt. Ezért az volt bennem, hogy nagyon erősen, hogy muszáj lenne megérteni, ami történt. A kapcsolatot a kint és a bent között, a közélet és a magánélet között, az én egyszemélyes problémám és valami közéleti szerep között. A másik pedig, hogy az a fajta tudás, aminek én az egyik képviselője vagyok, hogy erre a fajta tudásra vajon szükség lesz-e egyáltalán belátható időn belül. Ennek az egész váltásnak a léptéke az egy nagyobb történelmi lépték, és átível egy emberi életen, és ezen a módon zárójelbe teszi az én nemcsak eddigi, hanem eljövendő életemet is. Félretol engem, feleslegessé tesz engem. Jól el tudtam képzelni, hogy egy ilyen reformista időszakban kifejlődő reformista értelmiség nem politikai okok miatt, mennyire lesz szükséges. Magyarán mekkora váltásra van itt szükség. Én magam hosszú évek alatt valahol az elmélet és a gyakorlat határán mű-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

ködtem. Az ember oszcillál. Gyakorlati problémákkal találkozott, de azt elméletileg absztrahálni akarta. (I.B.)

(E csoport tagjai között nem nagyon jellemző az ideológiától teljesen mentes „karrier”-hivatalnok.) És az a világ, amelynek megreformálhatóságában valamennyi megkérdozett hitt (ki hosszabb, ki rövidebb ideig.) Vagyis ebből a szempontból az ő kultúraváltásuk is hasonlítható azokéhoz, akik egy haza megszokott viszonyaiból kerülnek új feltételek közé. Néhányan közülük megkeseredéssel, vagy legalábbis csalódással reagáltak erre, főleg, ha olyan (az erdélyieket érő „románózshoz” hasonló) kirekesztő gesztusokkal találkoztak, mint a hangos, vagy hátuk mögötti *kommunistázás*, vagy az, hogy „sokan a régi jó ismerősök közül egyszerűen csak átmentek az utca másik oldalára.”

Emberileg ugyanis roppant mértékben megviselt az a szituáció, ami a rendszerváltást követő időszak volt. Sokakban csalódtam emberileg. És a korábban viszonylag széleskörűnek mondható személyi, társadalmi, baráti kapcsolat vagy barátinak tűnő kapcsolatok jelentős része nagy hirtelen megszakadt. Hát úgy elmaradtak a telefonok, összejövetelek, az érintkezések. Most én nem azt mondom, hogy ezek mögött, mindegyik mögött az van, hogy nem szabad leprás közelébe menni, mert elkapjuk a betegséget, hanem egyszerűen arról van szó, hogy ez a rendszerváltás úgy zajlott le a korábbi politikák elitjéhez tartozó emberek számára, hogy ab start nem sikerült azt megvalósítani, amivel Csurka Pityu bácsi állandóan megvádolt bennünket, hogy tudniillik hogy majd mi

összetartunk és majd mi segítünk egymásnak, majd ez meg az, meg amaz. Hanem egyszerűen a patkány effektus működött, tehát ez a mindenki menekül a süllyedő hajóról, és ebben egyébként az akkori kormányzati vezérkarnak is igen súlyos emberi felelőssége van, most hadd ne mondjam, hogy ez a politikai ügyekkel függ vagy függhetett össze. A dolog lényege számomra az, hogy itt hirtelen különbségek támadtak. Pl. korábban az apparátusban dolgozó, vagy nem az apparátusban dolgozó emberek között, akik feltették magukra a szakértő sapkáját és azt hitték, hogy majd az államapparátusban megússzák ugyanazt, amíg a pártapparátus természetesen, mint eldobni való, rendszer-specifikus pártbürokraták gyülekezete, úgy is meg kell, hogy döögöljön. Na most ez nagyon csúnyán hangzik. De az az igazság, hogy itt létkérdésekről volt szó, és a mai napig is tudok olyan emberekről, akik gyakorlatilag emberi értelemben beledöglöttek ebbe az egész folyamatba. Mert nem tudták a helyüket megtalálni az új körülmények között, és lélekben elnyomorodtak, esetenként egyébként anyagilag is. (Ü.J.)

Akkor már intenzíven elindult 90-ben ez az adok-kapok... ki voltál, mit csináltál, miért csináltad... Nekem nem lett volna okom a világon semmi okom ettől tartani, mégis valahol engem már pusztán az a tény, hogy erről olvastam nap mint nap, rádióban, tévében, hogy ...mit csináltál, hányszor voltál párttitkár... szóval ez bennem... félelemmel teli ember vagyok... és amit hallottam meg

Kultúrák találkozása
kultúraváltás

*láttam feltranszformálta bennem ezeket a
félelmeket. (L.N.)*

Kellemes meglepetés volt azonban számukra, hogy viszont az üzleti élet, a pénz számára „a kommunistának sincsen szaga”: a megmérettetés nem az ideológiai előélet függvénye, hanem pusztán azon múlik, hogy az üzleti életben beválik-e valaki.

Amikor az amerikaiak bejöttek, felmentem és azt mondtam, uram, szeretném, ha tudná rólam, hogy itt dolgoztam, ez és ez vagyok. Azt mondta nekem: Na és? Hát mondom bocsánat, még egyszer. Ez volt 90 februárjában. Még egyszer elmondom, jó? Ez meg azt mondja, na és? Olvasson újságot, nézze meg. Hát itt most kommunistának és én voltam, „gyilkos” vagyok, minden vagyok. Azt mondja, na jó, figyelj ide... komolyan ezt mondta, amíg a bank megy, addig nem érdekel. Egyébként az a véleményem, hogy te legalább lőporszagot szagoltál már. Ha meg nem megy a bank, az egy másik helyzet. Vizszontlátásra. (K.S.)

A csalódás sokakból *dacreakciót* váltott ki, s őket éppen ez segítette a vállalkozói pályán való elindulásban: ha az államra, amelyet korábban szolgált, nem számíthat, megmutatja, hogy ő képes boldogulni a maga erejéből is.

A váltás a többségnél *lelkiismereti válságot* is okoz. A vállalkozói helyzet szembesülésre készíti őket az általuk hosszú ideig képviselt ideológiával, annak egalitarizmusával, humánus célkitűzéseivel (szociális biztonság, tudomány, kultúra támogatása, társadalmi esélyegyenlőség, mint cél stb.). Egyrészt azzal, hogy mit kezdhet ezekkel az elvekkkel mai gyakorlatában,

másrészt azzal, hogy ha nem tud ezek szerint élni, akkor ez azt jelenti-e, hogy meg kell tagadnia korábbi elveit?⁴⁷ A vállalkozói helyzetben eléggé hamar felmerül az *elbocsátások, a munkanélküliség* problémája, amit az apparatcsikból lett vállalkozók többsége nem tud — a „vadkapitalista” vállalkozóhoz hasonlóan — erkölcsi mérlegelés nélkül kezelni.

Én miért szeretnék egy szociál-liberális kormányt? Mert egy gyenge parafrázissal azt tudnám mondani, hogy azért, mert a lelkem az abszolút szociális, az eszem meg abszolút liberális. A gazdaság az egy kökérmény ügy. De ugyanakkor nagyon sok dologból én kifejezetten erkölcsi, morális kérdést csinálok. És ez időnként Dr. Jekyll és Mr. Hyde szindróma. Hogy van amikor kémenyebben kellene lépni, de akkor belép egy olyan faktor, ami már az erkölcs-morál dimenzióba kerül, és nem biztos, hogy mindig figyelembe kellene venni. (A.K.)

A megoldások különbözőek, de mindegyik esetben változást jelentenek korábbi felfogásukhoz képest. Van, aki elmondja, hogy először nagyon nehéz volt, de mára már hozzászokott, és *elfogadja*, hogy a munkanélküliség szükséges rossz a társadalomban. Van, aki ugyan nem tudja helyeselni a munkanélküliséget, de arra a következtetésre jut, hogy *az ideológiát külön kell választani az üzleti élettől*: a világnézet magánügy, ő magánemberként mindig baloldali marad, de üzletemberként nem dönthet a szíve szerint. Nem adta fel elveit, de neki

⁴⁷ Szembe kell nézniük azzal, amit egyikük így fogalmaz: *az apparátusba egy olyan ideológia jegyében került be az ember, amely a tőkés társadalom tagadásán alapult, most meg éppen ezekre a tőkés mechanizmusokra kell építenie a túlélést.*

Kultúrák találkozása kultúraváltás

most nem ezek képviselete a dolga. Van, aki úgy vall, hogy ő ugyan már sosem lesz érzéketlen üzletemberré, de ez a piacon gyengeség. Őneki *a szellemi érték tőkésítésének módját kell átadnia gyermekeinek*, hogy legalább azok piacképesek legyenek.

Mindenesetre *mindannyiuknak olyan kognitív disszonanciákat kellett átélniük, amelyek feloldására különböző énvédő technikákkal próbálkoznak*. Nagyon sokan említik, (bizonygatják), hogy *barátságaik* nagy része kiállta a „nehéz idők” próbáját, s ez igen sokat jelentett nekik. Ezzel ugyanis azt — a változások által kikezdett — érzést erősíthetik meg magukban, *hogy ők vállalható személyek, akiknek élete folytonos, megszakítatlan*.

Az emberi kapcsolatrendszerben azt mondhatnám, hogy szinte semmi változás nincsen. Olyan emberekkel, akikkel régebben kolleгиális kapcsolatban voltam, ez több száz embert jelentett, nem emlékszem szinte olyan kapcsolatra, amivel kapcsolatban keserű érzésem maradt volna. Nem volt semmiféle visszautasításban részem. (J.B.)

A múlt és jelen összeegyeztetésének, az éles váltás tompításának másik technikája, amikor valaki azt hangsúlyozza, hogy az ő igazi terepe a politika volt, de be fogja bizonyítani, hogy helyt tud ő állni az új terepen is. E reakciómodot besorolhatjuk a bemutatott csoport tagjai által adott jellegzetes válaszok azon típusába, amelynek lényege az *egyén erejének kipróbálása*, annak bizonyítása, hogy az egyén önazonosságát nem a külső feltételek, ideológiákstb. adják, hanem az, hogy az egyén fölé tud kerekedni bármiféle kihívásnak.

Hazavittem a feszültségeket. Ebben az értelemben azért a rend kedvéért szinte a válás széléig jutottunk. Ez inkább azzal függött

össze, hogy az én egyébként is türelmetlen és ingerült és erőszakos természetem gondolom a legrosszabb formáját mutatta itthon. Elhanyagoltam ebben az időben a barátaimat. Nem nagyon volt kívül megosztanom ilyen szempontból a gondjaimat. Tehát azért valljuk be, inkább az én problémám maradt. Nekem kellett valamilyen módon feldolgoznom magamban. Zárójelben megjegyzem, hogy egy-két ilyen bukást mindenkinek az életébe beépítenék.

Először is, én már egy pofán csapást — ahogy itt részletesen elmondtam — átéltem. Ez nekem nagyon jó volt. Mert én azt pontosan tudom, hogy milyen újrakezdeni. És én attól nem görbedek össze, hanem makacs ember vagyok, ez engem mindig nagyon feldob, amikor újra kell kezdeni. Na most természetesen féltem egy kicsit ettől. Sok bizonytalanság volt benne. De nem volt mese, hátam mögött égett az erdő, előre kellett menni. És hát azt én felismertem, hát nem láttam azt, hogy 4 év múlva az MSZP győzni fog a választáson, de azt láttam,... szóval én nem akartam többet már az apparátusban dolgozni. Elegendő volt. Kész. Soha nem ezt akartam. Ehhez képest szinte mindig ezt csináltam. Kész. Elég volt. (N.B.)

E reakciómód változata az elért jómódra való büszkeség, ami sokaknak segít áthidalni a lelki válságot: a lényeg az, hogy elértünk valamit (ráadásul olyat, ami az új uralkodó értékrendben központi érték).⁴⁸

⁴⁸ Érdekes, hogy a gazdasági sikeresség többek elbeszéléseiben szembetűnően *anekdotikusan* jelenik meg: ez különösen olyan in-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Ha nem tudnék piacképes munkát letenni az asztalra, akkor nem tudtam volna talpon maradni. Azt hiszem, hogy képes voltam piacképesen dolgozni, tehát ha nem ide, akkor elmentem volna az ÁVÜ-be, van ott elég pártapparátusból jött ember most is. Elmehettem volna a minisztériumba bizonyára... nem akartam volna. Bizonyára valamiféle céghez el tudtam volna menni. Vagy kétségbe esve valami szerény pénzzel valami marhaságba belevágtam volna. De végül is, ha nincs a fejemben az, az amit megszereztem, nagyon-nagyon rossz lett volna a helyzetem. (N.B.)

Egy másik lelki alkalmazkodási mód, amikor egyesek arra hivatkoznak, hogy bár a rendszerváltással létrejött világ korántsem idillikus, és személy szerint nekik idegen is, mégis olyan, hogy *mindenki megtalálhatja benne a helyét*. Az új világ elfogadására hoznak fel érveket (maguknak) azok, akik a változások előnyeire próbálnak figyelni (az új kiszámíthatatlanabb, de szabababb, kevesebb benne a kötöttség; megszabadít a kép-mutatástól stb.)

Az ideológiai sokszínűség nekem tetszik. Többet lehet morogni, most már tudom, hogy miről morgok... Korábban könnyebben tudomásul vettem. Amit most nem vennék tudomásul. (J.G.)

terjűalanyoknál figyelhető meg, akik elfogadni látszanak azt a világképet, hogy a piaccgazdaságban mindenki a zsebében hordja a marsallbotot, (vagyis, hogy a világ a mesék szerkezete szerint működik).

Mert valójában azt csinálom, amit szeretek. Nagyon sokat tudok dolgozni. Ennek mérhető eredménye van. Végül is anyagilag nagyon jók a körülményeim. És hát, ez egy normális életberendezés, azt hiszem, az ember azt csinálja, amit akar, és azzal el tud érni sikereket. (N.B.)

Vannak, akik úgy oldják föl a kognitív disszonanciát, hogy azt mondják, nekik nem nagyon kellett ideológiai váltást végrehajtaniuk, mert reformerként, értelmiségiként korábban is a piacgazdaság útját készítették elő.

... de ma a frontemberei a politikának... azt hangsúlyozzák, hogy ez csak rajtuk múltott, maga a rendszerváltás ténye stb... Nekem szent meggyőződése, hogy nem igaz ez. Ez magából a rendszer ellehetetlenüléséből... és az a vonal, aki akkor valamilyen módon spiccen volt, bárhol, bármilyen pozícióban, akár állami... akár párt... vonatkozásban, maga is akarta a változást, a többség. Biztos volt egy konzervatív mag, amelyik szerette volna a korábbi állapotokat konzerválni, de az már gyenge volt, hogy erre képes legyen. Tehát, hogy úgy mondjam, egy bizonyos fejlődés irányába elmozdult a dolog. És az a szent meggyőződése, hogy ez indította el a rendszerváltást. Tehát az a belső erjedés, amit tulajdonképpen azokban a pozíciókban lévő emberek indítottak el, akik látták a dolog ellehetetlenülését, hogy nem mehet így tovább. Tehát magyarárn mi is részesei voltunk egy kicsit a rendszerváltásnak. (L.N.)

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Mások úgy hangsúlyozzák a folytonosságot, hogy a *mindkét rendszerben használható képességeiket emelik ki*, ami azt jelenti, hogy nekik nem kellett változniuk.⁴⁹

Nekem tulajdonképpen az az óriási mázlim van, hogy 1973-ban már a Műegyetemen, az első munkahelyemen, ezt nem utólag mondom, ezt utólag is így lehet értelmezni, de ha visszamegyünk, abban a pillanatban én ott tulajdonképpen egy vállalkozási lehetőséget kaptam. Hiszen az egész közművelődési tevékenység az egyetemen nemcsak egy meghatározott összegnek az elköltése volt, hanem egyrészt bevételeket kellett produkálni, másrészt szervezési szempontból ez egy tipikusan menedzseri munka volt, bár akkor ezt még nem így hívták. (J.A.)

A munka mennyiségi szempontból változást nem jelentett, mert én végül is munkálgató voltam, korábban is 12–14 órát dolgoztam, és most is körülbelül annyit dolgozom. (J.B.)

Ismét máshogy kezeli az ellentmondást azok csoportja,⁵⁰ akik — a fentebb már említett módon — azt állítják, hogy — függetlenül attól, hogy éppen miből élnek — *ők ugyanazon a baloldali állásponton vannak, mint korábban.*

⁴⁹ Egyik interjúalanyunk ezt a megoldást éppen a váltás, a „zuhanás” pillanatához kapcsolva adja elő: abban a pillanatban azt élte át, hogy *semmihez sem ért*; a főiskolára, egyetemre túl régen járt, eredeti szakmájából kiesett, a hivatal kiomlott alóla. De aztán sikerült elindulnia egy vállalkozásban, és „kiderült, hogy az a semmi, amihez mégis értettem, az itt mind aranyat ér.”

⁵⁰ Számukra fontosnak tűnik az is, hogy a korábbi ideológia nézőpontjából se tűnjének következtelennek, „árulónak”.

Közösségi ember vagyok. Hiszek a közösségekben, a közösségek működésében. Hiszek abban, hogy a szolidaritás fontos, a mások irányában való tolerancia, maximális empátia. Nem is politikai értelemben, vagy szociális értelemben akarok empatikus lenni, hanem szakmai értelemben, emberi humánnum értelemben. (J.A.)

A nagybátyám, aki tűzoltó parancsnok volt a kommunista diktatúrában, és ma is az, ő a maga szintjén vadul elutasítja ezeket a viszonyokat, és minden tekintetben nosztalgikusan tekint még az ötvenes évekre is, e tekintetben. Egyszer fölötté a kérdést, hogy hogyan tudsz te ezek között, ezekkel itt kávézni? Mikor elmeséltem neki, hogy kívül kávéztam. Erre azt mondtam neki: nézd Béla bátyám, klasszikus helyzetről van szó. Én sorsközösséget vállaltam veled, és természetesen vállalom most is, már csak azért is, mert a rokonomról van szó. (És nem alázom meg és nem utálkozom veled.) Az ilyen típusú embereknek az a dolguk, hogy az uraktól, a gazdagoktól elvegyék azt, ami nekik van és ezt ha lehet, osszák szét a szegények között. Most tudom, hogy ez egy borzasztó nagy demagógia. De az ő szintjén így vált érthetővé az, hogy én most miért csinálom azt, amit csinállok. (J.A.)

Az interjúalanyok nagy többsége azt is fontosnak tartja aláhúzni, hogy ő nem tipikus vállalkozó. Nem tud szabadulni attól az apparátusban kialakult természetétől, hogy túl óvatos, nem kockáztat eléggé. (Más úgy fogalmaz, hogy ő ugyan tud kockáztatni, csak blöffölni

*nem képes, márpedig az a sikeres vállalkozás lényegéhez tartozik). E típus képviselői közül van olyan is, aki azt mondja, hogy ő olyan *sajátos vállalkozó, akinek céljai vannak*: míg az „igazi” vállalkozó mindig olyasmibe fog, ami a legtöbb hasznot hozza, ő csak olyasmibe, amit szeret csinálni.⁵¹ (Még olyan is akad, aki azt gondolja, hogy vállalkozását, ha az kellőképpen megerősödik, majd felhasználhatja valamely társadalmi igazságossági cél támogatására). A baloldaliság vállalásának érdekes aloslata, — s ez oly gyakran jön elő, hogy tipikusnak tekinthető —, amikor interjúalanyaink *a rendszerváltás tényleges áldozatainak helyzetére hivatkoznak, azok szempontjait igyekeznek képviselni*. Ez egyrészt megerősíti őket abban, — s jelzi kifelé is — hogy nem veszítették el baloldaliságukat, szociális érzéküket. Másrészt megerősíti őket abban is, hogy ők maguk — szemben azokkal, akiknek védelmét ekként felkarolhatják — *nincsenek vesztes helyzetben*.*

Van az emberben egy nagyon erős feszültség ilyenkor. Amit persze szigorúan tilos egy napon emlegetni a Nyírségben 50 kilométeres körzetben munkanélkülivé vált szakképzetlen embereknek a helyzetével. Aki ezerszer kifosztottabb lett, és lepusztultabb környezetben él. De kétségtelen, hogy van az egésznek egy legalábbis meghökkentő lélektani érzése... (J.B.)

Végül akad olyan is interjúalanyaink között, aki *a világ igazságosságába vetett hitében sem akar meghasonlani, helyrelökné a kizöklent — s ezzel őt is sújtó — világot, és így érvel: „gyermekeink már jobban fog-*

⁵¹ Ez nem feltétlenül piacidegen magatartás; valaki éppen ebben látja a siker egyik útját: „valamely mániánkat össze kell egyeztetni a piaci kereslettel”.

nak tudni ehhez az új világhoz alkalmazkodni, kemények, elszántak és tisztességesek lesznek. Mert az aljasság csak rövid távon kifizetődő.”

A stratégiák nagyon különbözőek. De mindenki arra törekszik, hogy megőrizze integritását.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

8. EREDMÉNYEK VÉLEKEDŐK ÉS VÉLEMÉNYEK A VÉLEMÉNYEK SZERKEZETI SAJÁTOSSÁGAI

Mint ahogy erre törekszik minden kultúraváltó. Ez a törekvés meghatározza azt is, ahogyan látják a világot, a régi és az új, a „kibocsátó” és a „fogadó” kultúra különbségeit; s azt is, ahogy megpróbálnak alkalmazkodni a változás okozta nehézségekhez.

Bár többen hangsúlyozzák, hogy véleményük *egyedi* vélemény, csak az ő álláspontjukat tükrözi, oly sok az egybehangzó, egymáshoz kapcsolható megfigyelés, ítélet és következtetés, hogy ezeket nagyrészt tipikusaknak⁵² kell tekintenünk a kultúraváltásnak, a kultúrák találkozásának abban a fajtájában, amelyet kutatásunkban megközelíteni törekedtünk. Persze, az sem elhanyagolható tény, hogy mindhárom választott csoport *értelmiségekből* állt. Mint ezt már a bevezetőben hangsúlyoztuk, kibocsátó és fogadó kultúrák találkozása a fontosnak bizonyuló mozzanatok, megítélések tekintetében bizonyára egészen más képet mutatott volna, ha kultúraváltó fizikai munkásokat kérdeztünk meg. Az értelmiségieknél mindenképpen fokozott *absztrahálási hajlammal, reflektivitással*, természetesen *eltérő tapasztal*

A vélemények gyakori egybehangzása egyrészt abból származik, hogy olykor ugyanazokról a tényekről beszélnek, másrészt abból, hogy a nagyjából ugyanazon társadalmi csoportból kikerült interjúalanyaink közös közegében egyfajta konszenzus áll fenn — aki éppen nem vesz részt egy adott kérdésről fennálló konszenzusban, az abban a kérdésben más álláspontot hangoztat, de a sok egybehangzó álláspont mögött fennálló konszenzusokat olyan meghatározóknak kell tekintenünk, hogy esetenként még azt is feltételezhetjük, hogy azok a tények, amelyeket „objektivitásuk” miatt ítélnék meg sokan egyazon módon, valójában éppen a róluk fenntartott konszenzus *következtében* tűnnek „objektív” tényeknek.

talatanyaggal, a viszonylag jobb társadalmi helyzet következményeivel, a munkaerőpiacon való boldogulás, az önértékesítés jobb esélyeivel, kidolgozottabb stratégiákkal és kidolgozottabb kódokkal, tudatosabb nyelvhasználattal találkozhatunk. S ebből a szemszögből nézve az eddig összegzetteket, abban sok mindent az értelmi-ségi helyzet sajátos tükröződésének fogunk találni.

Mint az elején már utaltunk rá, a tendenciák sokban közös vonásai ellenére sem feledkezhetünk meg azokról a különbségekről, amelyek a három csoport egymástól eltérő sajátosságaiból következnek. Az *apparátus-vállalkozó* váltást például nem kíséri az emelkedésnek⁵³ az a tudata, amely az Erdély—Magyarország, illetve Kelet-Európa—Amerika viszonylatban gyakran megfigyelhető. Sőt, kezdetben a váltás, mint láttuk, a zuhanás tudatával társul. Ez azonban nem is olyan sajátos jegy. Az új kultúrába illeszkedők nagy részének kezdetben „nulláról” kell indulnia, s ez azt is jelenti, hogy korábbi életükhöz képest sok mindenben „lejjebb” kell szállniok. A nyelvvel fölényesen bánó elitértelmiségiekből a nyelvet a „bennszüllött” kisgyerekeknél is gyengébben beszélő sajnálatraméltó idegenek lehetnek Amerikában, s az Erdélyből Magyarországra települők esetében is gyakori, hogy otthon kiküzdött státuszuknál

⁵³ Ezt az „emelkedés-tudatot” egyértelműen megerősítheti egyébként a sok esetben hangsúlyozott *több-lépcsősség*. A valahonnan valahová érkezés önmagában még csak két különböző világ találkozását rejti magában, *ha több átlépés követi egymást, s ezek valamilyen mutató szerint egyre jobb feltételekre utalnak, ez a kultúraváltás élményét e mutató köré szervezi, a változást emelkedésnek láttatja*. Ez zajlik le az erdélyieknél, amennyiben ugyanazoknak az előnyöknek a fokozódását tapasztalják az Erdély—Magyarország váltás során, amelyet már Románián belül az Ó-Románia—Erdély viszonylatban megélték. És ugyanez történik azoknál is, akik Magyarországról továbbmennek Nyugat felé, s ezen több állomású út során az individualizáltság és a modernizáció egyre kifejtettebb jeleit tapasztalják.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

alacsonyabb helyzetben, képzettségüknek nem megfelelő munkákkal kell az új életet megalapozniuk. Ez a helyzet sokszor különösen *érzékenyvé teszi a kultúraváltót a megalázónak érzett mozzanatok iránt*, (többen például felháborodással mesélik, hogy az áttelepülésnél sokszor úgy bánnak velük, mintha kábítószercsempészeknek, vagy egyéb gyanús elemeknek gondolnák őket — ez szinte *szimbolizálja számukra azt, hogy az új helyzetben „nem ismerik őket”, nem számíthatnak a korábbi státuszuknak megfelelő elbírálásra, fogadtatásra.*) Ugyancsak hátrányos helyzetet teremt a „kettős otthontalanság”; az, hogy a Romániában lebozgorozott, hazátlannak nevezett magyar az anyaországban magyarul beszélvén egyszerre tapasztalhatja azt, hogy itt megértik a szavát, és azt, hogy ugyanakkor különbözősége miatt itt viszont „románnak” nevezik, s mint ilyet, utasítják el.⁵⁴

Nagy az eltérés a gondolkodásban, az életritmusban. Sokszor még a beszédmódjáról is megismerik az erdélyit. Elég nehéz helyzetben vannak. Mert otthon sem érezhették magukat otthon — mármint Erdélyben —, és itt sem érezhetik magukat otthon... ott bozognak hívták őket, hontalannak, itt meg azt mondják rájuk, hogy románok, menjetek haza. (K.B.)

Az Erdélyből jöttek beszámolóí számos olyan sajátosságot is tükröznek, amely abból következik, hogy az ő kibocsátó kultúrájuk a *többi csoportnál közösségibb* kultúra. Egyrészt az ő véleményeik tűnnek a *leghomo-*

⁵⁴ Az ilyen élmények alapján emlegetik Szőcs Géza kifejezését, aki Magyarországot „szőryanának” nevezte (akihez ti. az árva kismajom, mint biztonságos meleget sugárzó anyjához bújik oda, ám az képtelen anyai érzelmekkel fogadni a rászoruló).

génebbnek. Bár mindegyik csoport tagjainak elbeszéléseiben kimutathatók a közös elemek és az egyéni észrevételek egyaránt, úgy tűnik, benyomásaik összegzésében az erdélyiek véleményei a legegyöntetűbbek, s ez arra utal, hogy a konszenzus az ő kibocsátó kultúrájukban a legnagyobb, (az individuális vélemény fontossága relatíve ott a legkisebb). Másrészt csak önáluk találkoztunk a nehézségek felsorolásánál azzal a problémával, hogy az új világba való betagozódásnál *az ember nem számíthat a szülői háttérre.*

Annyi a nyomorúság még itt, hogy nincsenek itt az embernek a szülei. Mert egész más, ha az ember érzi, hogy a háta mögött valahol van. ... 100 km távolságra akár, van egy apám és egy anyám. Akihez, ha nagyon elkeseredem, meg nincs pénzem, hazaszaladok. És még elmondom a bajaimat. Itt meg az állt fel, hogy mi hova szaladjunk? Hazaszaladunk, elmondjuk, de nem érezzük otthon jól magunkat. Sajnos. Itt van amikor elkeskenyedünk, nem érezzük jól magunkat, és akkor hazaszaladunk és rájövünk, hogy ott sem érezzük jól magunkat. Akkor visszajövünk. Mert a szülők, amellet, hogy szülők, nagyon kedvesek, mindent megtesznek. De maga az a körülmény, ahogy ott élnek, nem ők, hanem amilyen élet ott van, ez a nyomorúság. Úgy, hogy ennyivel jobb az ittenieknek, hogy itt vannak a szüleik. És tudják segíteni őket. Minket nem tudnak. És az embernek nem lehet tanácsot adni. Jó tanácsot. (J.R.)

(Jóllehet a betagozódókat mindig az különbözteti meg leginkább az „öslakóktól”, hogy náluk valóban hi-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

ányzik a családi háttér, a gyerekkortól folyamatos szocializáció, és kapcsolatrendszer, s olykor bizony a családi ház támogatása is, mégis jellemző, hogy ez csak a legközösségibb kultúrából jötteknek jut eszébe; azok, akik maguk is már individualizáltabb viszonyok közül jöttek, természetesnek tartják, hogy magányos hősként kell helytállniuk egy olyan világban, amelyben mellesleg a „bennszülöttek” is hamar leszakadnak mindenféle köldökzsinórról.) Végül — a diktatúra élményével frusztrált — közösségi kultúra sajátos megnyilvánulása az is, hogy az erdélyi minta tagjai sokkal *nehezebben adnak bármiféle interjút*, mert tapasztalataik alapján attól rettegnek, hogy a legártatlanabb megjegyzéseiket is felhasználhatják valakik ellen.

Pszichológushoz is jártam. Úgy éreztem magam ott is sokszor, mint egy besúgó, és ez az interjú-helyzet is azért kellemetlen számomra. Mert valami árulkodásszerű dolgot jelent nekem. Otthon sok ember úgy súgott be, hogy nem is tudott róla. Beszéltették. Ez jól bevált műfaj volt. Az iskolásoktól a felnőttekig. Ez aztán egy nagyon gátló érzést alakított ki bennem, és nemcsak bennem, hanem másokban is. Nem igazán egészséges az az ember, aki áttelepül. Nem egészséges állapot sem az ottani, sem az áttelepülés utáni. (L.K.)

(Az üldözöttség-tudat mellett ez annyiban tekinthető a közösségi kultúrára utaló jelnek is, mert az egyén ezzel attól való félelmét is kifejezésre juttatja, hogy *nehogy közössége, társai árulója legyen*. Mint láttuk, s még látni fogjuk, a kibocsátó közösséggel szembeni lelkiismereti problémái a másik két csoportnak is lehetnek, ezek azonban itt mutatkoznak a legélesebben.)

*

Itt ideje sorra vennünk azokat a *sajátos pszichés reakciósorokat*, amelyek az általunk vizsgált típusú kultúraváltáskor, kultúra-találkozáskor jellemzőnek tekinthetők.

*

A kultúraváltás, egy más kultúrába való emigráció, számos *morális, egzisztenciális és identitás-konfliktust* hoz magával. Milyen konfliktusokról is van elsősorban szó?

Morális konfliktust jelent maga az elmozdulás. A maradék *cserbenhagyásának* lehetősége. Morális konfliktus okozója gyakran a *család sorsa*, és a *hivatás iránti elkötelezettség*. Az elmenetel egyfelől azt a veszélyt rejti magában, hogy a kibocsátó kultúrában az egyént körülvevő családi (baráti stb.) kapcsolatok — mellesleg az adott kultúra fennmaradásának legfőbb kötőanyagai — széjjelszakadnak; másfelől a *kultúraváltás*, (= esetenként az emigráció) melletti egyik leggyakoribb érv éppen a *család, a gyermekek jövőjének — nagyobb anyagi biztonságának, magasabb képzettségének, informáltságának — biztosítása*. A hivatás — különösen az értelmiségi hivatás — ugyanígy egyfelől a maradásra, az adott kultúra őrzésére és működtetésére készlet; másfelől a szakmai kibontakozás nagyobb lehetőségei inkább az eltávozás felé hajlítják a bizonytalanodót. Mindezen morális konfliktusok különösen nehézé teszik a döntést olyan időkben, amikor közvetlen kényszer — például politikai üldöztetés — nincsen. (Az ilyen morális konfliktusok tipikusak az Erdélyből Magyarországra indulók esetében, de a magyarországi értelmiség elvándorlásánál, tartós nyugati munkavállalásánál is megfigyelhetők.)

Nem csekélyek ezekben az esetekben az elmozdulásból adódó *egzisztenciális megterhelések* sem. A gye-

rekkortól felépített élet egyszeriben semmivé válik, s az új viszonyok közé kerülő ember azt éli meg, hogy ő vált „senkivé”. Korábban kiküzdött státuszáról, presztízséről lemondva mindent előlről kell kezdenie, sokszor jóval alacsonyabb szintről, mint „előző életében”.⁵⁵ Ott-hagy egy lakást, és az új helyen esetleg hajléktalanként / ágybérlokként / albérlokként / átmenetileg befogadottként kell elindulnia.⁵⁶ Felad egy biztos állást, s a befogadó társadalomban mint idegen, eleve nehezebben kap munkát; ha kap, nagy valószínűséggel a szakképzettségénél alacsonyabb szintű munkát kap, ha pedig létszámcsökkentésre kerül a sor, őt előbb bocsátják el. Azt a *bizalmi minimumot*, — erről szó volt az imént — amellyel otthon (az iskola által is „bejártott”) pályakezdőként eleve rendelkezett, itt — mint nem-ismert idegennek — kemény munkával kell megszereznie. Az *intézmények* számos bürokratikus akadályt állítanak elé, jogi státusza, *elemi jogai* gyakorlásának lehetősége pedig hosszú ideig — akár évekig — is bizonytalan lehet. Általában is *keményebben kell dolgoznia* mint otthon, — gyakran több „műszakban” is — hiszen néhány év alatt kell megteremtienie azt, amit otthon nemzedékek készíthettek elő a számára.⁵⁷ S mindezek után könnyen bekerülhet a *fogyasztás* csapdájába; ismert az az „emigráns”-típus, aki megrészegedvén a választéktól

⁵⁵ A volt apparátusbeliek példáján részletesen is megfigyelhettük ezt a „zuhanást”; bizonyos szempontból ugyanez végbemegy a másik két csoport esetében is. A legfőbb különbség az, hogy az új-rakezdésnek az apparátus volt tagjai számára nincs alternatívája, az ő számukra korábbi világuk lényegében megszűnt.

⁵⁶ Az apparátus volt tagjainak ekkora zuhanást azért nem kell átélniök.

⁵⁷ A mindezekből fakadó pszichés terheket csak fokozza, hogy gyengébb helyzetét a kultúraváltó többnyire szégyelli is, ami azt jelenti, hogy nem tudja megosztani közösségével.

szenvedélyes és irracionális vásárlásokkal veszélyezteti egzisztenciális stabilizálódását.

Az *identitás-problémák* alapja a „senki-vé”-válás említett érzése. Ezt erősíti a *kulturális sokk*: az idegen viszonyok közé került emberre rászakadnak az információk, és az az érzés, hogy szinte minden idegen a számára. (Erről az alapélményről is beszámolnak nemcsak az Amerikát-jártak, hanem az Erdélyből — [anyanyelvi közegbe!] — jöttek is).⁵⁸ Ismeretlenek az őt körülvevő kultúra alapelemei; a finom jelzések, amelyekkel az emberek szándékaiknak megfelelő képet tudnak magukról sugározni; félreérthetőek a többiek jelzései; hiányoznak azok a gyerekkortól közös élmények, amelyek egy társadalom tagjai között mindenféle kapcsolat alapjait képezik; az ismeretlen körülmények között alkotásképtelenné, „szólásképtelenné” bénul stb. Idegen az új világban, de minél több időt tölt benne, annál idegenebbé válik számára régi világa is.⁵⁹ Beilleszkedését nehezíthetik *azok a hátrányok is, amelyeket kibocsátó kultúrájából magával hozott*: az alacsonyabb fokú magabiztosság, a kommunikáció lazább formáiban való gyakorlatlanság, tájékozatlanság a célracionális cselekvés lehetőségeit illetően, sőt, gyakran még a technikai civilizáció egyes eszközeinek használatában is.

S tetézi a fentieket az *élet megszakítottságának, az én-koherencia megtörésének élménye, amelynek helyreállítása nélkül, élete valamiféle egységben-látása nélkül senki sem tud harmóniában élni sem a világgal, sem önmagával.*

⁵⁸ Hogy az új vállalkozóknak mennyi minden újat kell megtanulniuk, erről már fentebb szintén volt szó.

⁵⁹ Most nem beszélve a „kettős idegenség” azon változatáról, amikor valaki egy kisebbségi, otthonában is „idegennek” tekintett helyzetből vándorol el.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Mindez a hátrány magától értetődően erős pszichikai megterhelést jelent az egyén számára, sajátos élményszerkezetet eredményez, és *jellegzetes válaszreakciókat* is vált ki.⁶⁰

Az egyik jellegzetes alapélmény a *légyüres tér érzése*, a beszorítottság, az idegen világ ránk nehezedésének érzése: az az érzés, hogy ebben a világban nem működnek az általunk ismert szabályok, az itt érvényes szabályok működését viszont mi nem látjuk át; tehetetlennek érezzük magunkat. Az sem ritka, hogy amikor már átlátja valaki a környező világ működését, akkor is olyan idegen marad az a számára, hogy nem tud vele mit kezdeni.

Az áttelepült többnyire *magányosnak* érzi magát, s ez nemcsak az emberi kapcsolatok gyér voltát, a vele közös élményvilágú társak hiányát jelenti, hanem azt is, hogy nem érzékeli látens vagy virtuális közösségek létét sem: nem tudja, hogy az őt ért benyomások mennyire egyediek, mennyiben érintenek másokat is, vannak-e

⁶⁰ Minthogy az itt leírtak olyan kultúraváltások tapasztalatait rögzítik, amelyek jellemzője az volt, hogy a migráció a szegényebb, kevésbé individualizált, technikailag fejletlenebb kultúrából vezetett a gazdagabb, individualizáltabb, technikailag fejlettebb felé, így a bemutatott hátrányok egy része ezt a viszonyt tükrözi. Ami azonban az alábbiakat, a bevándorló egyén (illetve kisebbség) *pszichikai terheit és az idegen környezet kihívására adott válaszok típusait illeti, ebben szinte nincs különbség aszerint sem, hogy a migráció milyen irányú.* Persze a gazdagabb kultúrából jövő beilleszkedése annyiban könnyebb, hogy neki az egzisztenciális terhekkel általában kevésbé kell számolnia. Könnyebb lehet a magával hozott öntudat, magabiztosság következtében is: a birodalomalkotó népek tagja -egy brit, egy német- „mindenütt otthon van”. Ugyanakkor végleges beilleszkedése ritkább, hiszen a szegényebb társadalmak vonzereje — bár tudjuk, e társadalmaknak is lehet vonzerejük — általában mégiscsak csekélyebb. Az idegen környezetbe kerülő ember pszichikai reakciói azonban az „ember” reakciói, s ezért lényegében hasonlóak.

sorstársai, kit képviselhet, kinek a nevében beszélhet ő önmagán kívül.⁶¹

A légüres tér és magány élményéhez gyakran *félelmek, szorongások, neurotikus reakciók* is társulnak. Az ismeretlen viszonyok között átláthatatlanok a veszedelmek is; azok közül, akik diktatórikus berendezkedésű környezetből menekülnek, egyesek sokáig rettegnek az utánuk nyúló üldözők bosszújától (biztos jeleként annak is, hogy még inkább érzik magukat a kibocsátó világ elkóborolt tagjainak, mintsem a befogadó világ polgárainak.) De a félelmek, a sokszor meghatározatlan tárgyú szorongások ennél általánosabbak. Az emigráns lét gyakori velejárója az ismétlődő lelki mélypont, a depresszió, az „én” erejének a megrendült identitástudatból következő elbizonytalanodása.

Nem ritka azonban az sem, hogy ugyanezek a feltételek az emigránsból éppen az énerő fokozódását váltják ki. Akik így élik meg helyzetüket, azok *kemény próbatételként* fogják fel, amelyben magukkal hozott szellemi és morális tőkájük vizsgázik; olyan kihívásnak, amely által életképességük, alkalmazkodóképességük, tehetségük, munkabírásuk, tudásuk bizonyítható, (s amely — mivel megterhelésük nagyobb, mint a befogadó környezeté — akár a befogadó környezet tagjainál is kiválóbbnak mutathatja őket.) Általános kisebbségi vélekedés — az egyén és a közösség tipikus énvédő reakciója — hogy a *kisebbséginek kiválóbbnak kell lennie*.

Ebből is látható, hogy az *előlről-kezdés kényszere kétféleképpen is élménye lehet a kultúraváltónak: te-*

⁶¹ Ez a bizonytalanság az Erdélyből-jöttek között /is/ igen gyakori. Maga az *interjúhelyzet* lelki mélypontokat érint; az, hogy beszélnie kell a témáról, sebket szaggathat fel; ugyanakkor a megfogalmazás az interjúalanyok szavai szerint segítheti a feldolgozást, a probléma racionalizálását.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

kintheti összeomlásnak is, de olyan lehetőségnek is, amely vágyai igazi megvalósulását ígéri.

Mindenképpen újra kell azonban gondolnia identitását és megtalálnia azokat az alkalmazkodási formákat, amelyekkel az itt vázolt nehézségeket „kezelni” tudja.

A kihívásokra adott jellegzetes reakciók közt gyakori persze

1. az *elmenekülés*, a visszamenekülés is a kibocsátó kultúrába, ha a kulturális sokk élménén nem tud úrrá lenni valaki.

A Római parton laktam egy albérletben. Ami elhanyagolt volt, de legalább egyedül lehettem. Sok reklámgrafikai megrendelést kaptam az ott élőktől. Ahogy bekerültem a központba, minden teljesen megváltozott. Nem érzem azokat az eredeti energiákat. Aztán próbáltunk eltartási szerződést kötni, de ez sem sikerült. A néni fél év után meghalt. Nem kaptuk meg a lakást. Mindezek a nehézségek rendkívül kifárasztottak. Kezdttem hazafelé kacsingatni. A Hargita lábánál vásároltunk egy éve egy kis kunyhót, egy kevés földdel bagatell összegért. Azóta nyugodtabb vagyok, mert van egy kicsi hely, ahova tudom, hogy hazamehetünk. De tudathasadásos állapot, mert a nyarat ott töltjük, és ilyenkor a megrendelések megszakadnak. A kiállítások megszervezéséhez sokkal jobb önmenedzselésre lenne szükségem, de sajnos ehhez nem értek. (L.K.)

2. Egy másik válaszmód a *bezárkózás*, valamiféle kulturális sziget, zárvány, kolónia kialakítása; a hasonló

helyzetűek megkeresése, a hozott kultúra ápolása,⁶² stb. (Ennek a választípusnak több fokozata van a hazai szokások — ételek, viseletek, énekek/táncok — őrzésétől a valóságos bezárulásig: a zárt, kizárólag, vagy döntően közös eredetűekből álló baráti kör kialakításától⁶³ a kolóniákon, közös eredetűek falvain át a gettók kialakulásáig.)⁶⁴

E két reakció közös jellemzője, hogy esetükben lényegében a régi, a kibocsátó kultúra bizonyul erősebbnek, (bár a második esetben a maradással egy lépést tesznek, és legalább gyermekeiknek megadják az esélyt az adaptálódásra).

3. Persze nem ritka már az első generációban sem a harmadik lehetőség, a *lassú adaptálódás* sem.

Ennek megint több változata lehetséges. Vannak, akik — nem földadva emlékeiket — igyekeznek minél többet átvenni a fogadó kultúra elemeiből és egyfajta *kettős kultúrát*⁶⁵ kialakítani. Ezt elősegítik a befogadó kultúra tagjaival kötött „*vegyes*” házasságok, (kisebb mértékben azok a vegyes házasságok is, amelyeket hozzájuk hasonlóan újonnan jött, de más kultúrából szár-

⁶² Néha odáig menvén az elzárkózásban, hogy még a befogadó kultúra nyelvét sem tanulják meg rendesen.

⁶³ Mindez megintcsak mindhárom csoport reakcióiban megfigyelhető, persze az eredeti kultúrától való elszakadás mértékének függvényében más-más módon és fokon.

⁶⁴ Ez utóbbiak olyan esetekben jönnek létre, amikor az elzárkózás kölcsönös (a befogadó kultúra részéről is fennáll); illetve amikor az újonnan érkezettek és a befogadó kultúra között látványos és szélsőséges különbségek — szemmel látható sajátosságok: élesen elütő bőrszín, viselet stb., és/vagy nyilvánvaló civilizáltsági-képzettségi-életszívnál-beli szintkülönbségek — vannak.

⁶⁵ Ennek kiépülése, szerkezete vonzó tárgy a kultúranropológiai vizsgálódás számára, hiszen ilyenkor születésében lehet egy identitás-, és kultúra-kiépülési folyamatot nyomon követni.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

mazó társakkal kötnek).⁶⁶ Ilyenkor a gyerekek eleve kettős kultúrában nőnek fel, s bár ez korántsem könnyű helyzet, eredménye lehet a gyerek teljes adaptálódása a befogadó kultúrába, egy keverék-kultúra kialakulása, vagy ritkább esetben a teljes két-kultúrájúság is (amikor például egy magyar apa és japán anya gyermeke önmagát nem félig magyarnak és félig japánnak, hanem egészen magyarnak és egészen japánnak éli meg). Ilyen „kettős kultúra” példája az Erdély–Magyarország viszonylatban az alábbi is:

Nézem, hogy ők mint elsőgenerációs áttelepültek, mit adnak a gyerekeknek. És azt látom, és ez tetszik, és ha gyereket nevel, akkor ilyen lehet egy perspektíva... hogy hazajárnak. Tehát Budapestről, a békásmegyeri lakótelepről hazajárnak nyáron a Gyilkos tóhoz, meg a tengerpartra. És télen a Fogarasi havasokba síelni. Tehát nem Szlovákiába, vagy Ausztriába, vagy nekik nem mindegy, hogy ha már síelni mennek, akkor feltétlenül Ausztriába, hanem hazamenni. Tehát anélkül, hogy a gyereket agyonnyomnák az erdélyiséggel vagy sulykolnák bele, hogy így erdélyi, úgy erdélyi, jár iskolába, megkapja a magáét és ezt hozza pluszban, vagy ezt kapja plusz a nevelésben. (B. Gy.)

Adaptációs taktika az is, amikor valaki felvállalja átmeneti helyzetének sajátosságát, s mintegy a semleges

⁶⁶ Ezekben az esetekben a házastárs nem tud közvetlenül hozzájárulni az adaptációhoz, de szerencsés esetben egyszerre rendelkezhet azzal az előnnyel, hogy a közös sors szolidaritását nyújtja, és azzal, hogy kulturális alkalmazkodásra, a zárványlét oldására késztet. (Persze, van, amikor a bezárkózás oly erős, hogy például az amerikai olasz családban a görög asszony is olasszá válik).

*megfigyelő*⁶⁷ szerepéből igyekszik tárgyilagosan szemlélni a kibocsátó és fogadó kultúrát is.

Sokak számára éppen az átmeneti helyzet tartósulása biztosít erőtartalékot: annak tudata, hogy *még semmi sincs végérvényesen eldöntve*; aki ezt a megoldást választja, (ha megteheti), igyekszik itt is, ott is otthon lenni, nem zárja ki végérvényesen sem a végleges maradás, sem a visszavonulás lehetőségét.

Van olyan is, amikor az újonnan jöttek nem az elzárkózásra, hanem az adaptációra „szövetkeznek”, s a sajátos helyzetből egy *speciális szubkultúra*⁶⁸ jön létre, amely eltér már a magával hozott kultúrától, de eltér az újtól is.

S végül nem ritka, az *eredeti kultúra teljes feladása, a beolvadás* sem. Ilyenkor a befogadó kultúrának az elmenekülőkével éppen ellentétes értékelése válik jellemzővé: *az elmenekülők, a kulturális sokkot átélők hajlamosak a környezet kultúrájának negatív vonásait felnagyítani; a gyors adaptálódásra, asszimilálódásra törekvők viszont gyakran túlkompenzálnak, és az elvárásokra figyelve szinte eufórikusan azonosulnak a befogadó kultúra értékeivel*: Amerikában amerikaibbak lesznek az amerikaiaknál.

Akármelyik megoldást válassza is, az egyénnek mindenképpen magabiztossági *erőtartalékokra* kell támaszkodnia. A túlkompenzálás, a környezettel való túl-

⁶⁷ Egy sajátos jelenség: az áttelepülők igen gyakran hangsúlyozzák, hogy ők nem akarnak a fogadó kultúrában vezető posztokra kerülni, (az őslakókat előzni). Annyira még nem érzik sem megalapozottnak sem befejezettnek beépülésüket. (Pedig olykor éppen ez a beágyazatlanság a pozíciók alapja: a különböző hatalmak mindig szívesen alkalmaztak bizalmi pozíciókban az adott kultúrában gyökértelen jövevényeket: metoikoszokat, mamelukokat, habirukat, janicsárokat, svájci gárdistákat stb.)

⁶⁸ Ilyen szubkultúra figyelhető meg például az amerikai egyetemek frissen jött tanárainak világában.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

hajtott azonosulás esetében ezt az erőtartalékot a „*megleltem az új hazámat*” érzéstől várják. Mások számára a kiállt próbatétel már említett öntudata adja meg ezt az erőt, és az a tudat, hogy magát számos területen a befogadó kultúra tagjai fölé helyezheti. (*Tapasztaltabb vagyok, teherbíróbb vagyok, műveltebb vagyok stb. mint ők.*) Az elzárkózók a közösségre, a *szolidaritásra* igyekeznek támaszkodni; az elmenekülők elviselhetetlennek, tehát negatívnak ítélik a befogadó kultúrát, s ezáltal kerekednek vereség-élményük fölé. A nem-döntőknek a döntés jövőbetolása („*továbbra is minden rajtam múlik*”) adja az erőtartalékot. Igen gyakori az, amikor a lelki stabilitást a „*végül is megérte*” konklúziója biztosítja: a váltás nehézségei kifizetődnek a megnőtt szabadság-lehetőségekben, az életszínvonal-gyapapodásban stb. S amivel talán a legtöbben erősítik meg magukat: „*a gyerekeinknek már mindenképpen jobb lesz*”.

[Feltétlenül különböznek egymástól adaptációs lehetőségeik tekintetében az egyes *nemzedékek*. A húsz-harmincas éveikben járók — nem beszélve a gyerekekről — természetesen sokkal rugalmasabbak: esetleg már saját családjuk alapítására vagy a pályakezdés első lépéseire is csak az új környezetben kerül sor; így, ha nem rendelkeznek is gyerekkortól megalapozott helyismerettel, lényegében a felnőtt lét mindenki által külön megtanulandó–kitapasztalandó kulcsmozzanataival együtt sajátítják el a fogadó kultúra jellemzőit, (s ekképpen nincsenek lényegesen nagyobb hátrányban mint azok, akik nem más országból, csak más településről jöttek). Szokásrendszerük *megszilárdulása* már itt következik be. A középkorúak már csak gyermekeik számára remélik a beilleszkedést, nekik maguknak az „*otthont*” mindig az otthagyt, megszokott világ fogja jelenteni, de mivel attól is elszakadtak, — ha hazajárnak is, azt is egyre idegenebb érzésekkel teszik —, így az ő sorsuk

néhány szerencsés kivételtől eltekintve a kettős idegen-
ség.⁶⁹

*

A befogadó számára az újonnan jött persze éppen úgy idegen, ahogy az ő világa idegen az újonnan jöttek számára. Az újonnan jött éppúgy hozhat magával eddig nem ismert hasznos információkat, mint eddig nem ismert veszélyeket. A kíváncsiság és bizalmatlanság kettőssége így jellemző első reakció a befogadó részéről. S tipikus bizonyos fölényérzés (és néha -éreztetés) is, hiszen ő nem kényszerül rá a kultúraváltásra; ő otthon van, nem neki kell alkalmazkodnia, hanem a jövevénynek. [Persze fennáll az a lehetőség is, hogy az újonnan jöttek kisebbségbe szorítják az őslakókat; a fölényérzés és -éreztetés ennek megelőzését is szolgálja: „mi vagyunk a gazdák”. (Ez a reakció csak akkor nem elég erős, ha az újonnan jöttek civilizációs fölénye látványos; ekkor előfordulhat a velük szembeni hódolat, ami magától értetődően azt hozza maga után, hogy az őslakos többségnek kell alkalmazkodnia, s ha erre nem lenne is kedve, már késő — lásd a gyarmatosítások történetét).]

A befogadók többnyire több, óvatos lépésben tapogadják le az idegent. Érdeklődnek az általa hozott új információk iránt. A közeledés érdekében közlik azokat az ismereteiket, amelyek tudomásuk szerint az érkeettek kibocsátó világához köthetők. Egyértelműen jelzik saját (a saját kultúrájukban jellemző) normáikat. Később — például apró ugratások formájában — voltaképpen saját normáik felsőbbrendűségét igyekeznek elfogadtatni. Ezzel párhuzamosan — ha a közeledési folyamat nem akad el — gesztusokat is tesznek, bizonyos dolgokban felajánlják védelmüket, támogatásukat (ezzel is kifejezésre juttatva fölényüket, hiszen mindig a magasabb presztízsű nyújt védelmet a másoknak. Feltéve, ha nem önfeláldozó jellegű védelemről van szó, mert azzal éppenhogy a másik nagyobb fontosságát ismerjük el.)

Mindezek során szondázzák az újonnan jött reakcióit, s kedvező esetben lépésről-lépésre így eljuthatnak a befogadásig (amely teljesen többnyire csak nemzedékek alatt megy végbe). A befoga-

⁶⁹ Ebben a tanulmányban főként az egyénként vagy kisebbségként érkező nézőpontjából szemléltük a kultúrák találkozását. Pedig e találkozásnak természetesen aktív résztvevője a befogadó is. Így legalább egy kiterő erejéig foglalkoznunk kell az ő nézőpontjával is.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

dásnak — persze az újonnan jöttek alkalmazkodásképtelenségén, nyilvánvaló normaszegésén és a végzetes félreértéseken kívül — két komoly nehezítője van. Az egyik — a félreértésekhez hasonlóan — az idegenségből adódik. Minden kultúrában kialakul a kapcsolatok és szolgáltatások *reciprocitásának* rendszere. A kultúrában benne élő pontosan tudja, hogy mikor mit kinek mivel kell viszonznia. Az idegen számára ez nem adott. S ha elmulasztja a kellő viszonzást (vagy például az egyoldalú segítő gesztusok következtében hozzászokik ahhoz, hogy ezeket jótét adományként elfogadja) könnyen kialakul róla a hálátlan, az élődi képe. (A másik véglet: ha túlságosan aláveti magát, úgy a befogadó számára természetesnek tűnhet, hogy őt mintegy szolgál-szerepbe sorolja be. Az Erdélyből Magyarországra áttelepülteknél is mindkét végletnek sok példájával találkozhatunk). A másik csapdát a befogadók *látzólagos kirekesztő gesztusai* állítják. Mivel a befogadó van „otthon”, az újonnan jöttel szemben mindaddig szükségét érzi normái közlésének, amíg az teljes mértékben meg nem felelt azoknak. [Az említett neofita hiperalkalmazkodás (az amerikaiaknál amerikaibb újamerikai) e megfelelés létrejöttét hivatott bizonyítani.] E normaközléshez hozzátartozik a másik „másságának” — olykor egyenesen leértékelő — visszajelzése is. Az újonnan jöttek ezt többnyire kirekesztésként élik meg — ami szintén nem csodálható —; másfelől e „kirekesztő” gesztusok tulajdonképpen kísérletet jelentenek az újonnan jöthöz tapadó idegen elemek leválasztására, ami — az egyenlőtlen találkozási helyzetből fakadóan — a „házigazda” részéről éppen a befogadás pszichikai előfeltétele lehet.

A befogadói attitűd változékonysága jól megfigyelhető az Erdélyből jött magyarokkal szembeni befogadói attitűd *történeti fázisain*:

A *nyolcvanas évek közepéig* a befogadás viszonylag kedvező volt: még erősebben hatott az Erdéllyel szembeni szimpátia, a diktatúra és a nyomor áldozataival való szolidaritás; és a gazdasági helyzet is némileg jobb volt: régóta stagnált, de még nem torkollott általános válságba.

Az *évtized második felében* előrelépés volt a támogatás/befogadás intézményes formáinak kiépülése; ugyanakkor azonban a gazdasági helyzet rohamos romlásnak indult, megrendült a munkahelyek biztonsága, és — párhuzamosan a lengyel vendégmunkásoknak és piacozóknak a hagyományos magyar-lengyel barátság dacára is egyre negatívabb /közhangulatbeli/ megítélésével — a rokonszenv az erdélyiekkel kapcsolatban is csökkent: a konkurencia következtében a Magyarországra jött erdélyiek megélhet-

ték azt a korábban ismeretlen sokkoló élményt is, hogy Magyarországon mint *románoktól* határolódjanak el tőlük. (A kitelepített svábokat ugyanígy nevezték, — s nevezik sokhelyütt mindmáig — a német anyaországban pejoratív csengéssel „magyaroknak”, sőt, „cigányoknak”.)

A *kilencvenes rendszerváltás után* egyfelől Magyarországon a kormánypolitika szintjén előtérbe került az erdélyiek ügye, másfelől a romániai „forradalom” az otthoni helyzet javulását ígerte. Kiderült azonban, hogy Romániában nem történtek olyan radikálisan pozitív változások, amelyek a kivándorlási tendenciákat lényegükben érintették volna, ugyanakkor azonban tovább romlottak a fogadó ország feltételei is. Egyrészt a világ számos országából (relative) tömeges beáramlás kezdődött Magyarországra is (a szerb–horvát–bosnyák háborúk ennek újabb dimenziót adtak) s ez negatívan hatott vissza az Erdélyből-áttelepültekre: újabb konkurenciát támasztott a segítségre szorulóknak között, s egyszersmind lehetőséget adott az újabb összemosásra: most már nemcsak a románokkal, hanem minden (az „őslakosság” által mind nagyobb gyanakvással szemlélt) menekülttel, bevándorlóval, idegennel. Másrészt szaporodott a befogadók támogatásával visszaélők száma is; többen gyűjtöttek az „erdélyiek számára”, többen kéregettek, mint „szerencsétlen erdélyiek”; s ez megintcsak visszaütött az erdélyiek általános megítélésére is.]

*

A kultúraváltóknak sajátos helyzetükre adott reakciói közé kell sorolnunk végül mindazt, *ahogy* a fogadó kultúra sajátosságait érzékelik, *amit* a fogadó kultúráról mondanak. Mert mindaz, amit — mint e kutatás eredményeit — felsoroltunk, a *kultúraváltók szemüvegén át* látott világ: a benyomások kiemelése, osztályozása, értékelése az ő sajátos reakcióikként értelmezhető. S ha az imént e reakciók közös vonásait hangsúlyoztuk, befejezésül azt is át kell gondolnunk, *mi teszi (mi minden teheti) oly különbözővé, sokfélévé* a kibocsátó és fogadó társadalmakról az interjúkban kirajzolódó képet?

Kibocsátó és fogadó társadalmak szembeállítása például nagymértékben *magából a kutatási kérdésfeltevésből* következik, a poláris szembeállítást maga a különb-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

ségekre rákérdező interjú provokálja ki. (A különbségeket persze az interjúalanyok maguktól is érzékelik, de ezeket elhelyezhetik az általuk ismert társadalmak különböző fokozati skáláin, hálórendszerében: nem kell szükségképpen két, valamiben különböző pólusban gondolkodniok.)

Természetesen nemcsak az interjú sugallja azonban ezt a polaritást: mivel a különbségek a régi és az új, a térben eltávolodott és a térben itt lévő, a megszokott mozzanatokból felépülő és az idegen mozzanatokból felépülő között vannak, a két világ efféle poláris szembeállítását magától is adódhat.

Ennél érdekesebb azonban, hogy a szembeállítás oly sokféle összképet eredményez, és *ugyanazt a jelenséget is lehet homlokegyenesen ellenkező módon értelmezni és értékelni*, (interjúink tanúsága szerint is).

Ezen eltérések egyik összetevője, hogy a megfigyelt kultúra egymással összetartozó, de külön-külön is megnevezhető jelenségei közül az egyik ember persze hajlamos csak az egyik, a másik a másik oldalt kiragadni, de van olyan is, aki együtt szemléli őket. (A racionalizációban az egyik ember az ésszerűség növekedését, a másik az érzelmek csökkenését látja, a harmadik azt hangsúlyozza, hogy az általa megfigyelt új világban ezek összefonódnak egymással. A versenyről az egyik azt emeli ki, hogy mozgósítja az ember képességeit, a másik, hogy nyomasztó stresszt okoz a vereségtől való félelem folytán; az individualizáció az egyik szemében az intim magánszféra szükséges körülhatárolását, a másik szemében az elmagányosodást jelenti; a választék kinek a szükségletek kielégítésének feltétele, kinek pazarlás; a modernizáció az egyiknek egyértelmű haladás, a másiknak elidegenítő árufetiszizmus; az individualizáltabb nevelés az egyik ítélete szerint szabad, magabiztos gyerekeket eredményez, a másik szerint szabados, érték nélküli, és kevésbé tűrőképes nemzedéket; a világhoz

való pozitív beállítódás az egyik nézőpontból az egyetlen helyes magatartás, a másiktól bornírt kritikátlanság; és persze mindegyik esetben jelen lehet a „harmadik” is, aki ezen ellentmondó jelenségek természetes együttvalóságát emeli ki.)

Az összetartozó jelenségek különböző oldalainak kiragadása közvetlenül azon alapszik, hogy *az egyes egyének számára ugyanaz a dolog is más asszociációkörbe kapcsolódik, s ennél fogva egymástól érzelmileg eltérően ítélik meg*; s így például a közlekedésre fordított idő megnövekedése a modernizált nagyvárosi kultúrában kinek teher, kinek pedig élvezetes életforma. A szegregációt a másság iránti tolerancia parancsa szerint gondolkozó ember egyértelműen negatívnak fogja tartani, akad azonban olyan interjúalanyunk is, aki a racionalizált társadalom szabályozási mechanizmusának tartja, s mint ilyet, lényegében pozitívnak ítéli.⁷⁰ *Az eként eltérő alapállás már a dolgok észlelését is megszabja*: a fogadó társadalomban egyik interjúalanyunk elszörnyülködik a szegénység szélsőségein, a másik nem is veszi észre, hogy abban a gazdag társadalomban egyáltalán létezik szegénység. Az egyik felsorolja, hogy milyen tabutémák jellemzőek Amerikában, a másik szerint ott éppen az a jellemző, hogy nincsenek tabutémák. (Mivel tabutémák, vagy legalábbis került témák minden társadalomban vannak, — miként bármely társadalomban elkülöníthetőek a szegények is a gazdagoktól — így ezek nem-érezékelése arra utal, hogy a megfigyelő számára a szerinte nem létező jelenség éppúgy

⁷⁰ Ez nem azt jelenti, hogy az utóbbi vélemény hangoztatója feltétlenül elfogadna bármilyen rasszista érvelést, csak azt tanúsítja, hogy az ő szempontrendszerében — legalábbis e dolog megítélésében — a társadalom (külsődleges jegyek figyelembevételével tagolt és) ésszerűen szabályozott működése erősebb érték, mint annak számára, aki a szegregációt eleve elutasítja.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

nem-fontos, mint a fogadó társadalom azon tagjainak, akik nem beszélnek róla. Azt hogy valahonnan valami hiányzik, csak az veheti észre, *akinek hiányzik.*) E jelenség ellentettje, amikor valaki olyan jelenségeket észlel a fogadó kultúra *sajátosságai*ként, amelyek — ha másképpen is — jelen vannak a saját kultúrájában is. (Így emeli ki valaki például Amerikában a női emancipáció jelenlétét, ami bizonyára látványosabb formákat öltött, mint Magyarországon, bár a folyamat jelei itt is jelen vannak, ha valóban más területeken is, mint az Egyesült Államok individualizáltabb kultúrájában.)

Eleve különböző tehát, hogy kinek mire van szeme, ám azáltal, hogy az egyik ember az öltözködés, a másik a nyelvhasználat különbségeit veszi észre, nemcsak egy mozaikhoz kapunk összerakható darabokat, de *a megfigyelés tárgya* — az, *hogy mire vagyunk érzékenyek* — befolyásolja *a megfigyelés konklúzióit is*, hiszen könnyen lehet, hogy az egyik megfigyelt területen mondjuk az elszegényedés, a másikon éppen a gazdagodás a jellemző. Ugyanígy az sem mindegy, hogy *mit mivel hasonlítunk össze* (mondjuk a magyarországi nevelési szokásokat az erdélyiekkel vagy az amerikaiakkal), s nem mindegy az sem, hogy *egy dolgot milyen átfogóbb egység részeként* értelmezünk (például amikor összevetünk egyes erdélyi és magyarországi intézményeket, akkor az erdélyi intézményeket mint az erdélyi magyarság intézményeit vagy mint romániai intézményeket szembevetjük-e a magyarországiakkal: egészen mást jelent ugyanaz a jelenség az Erdély–anyaország, erdélyi magyarság–magyarországi magyarság metszetben, mint a Románia–Magyarország összevetésben). Különbözhetnek tehát egymástól a megfigyelt jelenségek éppúgy mint a mentalitások, s természetesen nemcsak a megfigyelt jelenségek befolyásolják a mentalitások alakulását, hanem a megfigyelők mentalitásai is azt, hogy egyáltalán mit tekintenek jelenségeknek.

Azt, hogy ki mit vesz észre, *kire mi hat* elsősorban, ezt befolyásolják *alkati-személyiségbeli különbségek*, az addigi életsors alakulása, az egyén különböző társadalmi, gazdasági, politikai, ideológiai, nemzedéki stb. *csoportokhoz való tartozása is*.

S befolyásolja persze az is, hogy *vannak-e előzetes ismeretei* a megfigyelt jelenségekről (s egyáltalán, a megfigyelt kultúráról), s ha igen, mifélek? (Ugyanazokat az amerikai jelenségeket ilyen előzetes ismeretek alapján lehet például a protestáns predesztináció-tan következményeinek, a westernhős-morál megnyilvánulásainak, a verseny velejáróinak, a piac/áru/pénz-uralom tükröződéseinek, a pragmatizmus jeleinek, a liberalizmus fejleményeinek, a nagyhatalmiság reflexeinek, az urbanizáltság összetevőinek, a nyugati kultúra jellegzetességeinek, a közösségi hagyományörzés örökítette szokásoknak, vagy éppen a kultúra infantilizmusára utaló jelenségeknek minősíteni: ki lehet próbálni, számos olyan jelenséget emelhetünk ki az amerikai kultúra feltűnő sajátosságai közül, amelyeket a felsorolt magyarázóelvek bármelyikével — illetve ezek bármely kombinációjával — a tévedés különösebb kockázata nélkül értelmezni lehet.) Nyilvánvaló, hogy ki-ki a maga ismereteinek rendszerébe igyekszik behelyezni az új tapasztalatokat.

A megfigyelő szempontjait, ismereteinek elrendezését, a megfigyeltékhez fűződő érzelmeit persze nagymértékben meghatározza az, hogy *a korábban felsorolt reakciómódok közül (alkatának, sorsának, referencia-csoportjainak függvényében) melyiket választja?*⁷¹ A

⁷¹ Kölcsönhatás érvényesül tehát: az egyén számára megfelelő reakciómód választását nagymértékben meghatározza az, hogy mit lát az új világból, és ezt hogyan értékeli; azt pedig, hogy mit lát és azt hogyan értékeli, nagymértékben meghatározza az, hogy melyik válasz-stratégiát választja.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

beolvadás és elmenekülés végletei között korábban felrajzolt skála egyes fokai szerint *skálába rendezhetőek az egyes egyéneknek a megfigyelt világról összegzett benyomásai is*. (Az egyik szélén áll a teljes azonosuló: a fogadó kultúrában minden úgy nagyszerű, ahogy van; a következő nem feltétlenül lelkendezik, de azonosul, sajátjának tekinti a fogadó társadalom ügyeit; a következő fokon álló beilleszkedőnek sincs semmi baja a fogadó társadalommal, de ő már pozitívan gondol a kibocsátó társadalomra is, úgy látja, hogy onnan is hozott magával használható értékeket; őt követi a távolságtartó kritikus; majd a magát sem az egyik sem a másik kultúrában otthon nem érző, tragikus tudatú megfigyelő; ezután a fogadó társadalomtól kapott megaláztatásokra koncentráló; és így jutunk végül a fogadó társadalmat teljesen elutasító, azt elhagyó, vagy éppen azzal szemben ellenségessé válók túlsó pólusához.)⁷²

Az mindenesetre nagyban befolyásolja a dolgok megítélését, hogy a megfigyelő véglegesen ott *marad-e a fogadó társadalomban, vagy végül is eltávozik belőle?* (A maradás nyilván afelé nyomja, hogy — döntése alátámasztására, helyzete jobb elviselésére — több pozitív elemet vegyen észre, ragadjon ki a fogadó kultúra világából, s másfelől kritikusabban gondoljon a kibocsátó kultúra elhagyott világára.) Fontos befolyásoló az is, hogy a megfigyelő a *fogadó társadalom mely pontjáról* szembesül a környező kultúrával: az amerikai

⁷² Ez a skála sok tekintetben párhuzamos azzal, amit az elsősorban a fogadó társadalom *objektív* tényeire figyelők, és az elsősorban *szubjektív* érzéseikre támaszkodók típusai között vázolhatunk fel. (Mert persze abban is különbözünk egymástól, hogy ki mennyire figyel inkább erre, vagy inkább arra). Ám e párhuzamosság nem jelent azonosságot, hiszen az azonosulás éppúgy származhat végletesen szubjektív elfogultságból, mint a teljes elutasítás; s hasonlóképpen mindkét szélsőség támaszkodhat a legobjektívebb tényekre is.

kultúra teljesen más elemeit hangsúlyozzák például azok, akik vidéki kisvárosban⁷³ voltak, mint azok, akik metropoliszban; mást az elitegyetemre meghívottak, mint egy nevenincs főiskola ösztöndíjasai.

Befolyásolja az egyes emberek ítéletét az is, hogy *az őket érő információk pontosan honnan is származnak*: milyen mértékben személyes megfigyelések, a fogadó kultúra tagjaitól (forráskritika nélkül) átvett megállapítások, az általuk olvasott szakirodalom, vagy éppen a tömegkommunikációból származó propagandisztikus-manipulatív hatások lecsapódásai.

Megítélés-különbségek forrása az is, hogy vannak, akik amikor össze kell vetniök kibocsátó társadalmukat azzal, amelybe onnan átlépnek, inkább régi kultúrájuk sajátosságait tartják számon, s ehhez *a régi kultúrához viszonyítanak minden új benyomást* (számon kérve az új világtól, ha valami nem úgy működik benne, mint ahogy ők megszokták); mások viszont abból indulnak ki, hogy milyen körülmények közegében, milyen értékek uralma jegyében szeretnének élni, s ezeknek *a vágyott körülményeknek, értékeknek a jelenlétét keresik a fogadó társadalomban*. (A csodavárók persze gyakran csalódnak, a nosztalgizálókat pedig olykor kellemes meglepetések érhetik az új viszonyok között.)⁷⁴ Ennek a

⁷³ Az megint egyfelől alkati kérdés, másfelől az adott kisváros légköréből is következik, hogy valaki az adott kisvárosi körülményeket elviselhetetlen bornírt állóvíznek, vagy egyfajta nyugodt, emberléptékű, kedves közösségi életformának éli-e meg.

⁷⁴ A nosztalgia egyébként van amikor jogos, amennyiben az egyén számára az elhagyott körülmények valóban jobbak voltak; máskor azonban illuzórikus, megszépítő: egyik interjúalanyunk szerint például az a vélemény, miszerint Erdélyben mélyebbek az emberi kapcsolatok, ilyen illuzórikus nosztalgiát tükröz, az elvesztett biztonság megszépíti az elveszettet. Szerinte az emberi kapcsolatok mélységében valójában nincs semmi különbség, itt is, ott is vannak felszínesebb kapcsolatok is, meg mélyebbek is. (Véleményében igaza lehet, de amikor sokan állítanak valamit, érdemes tovább ke-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

nézőpont-különbségnek többféle oka lehet; az Erdélyből jöttek csoportjában például gyakori, hogy az összehasonlítás során az erdélyi feltételekhez viszonyítanak — de azért, mert a budapestieket kevésbé látják át.

Nézőpont-különbség forrása lehet az is, hogy aki a változás reményében keres valami újat a fogadó kultúrában, ezt is többféle attitűddel teheti. Van, aki döntően *fogyasztói alapállással*, jobb életviszonyokat várva vág neki a kultúraváltásnak, (ez talán a többség); mások — ez inkább egyfajta aktivista nézőpont — mintegy modernizációs attitűddel azt keresik, hogy mitől működik jobban a fogadó társadalom. (A második típus tagjai talán könnyebben térnek vissza a kibocsátó társadalomba, hogy ott is elősegítsék a modernizáció előrehaladását).

*

A társadalmak modernizációja, individualizációja az egyes emberek kultúraváltásán keresztül történik. Hogy miképpen módosul a világ, azt végül is a különböző alapállású embereknek a világról alkotott különböző képe határozza meg, az emberek számára való valóság ezek egymásra hatásában, ezek eredőjeként jön létre. Az átalakulás fokozatos. *A kultúraváltó egyének — s rajtuk keresztül a társadalmak — általában előbb csak egyet-kettőt fogadnak el az új elemei közül, majd fokozatosan mindinkább átállnak az új kultúra működési törvényeinek követésére, egészen az új teljes elfogadásáig. A találkozás első fázisában az új kultúrát elsősorban (negatív és/vagy pozitív) sztereotípiák alapján ítélik*

resni, és azt is meghatározni, hogy vajon miért alakult ki éppen ez a vélekedés. Ebben az esetben arról lehet szó, hogy ha az emberi kapcsolatok nem is mélyebbek, a kultúrát uraló közösségibb értékek, a társadalom kevésbé atomizált jellege ezt az érzést keltheti.)

meg. Aztán lassanként differenciáltabb kép kezd kialakulni erről a kultúráról. Kezdi megérteni *működési elveit, belső összefüggéseit*. Lassanként megismerik ezek okait is. Feltáruhnak az ambivalenciák, a belső ellentmondások. Az új kultúra megértéséhez még közelebb vezet, amikor már nemcsak azt látjuk, hogy mi más a fogadó kultúrában, mint a kibocsátó társadalomban volt, de felfedezzük benne, — annak eltérő formáiban — *ugyanazokat a természetes emberi funkciókat, amelyek bármely emberi kultúrában, társadalomban jelen vannak — különböző formák között*. (Amikor rájövünk arra, hogy hogyan, milyen módon, milyen formákban lehet mindazt megélni a fogadó kultúrában, amit kibocsátó kultúránkban természetesként megéltünk, megszoktunk.) A megértés utolsó lépésének az tekinthető, amikor már pontosan *látjuk azt a teljes viszonyrendszert, amelyben a régi és az új, a kibocsátó kultúra és a fogadó kultúra elhelyezkedik*: amikor az ember már *saját kultúrájának átalakulását is új és régi önmaga viszonyában tudja szemlélni*. (Persze mindez nem szükségképpen ebben a sorrendben történik.)

Az már az általunk vizsgált modernizációs átalakulás viszonylag korai fokán is látszik, hogy *a modernizált társadalmakat szervező strukturális alapelemek: a mindenütt megjelenő individualizáció, a verseny és a működések racionalizálása*. Láttuk már, hogy mindezek a folyamatok belsőleg ellentmondásosak, (s van aki egyik, van aki másik oldalukat látja.) De a dolog fordítva is igaz; az ellentmondásos mozzanatok vezetnek végül is e jelenségek kifejlődéséhez. A vállalkozó helyzete például egyszerre rejti magában a labilitást, a bukásveszélyt és azt a felszabadító érzést, hogy ő a maga ura. Akár az egyikre, akár a másikra figyel azonban, (akár arra, hogy csökkentse helyzete bizonytalanságát, akár arra, hogy érvényesítse életében annak előnyeit, hogy a maga ura lett), mindkét megfontolás ideje és körülmé-

Kultúrák találkozása kultúraváltás

nyei megszervezésének ésszerűsítésére, racionalizációra készíti. Ugyanígy vezethetők le az új más elemeiből a verseny, a pragmatizmus, az individualizáció folyamatainak lépései.

Ám a folyamat a másik kultúra kószolgtatásától belülről való megértéséig, megjelenésétől kifejlődéséig nem feltétlenül lelkesítő és töretlen fejlődésfolyamat. A *negatív individualizáció* jelenségei jelzik, hogy például az individualizáció felemás formában is megakadhat; átvesznek például egyes életformaelemeket, de az individualizáltabb társadalom érzelmi egyensúlyt biztosító elemeit még nem; az ember önzőbb lesz, de nem önállóbb; a hagyományos közösségek lebomlanak, de az individualizált egyének társulásai még nem lépnek a helyükbe — ez éppen az az eset, amikor még nem fedezi fel az egyén azt, hogy az új viszonyok között miként gyakorolhatók a régi funkciók.

S — mint a bevezetőben már hangsúlyoztuk — *mag a modernizáció vagy az individualizáció sem olyan törvényszerűség amelynek útját minden társadalomnak végig kellene járnia, ismert modelljeit minden kultúrának át kellene vennie.*⁷⁵ *Az individualizáció például feltétlenül értéknek tűnik az individuumot alávétő kultúrák állapotaival szemben, de semmi sem bizonyítja, hogy az*

⁷⁵ A hidegháború jellegzetessége volt, hogy a szembenálló felek mindegyike a maga társadalmát *fejlettebbnek mondta*, s nem arról volt szó, hogy mindkettőjüknek igazuk lett volna, hanem arról, hogy egyiknek sem volt teljesen igaza. A „fejlettség” fogalmát nem lehetett ugyanis egyértelműsíteni: az kétségtelen, hogy például a technikában nagyjából meg lehetett határozni, hogy melyik kultúra hoz létre fejlettebb termékeket, hogy melyik tud fejlettebb kínálatot nyújtani a fizikai szükségletek szempontjából, vagy melyik rendelkezik a politikai manipuláció fejlettebb eszközeivel; de már azt, hogy a két társadalom kétségtelenül *különböző* kulturális értékei közül melyik volna a *fejlettebb* — ezt nem lehet eldönteni, ez értelmetlen kérdés.

individualizáció feltétlenül csak azok között a formák között mehet végbe, amelyek a ma nyugati társadalmait jellemzik⁷⁶; hogy az individualizáció csak azt az ívet járhatja be, ami például az erdélyi, magyarországi, és amerikai viszonyok „tornasorba állításával” felrajzolható. Individualizáción érthetjük a liberalizmus, a verseny, a laissez faire, az uniformizáltság, a pragmatizmus stb. ismeretes konglomerátumát, de érthetjük az autonóm személyiség olyan kifejlődését is, amely nem kötődik éppen ezekhez a felsorolt mozzanatokhoz. S ez minden „fejlődésre” igaz: mindegyiknek vannak alternatívái, még hozzá olyan alternatívái is, amelyekkel az ismert változatok hátrányai is elkerülhetők. (Ezek persze megint más hátrányokkal járnak, de nem feltétlenül rosszabbakkal).

⁷⁶ E nyugati társadalmak tipikus vállalkozója számára például értelmetlen a dolgozókkal való szolidaritás értéke, az általunk vizsgált speciális vállalkozói mintában ezt többen is fontos értéküknek vallották. A racionalizáció ugyanis nem azt tűzi ki eléjük feltételül, hogy ezt az értéküket adják föl, csak azt, hogy ennek szempontjait válasszák külön a gazdaság (mármint az általuk felvállalt tőkés gazdálkodás) szempontjaitól.

9. KITEKINTÉSÜL

A gondolatmenet végére értünk, de a kultúraváltó mechanizmusok kutatásának még nagyon sok megválaszolatlan kérdése van. Több irányban is tervezzük a továbblépést. Érdeemesnek tartjuk megvizsgálni azt, hogy a kultúraváltás milyen mechanizmusok elsajátítását igényli és milyen nehézségekbe ütközik az *értelmiségi-válás* folyamatában.⁷⁷ Érdeemesnek tartjuk (az itt bemutatott apparátus-értelmiségi-mintánál szélesebb körben) megvizsgálni azt is, hogy miképpen mennek végbe, és milyen kultúraváltást igényelnek azok a *szerepváltások*, amelynek során egyes értelmiségiek politikusá válnak, aztán elhagyják a politika terepét és vissza-

mélyebb vizsgálat tárgyává tenni azokat az itt szóba került mechanizmusokat is, amelyek az *egyének és csoportok változó körülményeikhez való adaptációját* vezérlik. Minderről azonban már másutt essék szó...

Budapest-Szombathely, 1995. április.

⁷⁷ Az értelmiségivé válás folyamatán melleleg éppen egy alternatívát lehet tanulmányozni: legalább *ugyanannyira* individualizáció ez, mint a vállalkozóvá válás, de egyáltalán nem *ugyanolyan*.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

Kapcsolódó művek ajánló bibliográfiája

- 1.) ALLPORT, G. W.: Az elő ítélet, Gondolat, 1977
- 2.) ANDERSON, B.: Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism, Verso, London, 1983.
- 3.) ANDORKA RUDOLF — KOLOSI TAMÁS — VUKOVICH GYÖRGY (szerk.): Társadalmi riport, TÁRKI, 1990.
- 4.) ARONSON, ELLIOT: A társas lény, KJK, 1987.
- 5.) BAKALIAN, A. P.: Armenian-Americans: from being to feeling American. Transaction Publ. New Brunswick, 1992.
- 6.) BAUMAN, Z.: Modernity and Ambivalence, [In: FEATHERSTONE, M. (ed.): Global Culture Nationalism, Globality and Modernity, Sage, London, 1990. (143–170 pp.)
- 7.) BEALS, A. R. — SIEGEL, B. J.: Diversiveness and Social Conflict. An Anthropological Approach, Stanford Univ. Press, Stanford, 1966.
- 8.) BÉKESI IMRE, etc. (szerk.): Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Nk. M. Filológiai Társaság, Scriptum, 1993.
- 9.) BÍRÓ A. ZOLTÁN: Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához (Migrációs folyamatok a Székelyföldön, 1985–1989) Antropológiai Műhely 4. 1994/1.
- 10.) BÍRÓ A. ZOLTÁN — BODÓ JULIANNA: Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban, Antropológiai Műhely, 1. (1993)
- 11.) BÍRÓ A. ZOLTÁN — GAGYI JÓZSEF: Román–magyar interetnikus kapcsolatok Csíkszeredában (az előzmények és a mai helyzet), Antropológiai Műhely, 1. (1993)
- 12.) BITTERLI, URS: „Vadak” és „civilizáltak”, (Az európai–tengerentúli érintkezés szellem-, és kultúrtörténete), Gondolat, 1982.
- 13.) BODNAR, J.: The Transplanted. A History of Immigrants in Urban America, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1987.
- 14.) BODOR PÁL: Kivándorolunk a XXI. századba. Hazátlanok, honkeresőben, Európai Utas, 1992/1
- 15.) BOGLÁR LAJOS: Mítosz és kultúra — két esettanulmány. (In.: ECSEDY I. — FERENCZY M. szerk.: A vallás a kultúrák keresztútján, MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 1990.)

Kapitány Ágnes
Kapitány Gábor

- 16.) BOGLÁR LAJOS: Kultúrák sorsa a fejlődő világban, MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 1985.
- 17.) BORBÁNDI GYULA: A magyar emigráció életútja 1945–1985. Európa, 1989.
- 18.) BOURDIEU, P.: The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society* 14. /1985/ (723–744 pp.)
- 19.) CITRIN, J. — REINGOLD, B. — GREEN, D. P. American Identity and the Politics of Ethnic Change, *Journal of Politics*, 52. /1990./ (1124–1154.pp.)
- 20.) COHEN, Y.: *Man in Adaptation: The Cultural Present*, Aldine, Chicago, 1974.
- 21.) CSEPELI GYÖRGY: Csoporttudat, nemzettudat, *Magvető*, 1987.
- 22.) CSEPELI GYÖRGY: Nemzet által homályosan, *Századvég*, 1992.
- 23.) CSEPELI GYÖRGY — ZÁVECZ TIBOR: Az erdélyi menekültek személyisége, *Regio*, 1991/4.
- 24.) DANIEL, N.: *The Cultural Behavior. Problems in the Exchange of Ideas*, Univ. Press, Edinburgh, 1975.
- 25.) DÁNIEL FERENC — OROSZ ISTVÁN (vál.): *Ah, Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról, 1896–1914*, Gondolat, 1988
- 26.) DE VOS, G. — ROMANUCCI-ROSS, L. (eds.): *Ethnic Identity. Cultural Continuities and Change*, Mayfield. Palo Alto, 1975.
- 27.) DUNCAN, J. S. (ed.): *Housing and Identity: Cross-Cultural Perspectives*. Holmes & Meier, New York, 1982.
- 28.) EMMER, P. C. — MÖRNER, M. (eds.): *European Expansion and Migration. Essays on the International Migration from Africa, Asia and Europe*, Berg, New York, 1992.
- 29.) FEJŐS ZOLTÁN: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940*, Közép-Európai Intézet, 1993.
- 30.) GAGYI JÓZSEF: Egy román állami iskolai tanító és a magyar közösség együttélése Csíkménaságon a két világháború közti időszakban: a mai interetnikus viszonyok székelyföldi előzményeiről, *Antropológiai Műhely*, 1. (1993)
- 31.) GODELIER, M. — ASSIER-ANDRIEU, L. [etc.]: The Processes of Transition (Anthropological Case Studies), *International Social Science Journal* 114. (1987/nov.) (447–617. pp.)
- 32.) GYÖRFFY MIKLÓS: *Akkor is hazafiak! (Emigráns-interjúk)*, Új Idő, 1990.

Kultúrák találkozása kultúraváltás

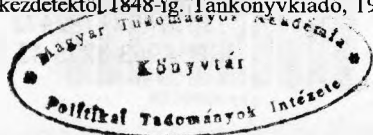
- 33.) HÁRS ÁGNES: A nemzetközi migráció néhány problémájáról, *Szociológiai Szemle*, 1992/2 (123–137. pp.)
- 34.) HOPPÁL MIHÁLY: Etnikus jelképek egy amerikai magyar közösségben (In: KAPITÁNY ÁGNES — KAPITÁNY GÁBOR szerk.: „Jelbeszéd az életünk”, Osiris–Századvég, 1995.)
- 35.) HOPPÁL MIHÁLY: Etnikus jelképek: hagyományörzés egy zempléni és egy amerikai magyar közösségben, *Folklor Archívum*, 1989/18
- 36.) HUTTMANN, E. D.: (ed.): *Urban Housing Segregation of Minorities in Western Europe and the United States*, Duke Univ. Press, Durham–London, 1991.
- 37.) KIEFER, C. W.: *Changing Cultures, Changing Lives. (An Ethnographic Study of Three Generations of Japanese Americans)*, Jossey-Bass, San Francisco–Washington–London, 1974.
- 38.) KISS DÉNES, etc. (szerk.): „Keserű a más kenyere” (Válogatás az emigrációs önéletíró pályázat anyagából) *Antológia*, Laki-telek, 1993.
- 39.) KOSINSKI, L. — PROTHERO, R. M. (eds.): *People on the Move. Studies on Internal Migration*. Methuen, London, 1975.
- 40.) KNEPLER, H. — KNEPLER, M.: *Crossing Cultures, Readings for Composition*, Macmillan, New York, 1983.
- 41.) *Kommunikációs Antropológia Munkacsoport /Csíkszereda/ (BÍRÓ A. ZOLTÁN — OLÁH SÁNDOR — GAGYI JÓZSEF — TÚROS ENDRE — BODÓ JULIANNA): A székelyföldi vendégmunka típusú migráció I–II. Antropológiai Műhely 6., 7. 1994/3.*
- 42.) KOVÁCS M. MÁRIA — ÖRKÉNY ANTAL: *Káderek*, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 1991.
- 43.) KRITZ, M. M. — ZLOTNIK, H. — LIM, L. L. (eds.): *International Migration Systems. A Global Approach*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1987.
- 44.) LEACH, E. R.: *Culture and Communication: The Logic by which Symbols Are Connected*, Cambridge, 1976
- 45.) LONG, L.: *Migration and Residential Mobility in the United States*, Russel Sage, New York, 1988.
- 46.) MAGYARI NÁNDOR LÁSZLÓ: *Marasztalnak, tehát megyünk. Gondolatok válság/ok/ról és elvándorlásról*, *Régió*, 4. 1991.

Kapitány Ágnes
Kapitány Gábor

- 47.) MALDONADO, L. — MOORE, J. (eds.): *New Immigrants and Old Minorities*, Sage, Bondy Hills–London–New Delhi, 1985.
- 48.) OLÁH SÁNDOR: *Cigány–magyar kapcsolatok (A többségi magyarság cigány-képének vizsgálata Homoródalmáson) Antropológiai Műhely 1. (1993)*
- 49.) PALMER, H. (ed.): *Immigration and the Rise of Multiculturalism*, Clark, Toronto, 1977.
- 50.) PROHÁSZKA LAJOS: *A vándor és a bújdosó, Danubia, 1941.*
- 51.) PUSKÁS JULIANNA: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940, Akadémiai, 1982.*
- 52.) PUSKÁS JULIANNA: *Kivándorlás, bevándorlás, etnikum. (Kutatások az Egyesült Államokban és Európában), Történelmi Szemle 1980/4. (649–676. pp.)*
- 53.) PUSKÁS JULIANNA: *Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században. Regio, 1991/4. (22–48. pp.)*
- 54.) RÉDEI MÁRIA, L. : *Küldő ország-fogadó ország. Változások a kelet-közép-európai vándorlási folyamatokban. Regio, 1991/4. (72–90. pp.)*
- 55.) RICHMOND, A. H.: *Immigration and Ethnic Conflict*, Macmillan, London, 1987.
- 56.) RICHMOND, A. H. — ZUBRZYCKI, J.: *Immigrants in Canada and Australia*, York Univ. Toronto, 1984.
- 57.) ROBERTSON, G. etc. (eds.): *Traveller's Tales: Narratives of Home and Displacement*, Routledge, London–New York, 1994.
- 58.) RUIJTER, A. DE: *Cultural Pluralism and Citizenship, Cultural Dynamics, 1995. júl. (215–231. pp.)*
- 59.) SÁNCHEZ-CÁMARA, F.–AYALA, F. (eds.): *Concepts for Communication and Development in Bilingual–bicultural Communities*, Mouton, Hague–Paris–New York, 1979.
- 60.) SCHILLER, N. GLICK — BASCH, L. — BLANC-SZANTON, C. (eds.): *Towards a Transnational Perspective on Migration Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*, The New York Acad. of Sciences, New York, 1992.
- 61.) SIEGEL, B. J. (ed.): *Acculturation. Critical Abstracts North America*, Stanford Univ. Press, Stanford–London, 1955.
- 62.) SÍK ENDRE (szerk.): *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók. MTA Pol. Tud. Intézete, 1992.*

Kultúrák találkozása kultúraváltás

- 63.) SÍK ENDRE (szerk.): Útkeresők, MTA Pol. Tud. Intézete, 1993.
- 64.) SÍK ENDRE (ed.): Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads, Institute of Polit. Science, 1995.
- 65.) SÍK ENDRE — TÓTH JUDIT (szerk.): Táborlakók, diaszpórák, politikák, MTA Polit. Tud. Intézete, 1996.
- 66.) SWIDLER, A.: Culture in Action, Symbols and Strategies, American Soc. Review 51. (273–286. pp.)
- 67.) SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS (szerk.): Migráció és oktatás. Oktatás-kutató Intézet, 1993.
- 68.) SZALAI ERZSÉBET: Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után, Pesti Szalon–Savaria Univ. Press, Szombathely, 1994.
- 69.) SZÁNTÓ MIKLÓS: Kivándorolt tengerentúli magyarok életleírásának elemzése, Társadalomkutatás, 1994/1-4. (135–148. pp.)
- 70.) SZÁNTÓ MIKLÓS: Magyarok Amerikában, Gondolat, 1984.
- 71.) TAFT, D. R. — ROBBINS, R.: International Migration. The Immigrant in the Modern World, Ronald Pr. Co. New York, 1955.
- 72.) TAYLOR, C.: Sources of Self. The Making of the Modern Identity, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1989.
- 73.) TÁBORI KORNÉL: Páris magyarjai. Hogyan boldogulnak? Hogyan züllenek el? Schenk, 1912.
- 74.) TEZLA, ALBERT (szerk.): „Valahol túl, Mescországban.” Az amerikai magyarok, 1895–1920. I–II. Európa, 1987.
- 75.) THOMAS, E. I. — ZNANIECKI, F.: The Polish Peasant in Europe and America, Knopf, New York, 1927.
- 76.) VARGA ILONA: A kivándorlás irányváltása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között, Szeged, 1976.
- 77.) VÁRI ANDRÁS (szerk.): Misszionáriusok a csónakban (Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben), Akadémiai K., 1988
- 78.) WATSON, J. L. (ed.): Between Two Cultures, Blackwell, Oxford, 1977.
- 79.) ZÁVODSZKY GÉZA: Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország a kezdetektől 1848-ig. Tankönyvkiadó, 1992.

180
317,-

Savaria University Press, Szombathely,
Károlyi Gáspár tér 4. Levélcím: 9701 Pf. 170.
A kiadásért felel a Savaria University Press Alapítvány
kuratóriumának elnöke
Műszaki szerkesztő: Varga Tímea
Borítóterv: Masszi Ferenc
ISSN 1217-2472
ISBN 963 8275 43 X

MTA ITK

00000644

A szerzők 1994-95-ben kutatást folytattak, amelynek tárgya az a folyamat volt, amit egy alacsonyabb individualizáltságú kultúrából kikerülő és egy individualizáltabb kultúrával szembesülő ember él át napjaink Kelet-Európájában. Az individualizáció mint a polgárosulás szubjektív feltétele és kísérőjelensége kulcsfontosságú a mai Magyarországon is egyik legfőbb célnak tekintett polgárosulás szempontjából.

A kutatás háromféle, éles életforma- és kultúraváltáson keresztülment - értelmiségi, középosztályi - populációban igyekezett nyomon követni a változások természetét olyan csoportokat választva, amelyek sűrítve élhették át az individualizációs kultúraváltás elemeit.

480.-

SAVARIA UNIVERSITY PRESS